

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЈНО-ИСТОРИЧЕСКИ ГЛАСНИК
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITARGECHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАЦИЈСКИ ОДБОР: др Јованка Шарановић, директор ИСИ, председник; др Дмитар Тасић, научни сарадник ИСИ, уредник; др Милан Терзић, виши научни сарадник ИСИ; др Винфрид Хајнеман, пуковник, Управа за војноисторијска истраживања ОС СР Немачке; др Шаул Шај, директор Института за војноисторијска истраживања ОС Израела; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Миле Белајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; доц др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Милић Милићевић, научни сарадник Историјског института; мајор др Миљан Милкић, научни сарадник ИСИ; мајор мр Далибор Денда, истраживач – сарадник ИСИ.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: др ДМИТАР ТАСИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: мајор др МИЉАН МИЛКИЋ

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXIV. Рукописи се шаљу на адресу: Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака бр. 38 Београд. Е-mail адреса: vig@mod.gov.rs. Телефони редакције 20-63-567 и 20-63-476; војни тел. 29-567 и 29-476. Рукописи се не враћају. Годишња претплата 1000 динара. Цена броја 600 динара.

Задња страна корица:
Споменик церским јунацима, Текериш

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЈНО-ИСТОРИЧЕСКАЯ КУПАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGECHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR MILITARY HISTORY
MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Dr. Jovanka Šaranović, Director, SRI, President; Dr. Dmitar Tasić, Research Associate, SRI, Editor-in-Chief; Dr. Milan Terzić, Senior Research Associate, SRI; Dr. Winfried Heinemann, Colonel, Center for social sciences of German Armed Forces; Dr. Shaul Shay, Director of the Institute for military history research of Israeli Armed Forces; Prof. Milan Ristović, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Prof. Ljubodrag Dimić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Dragan Bogetić, Principal Research Fellow, Institute for Contemporary History; Assistant Professor Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Milić Miličević, Research Associate, Institute of History; Major Dr. Miljan Milkić, Research Associate, SRI; Major Mag. Dalibor Denda, Research Trainee, SRI.

EDITOR-IN-CHIEF: Dr. DMITAR TASIĆ

EDITORIAL SECRETARY: Major Dr. MILJAN MILKIĆ

Journal is published in two volumes per year. Year LXIV. Contributions should be send to: Strategic Research Institute – Department for Military History, Neznanog junaka br. 38 Beograd. E-mail: vig@mod.gov.rs. Telephones 20-63-567 i 20-63-476; army tel. 29-567 i 29-476. Manuscripts will not be returned. Annual subscription fee 1000 RSD. Price per volume 600 RSD.

Rear cover:
Battle of Cer Memorial, Tekeriš

САДРЖАЈ

ВИГ БР. 1/2014

ЧАНЦИ И РАСПРАВЕ

Др Александар Узелац, Српске војске у ратовима у Европи и Малој Азији (XII–XIV век)	9
Др Милош Ивановић, Развитак војне службе као основ формирања властеоског слоја у српској средњовековној држави	30
Др Гордана Благојевић, Грчка историографија и приватни архиви о животу православног паше Ђорђа Беровића, кнеза Самоса и последњег османлијског гувернера Крита	49
Мр Урош Татић, Иполит Монден у Србији. Други боравак (1861–1865)	59
Потпуковник др Слободан Ђукић, Школовање српских официра у Аустро-Угарској и Немачкој у XIX и првој деценији XX века	85

ПРИЛОЗИ И ИСТРАЖИВАЊА

Др Марија Коцић, др Александар Растовић, Карло XII и Порта: преговори око повратка у Шведску у светлу енглеских извора ...	105
Мајор др Торстен Лох, Немачка, европске велике силе и балканска конференција 1878. године	123
Др Ненад Ж. Петровић, Убиство браће Новаковић 1907. године, судска истрага и скупштинска дебата поводом овог случаја (утицај војске на политику)	137
Др сц. Страцимир Гошовић, Фрањо Зељак, Ронилачка служба југословенске Краљевске морнарице	158
Др Иван М. Бецић, Скупштинске расправе о војним буџетима Краљевине СХС	182
Срђан Мићић, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925. године	203
Др Димитар Тасић, Организација граничне службе у југословенским оружаним снагама од краја Другог светског рата до резолуције Информбирао 1948. године	233

ДОКУМЕНТА

- Јово Миладиновић*, Један османлијски извор о војсци
Краљевине Србије из 1915. године 253
- Др Слободан Селинић*, Документ о реакцијама у ЈНА на посету
Јосипа Броза Косову и Метохији од 25. до 28. марта 1967. године 274

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

- Видоје Голубовић, Предраг Павловић, Новица Пешић:
Добровољка Мијунка Савић, српска хероина, Удружење ратних
добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца,
Београд, 2013, 212 стр. (Никола Тошић Малешевић) 289
- Макс Хејстингс: *Пакао: свет у рату 1939 – 1945*, вол. I – II,
Лагуна, Београд, 2013. (Стефан Радојковић) 292

ИНФОРМАЦИЈЕ

- Међународна Конференција „Словачки национални устанак –
Словачка и Европа у 1944. години“, Банска Бистрица,
Република Словачка, 22–25. април 2014. године
(др Дмитар Тасић) 299
- Међународна научна конференција „Српско-италијански односи:
историја и савремено доба“, Београд, 28. мај 2014. године
(мајор др Миљан Милкић) 301
- XIV годишња конверенција Евроатлантске радне групе за студије
конфликтата (CSWG) “Doctrinal Change: Using the Past to fight the
Present”, Братислава (Словачка) 7–11. април 2014.
(мајор мр Далибор Денда) 303

CONTENTS

MILITARY HISTORY REVIEW 1/2014

ARTICLES AND STUDIES

Dr. Aleksandar Uzelac, Serbian Armies in the Wars in Europe and Asia Minor (12 th -14 th Centuries)	9
Dr. Miloš Ivanović, Development of Military Service as Foundation for Creation of Nobility in Medieval Serbian State	30
Dr. Gordana Blagojević, Greek Historiography and Private Archives on Life of Eastern Orthodox Pasha Đordje Berović, the Prince of Samos and last Ottoman Governor of Crete	49
Uroš Tatić, Hypollite Monden in Serbia. Second Stay (1861-1865)	59
Lieutenant Colonel Dr. Slobodan Đukić, Education of Serbian Officers in Austria-Hungary and Germany by the end of 19 th and beginning of 20 th Century	85

CONTRIBUTIONS

Dr. Aleksandar Rastović, Dr. Marija Kocić, Charles XII and Porte: Negotiations about Return to Sweden in the Light of English Sources	105
Major Dr. Thorsten Loch, Germany, Great Powers of Europe and Balkan Conference of 1878	123
Dr. Nenad Ž. Petrović, Murder of Novaković Brothers in 1907, Criminal Investigation and Parliamentary Debate regarding this Case (Military and its Influence on Politics)	137
Dr. sc. Stracimir Gošović, Franjo Zeljak, Yugoslav Royal Navy Diving Service	158
Dr Ivan M. Becić, Parliamentary Debates over the Military Budgets in Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes	182
Srđan Mićić, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Plans for the coup d'etat in Bulgaria, 1923-1925	203

Dr *Dmitar Tasić*, Organization of Border Security Service in Yugoslav Armed Forces from the End of WWII till Resolution of Cominform 1948... 233

DOCUMENTS

- Jovo Miladinović*, One Ottoman Source on Serbian Military in 1915 253
Dr. *Slobodan Selinić*, Document on Reactions within the Yugoslav Peoples Army regarding Josip Broz Tito's Visit to Kosovo and Metohija from 25. till 28 of March 1967 274

REVIEWS

- Видоје Голубовић, Предраг Павловић, Новица Пешић: *Добровољка Милунка Савић, српска херојна, Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца*, Београд, 2013, 212 стр. (*Nikola Tošić Malešević*) 289
Макс Хејстингс: *Пакао: свет у рату 1939–1945*, вол. I – II, Лагуна, Београд, 2013. (*Stefan Radojković*) 292

INFORMATION

- International Conference “Slovak National Uprising – Slovakia and Europe during 1944”, Banska Bistrica, Slovakia, 22-25 April 2014 (*Dr. Dmitar Tasić*) 299
International Conference “Serbian-Italian Relations: History and Modern Times”, Belgrade, 18 May 2014 (*Major Dr. Miljan Milkić*) 301
XIV Annual Conference of the Euro-Atlantic Conflict Studies Working Group (CSWG) “Doctrinal Change: Using the Past to fight the Present”, Bratislava (Slovakia), 7-11 April 2014. (*Major Mag. Dalibor Denda*) 303

Чланци и студије

УДК 94:355.1(497.11)"11/13";
94:355.216(497.11)"11/13";
355.48(4)"11/13"

Др Александар Узелац, научни сарадник
Историјски институт, БЕОГРАД
E-mail: aleksandar.uzelac@iib.ac.rs

СРПСКЕ ВОЈСКЕ У РАТОВИМА У ЕВРОПИ И МАЛОЈ АЗИЈИ (XII–XIV ВЕК)*

АПСТРАКТ: Током XII, XIII и XIV века, српски владари су у више наврата слали војну помоћ околним државама и њихови одреди учествовали су у бројним сукобима и биткама изван граница земље. Поред критичких разматрања вести о њиховој служби у тутјини, забележених у домаћим, византијским, западним и оријенталним изворима, у чланку је расправљано о саставу ових војних одреда, а затим и о карактеру тадашње српске коњице која је представљала главни род војске Немањићке епохе.

Кључне речи: средњовековна српска војска, Византија, Угарска, Бугарска, Мала Азија, властела, најамници, коњица, XII–XIV век.

Присуство странаца – најамника у средњовековним српским земљама било је тема бројних истраживања.¹ Насупрот томе, учешће војски немањићких владара у ратовима других држава до сада није

---

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. ИИИ47025).

¹ Међу њима се могу издвојити: С. Новаковић, *Стара српска војска – историјске скице*, Београд 1893, стр. 76–96 (у даљем тексту: Новаковић, *Стара српска војска*); К. Јиречек, *Историја Срба*, прев. Ј. Радонић, II, Београд 1952,² стр. 110–114; Г. Škrivanić, „О најамничкој војsci u srednjovekovnoj Srbiji“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1954, стр. 80–93; Г. Škrivanić, „Organizacija srednjovekovne vojske u Srbiji, Bosni i Dubrovniku“, *Vojnoistorijski glasnik* 1/1967, стр. 150–157 (у даљем тексту: Škrivanić, *Organizacija*); А. Veselinović, „Vojska u srednjovekovnoj Srbiji“, *Vojno-istorijski glasnik*, 1–2/1994, стр. 407–414; М. Поповић, „Вештина ратовања и живот војника“, *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић–Душанић – Д. Поповић, Београд 2004, стр. 226–232; А. Узелац, „Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина“, *Војно-историјски гласник*, 2/2011, стр. 9–27. (у даљем тексту: Узелац, *Најамничке војске*)

било предмет посебног рада. Упркос релативно оскудном извornом материјалу, ова тема се може сматрати значајном, пошто пружа могућности да се односи Србије и њених суседа осветле из једне нове перспективе, али и да се нешто више каже о самој српској средњовековној војsci и њеном саставу. Осврт који следи на наредним страницама стога је управо посвећен поменутом питању, у хронолошком распону од средине XII до средине XIV столећа. Доба османског продора, током кога је дошло до крупних промена у погледу наоружања, војне организације и начина ратовања на Балканском полуострву, неизбежно је морало да буде изостављено из овог текста.

*

Прве вести о организованом учешћу српских војски у ратовима других држава потичу из средине XII века. Према извештају византијског историчара Јована Кинама, након пораза у бици на Тари 1150. године, рашки велики жупан Урош II морао је да се потчини византијском цару Манојлу I Комнину и да пристане на испуњавање обавеза, укључујући и слање војне помоћи. На њега је пало да приликом ратовања царских војски на западу шаље 2.000 људи, а за ратовање у Азији, где је раније слao 300, сада је био обавезан да помоћ готово удвоstruchi и да убудуће шаље 500 војника.² Кинамове речи показују да су и пре овог датума српски одреди узели учешћа у ратовима византијских војски на истоку. Претпоставља да су они били присутни у Манојловом походу против Иконијског султаната који се одиграо 1146. године.³

Урош II је током своје владавине преузете обавезе заиста и извршавао. Познато је да је приликом новог похода против Селџука 1160. године, византијски цар позвао и рашког великог жупана,⁴ а пет година касније, српском владару (није познато да ли је у питању био Урош II или његов наследник) упућен је позив да се са људством прикључи у рату против Угарске.⁵ О њиховом учешћу у овом сукобу остало је и нешто више података. Приликом завршних борби у Срему 1167. године, Срби су се, заједно са царском гардом и најамничким снагама из Италије, налазили под заповедништвом василевсовог сестрића Андроника Кондостефана. Они су били наоружани копљима и

---

² *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonn 1836, стр. 113 (у даљем тексту: *Cinn.*); *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, Београд 1971, стр. 37. (Н. Радошевић – Ј. Калић, у даљем тексту: *ВИИНJ*, IV)

³ Ј. Калић, *Европа и Срби – средњи век*, Studia Historica Collecta, vol. I, Београд 2006, стр. 160.

⁴ *Cinn.*, стр. 199; *ВИИНJ*, IV, стр. 55.

⁵ *Cinn.*, стр. 236; *ВИИНJ*, IV, стр. 77.

дугачким штитовима, служили су као пешадија и стајали су на зачељу царске војске која је у окршају и остварила победу.⁶

Обавеза слања одреда у византијску војску пренела се и на потоње рашке владаре. Након неуспелог покушаја да се ослободи врховне власти Константинопоља, Стефан Немања такође је био принуђен да цару пошаље људство за рат против султана Килиџ Арслана 1176. године. На жалост, попут претходне Манојлове кампање у Малој Азији, о активностима српских снага у овом рату који је довео до катастрофалног византијског пораза код Мириокефалона није остало никаквих трагова у изворима, осим Кинамовог кратког обавештења да је због њиховог, као и кашњења угарских савезничких одреда ратовање започело тек током лета.⁷

Док су се у другој половини XII века српски одреди борили за рачун Византије, нема података о њиховом учешћу у ратовима изван земље током прве половине наредног столећа. Тек је епоху Немањиног унука, краља Уроша, обележило ангажовање Срба у сукобима које су водиле Никејско царство и Угарска. Током 1259. године његове снаге су притекле у помоћ никејском владару Михаилу VIII Палеологу, у борби против широке коалиције коју су чинили епирски деспот Манојло Анђео, ахајски кнез Виљем II Вилардуен и југоиталијански краљ Манфред Хoenштауфен. Одлучујућа битка одиграла се септембра месеца у Пелагонијској равници (крај око данашњег Битоља), где је победа припала Никеји. Како показују вести Морејске хронике, победничка страна рачунала је на велики број савезничких одреда – Немаца, Угара, Бугара, Кумана и Турака, а међу њима су били и људи српског краља. Грчка и француска редакција овог дела, састављене средином XIV века, говоре о учешћу 600 Срба коњаника послатих од стране њиховог владара (*li rois de Servie lui envoya .vj. homes a cheval*).⁸ Према мање познатој, арагонској редакцији Морејске хронике (исписана после 1377. године) српски одред бројао је 1.000 људи и налазио се у саставу угарских снага, предвођених војводом од Крањске (*et fizo venir el duch de Quarantana con mil Alamanes & de Hongria dos mil Hungaros & de Seruia mil sieruos*) које су ушли у борје као резерва.⁹ Познија тосканска верзија Хронике (XV век)

⁶ Cinn., стр. 270; ВИИНJ, IV, стр. 98; J. Birkenmeier, *The Development of the Komnenian Army 1081–1180*, Leiden – Boston 2002, стр. 119; М. Драшковић, „Српско наоружање и тактика у делу Јована Кинама“, *Војно-историјски гласник*, 2/2010, стр. 14–15.

⁷ Cinn., стр. 299; ВИИНJ, IV, стр. 105.

⁸ *The Chronicle of Morea*, ed. J. Schmidt, London 1904, стр. 236–238; *Livre de la conquête de la princesse de l'Amorée: Chronique de Morée (1204–1305)*, ed. J. Longnon, Paris 1911, стр. 96–97.

⁹ *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea*, ed. A. Morel-Fatio, Genève 1885, стр. 54, 59, 61.

говори о пет хиљада стрелца на коњима које је послао српски краљ (*il Rè di Servia mandò m.v arcieri a cavallo*) и понавља податак да су се они налазили у резерви.¹⁰ У старијој литератури, где је пажња била усмерена само на казивање грчке и француске редакције овог извора, изражавана је сумња у тачност поједињих детаља, али се вести о учешћу Срба у бици прихватају као веродостојне.¹¹

Наредне године, избио је рат између Угарске и Чешке око власти над Штајерском. Одлучујућа битка се одиграла код Кресенбруна (Kressenbrunn), где је војска краља Отакара II Пшемисла нанела тежак пораз угарском владару Бели IV. У писму чешког монарха упућеном папи, унетом и у хронику настављача Козме из Прага, спомиње се учешће Срба (*Rasiensium*) у бици на угарској страни, заједно са одредима Руса, Бугара, Пољака Татара, Кумана и других народа.¹² Иако бројни поменути „шизматички“ и „пагански“ етноси вероватно осликавају анти-угарску пропаганду ширену са чешког двора, присуство Срба у овом окршају се чини изгледним. С обзиром да је Урош признавао врховну власт угарског краља,¹³ може се претпоставити да је као његов вазал био дужан да пошаље војну помоћ. Приснот тадашњих угарско-српских веза, а са-мим тим и посредну потврду изнесеног закључка, пружају вести Отокара из Гале (ca. 1265–1320) који у својој *Римованој хроници Штајерске* помиње да је, непуне четири године касније, српски краљ (*kunig von Sirvie*) присуствовао свадби краљевића Беле, млађег сина Беле IV и Кунигунде од Бранденбурга у Бечу.¹⁴

¹⁰ C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin 1873, стр. 441, 443.

¹¹ D. J. Geanakoplos, „Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia 1259“, *Dumbarton Oaks Papers*. 7/1953, стр. 124–125, н. 110; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959,² стр. 420; *Историја српског народа*, I, ур. С. Ђирковић, Београд 1982, стр. 351. (С. Ђирковић, у даљем тексту: *ИСН*); Б. Ферјанчић, „Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261)“, *Зборник радова Византолошког института*. 27–28/1989, стр. 143–144. Казивање арагонске редакције Хронике је, чини се, било неправедно занемарено. Иако састављена касније, она није дословна прерада француског текста и садржи поједи-на релевантна обавештења која одсуствују у старијим верзијама дела. Уп. D. Jacoby, „Quelques considérations sur les versions de la «Chronique de Morée»“, *Journal des Savants*, 1968, стр. 133–189. Са друге стране, број од 5.000 српских коњаничких стрелца, поменут у Тосканској редакцији, несумњиво је претеран.

¹² *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejér, IV/3, Buda 1829, стр. 15–16; *Annales Otakariani a. 1254–1278*, ed. D. Rudolf Köpke, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, IX, Hannover 1856, стр. 184–185.

¹³ О томе види детаљније: В. Мошин, „Повеља краља Владислава Богородичином манастиру у Бистрици и Златне буле краља Уроша“, *Гласник Скопског научног друштва*, 21/1940, стр. 21–32; М. Динић, „О угарском ропству краља Уроша I“, *Историјски часопис*, 1/1948, стр. 30–36; G. McDaniel, „On Hungarian–Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena“, *Ungarn-Jahrbuch*, 12/1982, стр. 43–50.

¹⁴ Ottokars Österreichische Reimchronik, ed. J. Seemüller, *Monumenta Germaniae Historica – Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt*, V/1, Hannover 1890, стр. 106. Обавештење о

Током епохе краља Милутина српски одреди су у неколико на-врата обављали војну службу и ратовали изван граница матичне земље. Након што је окончао сукоб са господарима Браничева и ви-динским кнезом Шишманом, српски владар је током 1293. или 1294. године морао да поклекне и призна врховну власт њиховог сизерена Ногаја, господара западних области Златне хорде. Склапа-јући споразум са моћним потомком Цингис-кана, Милутин му је, ка-ко пише његов биограф архиепископ Данило II, послao *на службу вазљубљенога сина свога Стефана са великоименитом властелом земље српске*. Иако се на Стефанов боравак у крајевима преко Дуна-ва уобичајено гледа као на талаштво, помен службе краљевог сина и великоимените властеле показује да је овде првенствено реч о вазалној обавези слања помоћних војних одреда. Крајем 1297. годи-не дошло је до отвореног рата између Ногаја и његовог сродника – сарајског кане Токте, а на основу Даниловог извештаја познато је да се Стефан вратио назад непосредно пре отпочињања борби.¹⁵ О суд-бини других људи у његовом делу нема ни речи и стога се не може искључити могућност да је на почетку овог рата још увек било Срба у Ногајевим областима.

Много боље нам је познато учешће српских војски у ратовима које је Византија водила против Турака на европском и малоазиј-ском тлу почетком друге деценије XIV века. Током 1311. године на Галиполу се, предвођена извесним Халилом, учврстила група Тур-копула („потомака турских очева и грчких мајки“) који су претход-но напустили византијску службу. Ојачани одредима Турака из Ма-ле Азије, они су пљачкали и пустошили околне области у Тракији. Византијски историчар Нићифор Григора наводи да су, у немогућ-ности да сами изађу на крај са њима, Ромеји одлучили да доведу по-моћ са стране и да је у ту сврху Андроник II послao молбу свом зету Милутину. Из Србије је наредне године приспело *две хиљаде одабраних коњаника* који су заједно са византијским снагама и уз подр-шку ђеновљанске флоте опсели Турке и држали их у обручу, допри-невши тако њиховом коначном слому.¹⁶ Према архиепископу Дани-

---

свадби понавља и познији аустријски историчар Томас Ебендорфер (1388–1464): Thomas Ebendorfer, *Cronica Austrie*, ed. A. Lhotsky, Berlin – Zürich 1967, стр. 133–134.

¹⁵ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. Даничић, Загреб 1866, стр. 121–122 (у даљем тексту: Данило/Даничић); Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, стр. 91–92. (у даљем тексту: Данило/Мирковић) За време Стефано-вог повратка у Србију: A. Uzelac, „Tatars and Serbs at the end of the Thirteenth Cen-tury“, *Revista de Istorie Militară*, 5–6/2011, стр. 14–15.

¹⁶ Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen, I, Bonn 1829, стр. 262–263, 267–269 (у даљем тексту: *Gregoras*); *Византијски извори за историју народа Југо-*

лу II, Милутин је, удовољавајући царевој молби, послао на њих своје сродство и телесну стражу. Они су у Романији градове њихове до темеља искоренили, а неправедно њихово богатство себи разграбили.¹⁷ Како је већ истакнуто у претходним истраживањима, већину краљеве војске у овим операцијама чинили су оријентални најамници који су и попуњавали владареву телесну стражу. Након ових догађаја они су били уступљени Византији.¹⁸

Данило даље преноси да су се након сламања Турака на Галиполу прекоморски краљеви и цареви дивили Милутину због постигнуте победе, а у овим речима би заиста могло бити и одређене истине.¹⁹ Оно што је извесно, јесте да је византијско-српска здруженна акција у потпуности постигла планиране циљеве. Само мањи део противника успео да се извуче тако што је побегао на Ђеновљанске галије, где је допао ропства, а успех је подстакао Андроника II да већ наредне године поново затражи помоћ српског краља, овог пута за рат против поганих Перса, тј. Турака у Малој Азији.

Милутин се поново спремно одазвао. Он је наредио да се сакупе сви војници његове државе и потом, изабравши великоименту властелу, поставио их је под заповедништво великог војводе Новака Гребострека.²⁰ Експедициони корпус је приспео у Ираклију (данашњи град Мармара Ерегли) на обалама Мраморног мора, где их је цар лично угостио и потом се пребацио на византијским галијама на малоазијску обалу. Према Даниловом казивању, након што су ушле у саму ту Анатолију државу безбожних, српске снаге су напа-

---

славије, VI, Београд 1986, стр. 184–188. (С. Ђирковић – Б. Ферјанчић, у даљем тексту: ВИИНJ, VI); A. Laiou, *Constantinople and the Latins – The Foreign Policy of Andronicus II 1282–1328*, Cambridge–Massachusetts 1972, стр. 232–233; N. Oikonomides, „The Turks in Europe (1305–1313) and the Serbs in Asia Minor (1313)“, *The Ottoman Empire: 1300–1389*, Rhethymnon 1993, стр. 163–165.

¹⁷ Данило/Даничић, стр. 145; Данило/Мирковић, стр. 109–110.

¹⁸ Закључак се може извести на основу вести Григориног савременика Јована Кантакузина који преноси да је српско посланство на челу са монахом Калиником приспело у Константинополь крајем 1320. године, са циљем да тражи враћање скоро две хиљаде Кумана које је Андроник II претходно позајмио од Милутина, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, ed. L. Schopen, I, Bonn 1828, стр. 35. (у даљем тексту: *Cantacuzenus*); ВИИНJ, VI, стр. 307–308. (С. Ђирковић – Б. Ферјанчић) Идентична бројка присутна у Кантакузиновом и Григорином извештају упућује на то да је реч о истој војној формацији. Детаљније о овом питању у: Узелац, *Најамничке војске*, стр. 16; уп. M. Bartusis, *The Late Byzantine Army – Arms and Society 1204–1453*, Philadelphia 1992, стр. 83 (у даљем тексту: Bartusis, *Late Byzantine Army*); S. Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium 1204–1453*, Leiden 2011, стр. 112.

¹⁹ Данило/Даничић, стр. 145; Данило/Мирковић, стр. 109. С обзиром на учешће Ђеновљана у ратним операцијама против Халилових људи, сасвим је могуће да су вести о овим догађајима биле познате у Италији, Laiou, н.д., стр. 233, н. 138.

²⁰ Данило/Даничић, стр. 146–147; Данило/Мирковић, стр. 110–111.

ле непријатеља и победиле га, секући њихова нечастива тела као пољску траву, уgrabивши сво њихово богатство и славу и порушивши њихове градове и станове. Приликом њиховог повратка, Андроник II је свечано дочекао српске војнике и обдарио их богатим по-клонима.²¹ У знак захвалности за краљеву помоћ, он је октобра 1313. године издао једну даровницу Хиландару, а на ове догађаје реферисано је и у другој његовој повељи овом манастиру, четири године касније.²² Одјек српских победа над Турцима у Европи и Азији, посведочен је у једном запису из јеванђеља у манастиру Св. Пантелејмона („Писа се ова књига у дане Уроша краља Милутина, када поби Турке у Грка“), као и у натпису, уклесаном у манастиру Св. Ђорђа у Нагоричану („Тог лета краљ изби Турке“).²³

У српској историографији се уобичајено се претпоставља да су људи под заповедништвом Новака Гребострека ратовали у Битинији против Османлија.²⁴ Ово становиште је неопходно ревидирати, када се узме у обзир да су поменути догађаји нашли одраза у још једном извору чије казивање пружа важне допуне претходно наведеним обавештењима. Реч је о спеву посвећеном Умур-паши од Ајдина који је средином XV века на основу локалне традиције саставио османски песник Енвери. Из његовог казивања сазнаје се да је Умурров отац Мехмед, господар Ајасолука (данашњи град Селчук, недалеко од Измира), ратовао против Франака (*Firenk*), Алана (*Alanos*), Ромеја (*Rüm*) и Срба (*Sirf*). Против њега се подигао и господар Ментешеа Саса-бег, који се удржио са хришћанима. Међутим, Мехмед је успео да одбаци нападаче и да убије свог противника.²⁵ Лако се уочава да се Енверијеве вести не односе само на овај поход, већ на више ратова које је Умурров отац водио против Ђеновљана, Византинаца и аланских најамника у њиховој служби на самом почетку XIV века. Сукоб са Саса-бегом такође је био окончан победом оснивача Ајдинског емирата пре 1308. године.²⁶ Ипак, последњи покушај Византије да ове области преотме из турских руку представљала је српска прекоморска експедиција. Енверијеви стихови не-

²¹ Данило/Даничић, стр. 147–148; Данило/Мирковић, стр. 111.

²² L. Petit, „Actes de Chilandar, T. I: Actes grecs“, *Византийски временник*, 17/1911, Приложение I, стр. 55, 73.

²³ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1982,² стр. 19.

²⁴ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960,² стр. 114–117. Приређивач другог издања Новаковићевог монументалног дела, С. Ђирковић, изразио је одређене резерве у овај закључак, исто, стр. 440.

²⁵ Le *Destan d'Umur Pacha (Dusturname-I Enveri)*, ed. I. Mélikoff-Sayar, Bibliothèque byzantine. Documents, II, Paris 1954, стр. 47–48.

²⁶ D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*, Cambridge 1993, стр. 143; Oikonomides, н.д., стр. 166–167.

двоисмислено показују да њен циљ нису били поседи емира Османа, већ они који су припадали Мехмеду од Ајасолука, те да ангажовање Срба, упркос краткотрајним успесима, није довело до промена на политичкој мапи западне малоазијске обале.

Крајем XIII и почетком XIV века дошло је до зближења некадашњих супарника – Милутина и Шишмана, чији се син Михаило оженио Аном, ћерком српског краља.²⁷ Како пише анонимни Данилов настављач, Михаило је био чуван, крепљен и подизан у време своје немоћи и његов таст му је достојну помоћ чинио.²⁸ Ове речи јасно показују да је Милутин господару Видина пружао војну подршку, а догађаји на које се у извештају алутира могу се осветлити преко угарских документарних извора. Наиме, крајем своје владавине српски владар је дошао у сукоб са угарским краљем Карлом Робертом, против кога је ратовао и Михаило Шишман. Бугарске снаге помогле су 1317. године Теодора од Чанада и његовог сина Јована, одметнуте угарске великаше на подручју Северинског бана.²⁹ Борбе на Дунаву настављене су и наредних година, о чему сведочи и једна повеља Карла Роберта из 1329. године, у којој се спомињу заслуге његовог заповедника Дионизија Сечија. Он је успео да освоји тврђаву Гурен у Бугарској (*castrum Guren vocatum in Bulgaria habitum*),³⁰ или је том приликом претрпео тешке губитке и био принуђен да се повуче у главно угарско упориште Михалд (данашња Мехадија у западној Влашкој). На овом месту он је успео да одбије здружене одреде Бугара, влашког војводе Басараба, „шизматичког рашког краља“ и Татара који су непрестано нападали границе краљевине (*contra Bulgarios, Bazarab woyuodam Transalpinum, regem Rascie scismaticum, ymo et Tartaros fines regni nostri ubi e unitatem ortodoxe fidei continue hostiliter invadentes*).³¹ По свој прилици, догађаји поменути у овој даровници одиграли су се крајем 1320 или почетком 1321. године.³² Они показују да је против угар-

²⁷ Данило/Даничић, стр. 118–119; Данило/Мирковић, стр. 90. Тачан датум склапања брака није познат, али је до њега највероватније дошло на самом почетку XIV века. Уп. Н. Илиев, „Малолетен ли је бил цар Иван–Стефан през 1330 г.?“, *Исторически преглед* 45–6/1989, стр. 50–51.

²⁸ Данило/Даничић, стр. 178; Данило/Мирковић, стр. 134.

²⁹ Gy. Györffy, „Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez“, *Történelmi Szemle*, 7/1964, стр. 548.

³⁰ По свој прилици, реч је о данашњем месту Гурењ (Göreny, рум. Gradeț), на левој обали Дунава, између Оршаве и Дробете Турну–Северин, V. Achim, „Raporturile regatului Ungariei cu țările de la frontierele sale sud-estice în primele două decenii ale secolului al XIV-lea“, *Revista istorică* 1–4/2006, стр. 177, н. 42.

³¹ Györffy, н.д., стр. 551–552.

³² S. Iosipescu, „România din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241–1243) pînă la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul

ских тежњи на европском југоистоку била образована шаролика коалиција, као и да су српски одреди ратовали на левој обали Дунава, пружајући подршку савезницима.

Добри српско-бугарски односи су се након Милутинове смрти изродили у велики сукоб између Стефана Дечанског и Михаила Шишмана који је довео до битке код Велбужда 1330. године. У овом окршају Михаило је погинуо, а након остварене победе српски владар је предузeo кораке да на бугарском престолу устоличи своју сестру Ану и сестрића Ивана Стефана. Уредивши односе са бугарским бољарима, Стефан је послао сродницима *неколицину од велможа својих са неким делом своје војске*.³³ Одред је очигледно требало да послужи као оружана подршка учвршћењу про-српске фракције у Трнову. Није познато колико је потрајао боравак краљеве војске у бугарским земљама, али се свакако није радило о дужем временском периоду. Ана и Иван Стефан су већ наредне године збачени у дворском преврату, непосредно након кратког унутрашњег сукоба у Србији који је пратио устоличење Стефана Душана.³⁴

За разлику од Милутиновог доба, када су српске војске помагале Византији против спољних непријатеља, током владавине његових наследника дошло је до мешања у унутрашње прилике суседа које је попримило најпре прикривени, а потом и отворени освајачки карактер. Прва манифестација ове промене уследила је током грађанског рата између Андronика II и његовог унука Андronика III. Стефан Дечански је тада одлучио да подржи старог цара, а најаву сарадње представљала је посета Нићифора Григоре Србији крајем 1326 или почетком 1327. године.³⁵ У јесен исте године, према речима Јована Кантакузина, краљ је послао свом савезнику *дванаест тагми*, односно војних одреда, предвођених војводом Хрељом, за кога су *сматрали да је међу племићима Трибала први по јунаштву и војном искуству*. Срби су извесно време били утаборени крај македонских градова Драме и Филипа, заједно са главнином присталица

victorios purtat la 1330 împotriva cotropirii ungare", *Constitutirea statelor feudale românesti*, Bucureşti 1980, стр. 66–68. Они се у појединим радовима датују у 1324. или 1325. годину (уп. Györfy, n.d., стр. 552, н. 80), али је извесно да Срби тада нису могли да буду ангажовани као бугарски и влашки савезници северно од Дунава, с обзиром на изузетно лоше односе између Стефана Дечанског и Михаила Шишмана.

³³ Данило/Даничић, стр. 195; Данило/Мирковић, стр. 147.

³⁴ А. Бурмов, *Избрани произведенија*, I, София 1968, стр. 264–273; ИСН, стр. 508–510. (С. Ђирковић)

³⁵ ВИИНJ, VI, стр. 619–627; Ј. Белчовски, „Вториот брак на кралот Стефан Урош III Дечански и извештајот на Никифор Григора за патувањето на византиските дипломати во Скопје во 1326 година“, *Споменици за средновековната и нововата историја на Македонија*, II, Скопје 1977, стр. 521–530.

старог цара, да би нешто касније део људства био премештен у Сер и солунско залеђе. Првих месеци наредне године и краљ Стефан боравио је у граничном подручју, спреман за борбена дејства. Исправа се премишљајући, он је на послетку одлучио да не започне рат са присталицама младог цара које су у међувремену преузеле контролу над готово целокупном Македонијом. Тој одлуци су, према Кантакузину, пресудно допринели Хрельини савети и озбиљне сумње које је он гајио у снагу следбеника Андроника II. Његови одреди су недуго затим били повучени са византијске територије, практично не учинивши ништа у корист странке старог цара која је и изгубила борбу за превласт.³⁶

Ангажовање Стефана Душана у унутарвизантијским сукобима било је много интензивније. Након што је у Константинопољу избио рат између намесништва које је владало у име малолетног Јована V Палеолога и амбициозног Јована Кантакузина, немањићки владар је не само пружио уточиште претенденту, већ су му он и његова супруга Јелена ставили на располагање своје најамничке одреде. Са пратњом ових најамника, *Германа и Латина*, Кантакузин је почетком 1343. године ушао без борбе у Верију и стекао контролу над важним упориштем за даљи наставак рата. Западњаци нису дugo остали у Кантакузиновој служби, пошто се несигурно савезништво између њега и Стефана Душана ускоро претворило у непомирљиво непријатељство.³⁷ У радовима наших историчара уобичајено се сматра да су ови најамници били немачког порекла, што је свакако био случај са *Германима* које је Кантакузин добио од краља. Међутим, помен *Латина*, уступљених од стране Душанове супруге, не може да се односи на њих, већ једино на Кatalанце. Томе у прилог треба истаћи да је једну деценију касније Кatalанац Јован де Пералта са групом својих сународника пришао Кантакузину, а византијски цар-писац том приликом је забележио да су они претходно били у српској служби.³⁸

³⁶ *Gregoras*, I, стр. 393–397; *Cantacuzenus*, I, стр. 259. и даље; *ВИИНJ*, VI, стр, 200–204, 319–334; *ИСН*, стр. 502–503 (С. Ђирковић); Laiou, н.д., стр. 294–296; M. Bartusis, „Chrelja and Momčilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia“, *Byzantinoslavica*, 41/1980, стр. 201–203; Bartusis, *Late Byzantine Army*, стр. 90–91.

³⁷ *Cantacuzenus*, II, стр. 354–355; *ВИИНJ*, VI, стр. 438–440; Б. Ферјанчић – С. Ђирковић, *Стефан Душан, краљ и цар (1331–1355)*, Београд 2005, стр. 118–122.

³⁸ *Cantacuzenus*, III, стр. 301–302; Bartusis, *Late Byzantine Army*, стр. 294; Kugia-kidis, н.д., стр. 109–110. Кatalанских најамника је у Србији почетком Душанове владавине несумњиво било у знатном броју. О њима: М. Динић, *Из српске историје средњег века*, прир. С. Ђирковић – В. Ђокић, Београд 2003, стр. 431–446. (у даљем тексту: Динић, *Из српске историје*)

Крајем своје владавине Душан се поново активно умешао у грчке прилике, овог пута отворено ставши на страну Јована V, са којим је 1351. године склопио уговор о савезу.³⁹ Недуго затим, он је, према Кантакузиновим вестима, послao војску у Тракију на челу са казнацем Бориловићем која је имала чак 7.000 коњаника. Начелно објективнији Григора извештава да је овај одред бројао око 4.000. људи.⁴⁰ Пошто је Кантакузин обезбедио подршку Османлија, предвођених Сулејманом, сином емира Орхана, судбина сукобљених страна у Византији прешла је у руке Срба и Турака. У јесен 1352. код Емфитиона, недалеко од трачке Димотике одиграла се битка између српских снага, ојачаних мањим бројем присталица Јована V и Сулејманових људи којих је, према Григориним наводима, било око 12.000 на броју (Кантакузин говори о 10.000 Турака). Не познајући терен, малобројнији и са лошим коњима, за разлику од хитрих и издржљивих јахаћих животиња противника, Срби су се неопрезно упустили у борбу у равници и претрпели страховит пораз. Већи број њих је, према Кантакузиновом извештају, погинуо, или био заробљен, док се само мањи део, укључујући и заповедника, спасао. Григора турску победу приписује томе што су Срби били уморни после дужег пута и неспремни за борбу у тренутку напада.⁴¹ Два извештаја византијских писаца који показују тактичке и стратешке разлоге пораза међусобно се одлично допуњују. Постоји и трећи веома кратак осврт на ову битку, из пера римејског ретора Димитрија Кидона. Попут Кантакузина, и он тврди да је пораз српских снага био последица њиховог непознавања земље, односно терена.⁴²

Још један пример службовања војски српског владара у туђини срећемо на самом kraју Душанове владавине. Он је одлучио да пружи подршку својој сестри Јелени, удовици господара Далмације Младена III Шубића која је грчевито настојала да задржи контролу над градовима у приморју, изложеним угарском притиску. Током новембра 1355. године немачки витез Палман и војвода Ђураш Илијић послали су у два главна Јеленина упоришта, Клис и Скрадин.

---

³⁹ *Gregoras*, III, стр. 148–149; *Cantacuzenus*, III, стр. 201–204; *ВИИНJ*, VI, стр. 280–283, 546–549; G. Soulis, *The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and His Successors*, Washington DC 1984, стр. 48–50; Ферјанчић – Ћирковић, н.д., стр. 280–282.

⁴⁰ *Gregoras*, III, стр. 180–181; *Cantacuzenus*, III, стр. 246; *ВИИНJ*, VI, стр. 288, 553. У литератури се углавном прихватају Григорини подаци: Soulis, н.д., стр. 50; Nicol, н.д., стр. 238.

⁴¹ *Gregoras*, III, стр. 181–182; *Cantacuzenus*, III, стр. 248–249; *ВИИНJ*, VI, стр. 289, 555.

⁴² Б. Павловић, „Срби у делима Димитрија Кидона“, *Зборник радова Византологичког института*, 49/2012, стр. 267.

Судећи по њиховим заповедницима, први одред чинили су западни најамници у Душановој служби, а други домаћа војска. Приспевши вероватно на своја одредишта морем и одсечени од српских земаља, они нису били у стању да изврше постављене задатке. Ђураш је 10. јануара 1356. предао Скрадин Венецији, да не би пао у угарске руке, док је недуго затим Клис преузела војска хрватског бана у служби краља Лудовика I.⁴³ Нема података о снази ова два одреда, али с обзиром да им је била намењена посадна улога у тврђавама, вероватно су били слабијег бројчаног састава.

*

На претходним страницама описаны су спомени учешћа српских војски у иностраним ратовима до средине XIV века. При томе, нешто више пажње је посвећено изворним подацима који до сада нису били приказани у радовима домаћих историчара, попут казивања арагонске и тосканске редакције Морејске хронике, Енверијевог спева о Умур-паши и угарских докумената о борбама у Влашкој крајем Милутинове владавине. Сада је потребно осврнути се и на састав и карактер ових војски, у оној мери колико то сами извори допуштају.

Најпре, може се приметити да је војна служба у туђини служила остварењу политичких циљева и да је представљала одраз односа српских владара са суседним државама. У појединим случајевима то је била вазална обавеза (учешће у ратовима Манојла I Комнина, слање *великоимените властеле* Ногају, помоћ Бели IV у бици код Кресенбуна), или подршка штићеницима који су признавали врховну власт српског владара (Михаилу Шишману у борби против Угара). Ипак, већина примера забележених у изворима односи се на испуњавање савезничких обавеза и договора, и илуструје амбициозне дипломатске подухвате краљева и царева из Немањићке лозе (помоћ Византији од стране Уроша I, Милутина, Стефана Дечанског и Стефана Душана, оружана подршка царици Ани у Трнову).

У неколико наврата, извори сведоче о снази српских војски које су се бориле изван земље. У бици код Пелагоније 1259. године одред рашког краља бројао је 600 до 1.000 људи, зависно од тога да ли се више поверења поклони француској или арагонској верзији Морејске хронике. За борбу против Халилових Турака у Тракији 1312. године, Милутин је, према Григорином казивању, послao 2.000 људи. У бици код Емфитиона четири деценије касније, војска предвођена казнацом Бориловићем била је двоструко бројнија. Колико су

---

⁴³ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slovanstva i Mletačke republike*, III, Zagreb 1872, стр. 288–289, 292, 304–306; Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, стр. 65–68; Ферјанчић – Ђирковић, н.д., стр. 305–307.

били бројне снаге које су узеле учешћа у другим помињаним сукобима може се само наслућивати. Извесно је да је за ратовање у Малој Азији 1313 био ангажован већи број људи, пошто се Данилове речи како је Милутин наложио да се сакупе *сви војници његове државе* не могу посматрати као опште место, или усталјена фраза. Међутим, када се узму у обзир тешкоће пребацања великог броја људи на малоазијску обалу и слаби капацитети тадашње византијске флоте,⁴⁴ снагу војске под заповедништвом Новака Гребострека не би требало прецењивати. Није могуће одредити ни бројност Хрельине војске послате у помоћ Андронику II 1327. године. Кантакузин говори о дванаест *тагми* под његовим заповедништвом, али је сам овај термин исувише општег карактера и у позној Византији је могао да означава, како веће, тако и мање војне формације.⁴⁵

Три егзактна податка који сведоче о снази српских војски средином XIII, потом почетком XIV и на крају средином истог столећа, веома су значајни. Они показују пораст људства које су српски владари могли да одвоје и ангажују за ратовање изван граница. То је била последица снажења аристократског слоја који је чинио војну елиту државе и ангажовања иностраних најамника. У самим изворима постоји изражена дистинкција између ове две групе људства, односно домаће и најамничке војске. Помени *војника, великоимени те властеле и велможа* јасно се односе на прву. Даље, у српским средњовековним земљама постојала је социјална стратификација између нижег и вишег племства, односно ситније (на коју се односе и помени *војника*)⁴⁶ и крупније властеле (*великоименита властела и велможе*). Међутим, они су чинили јединствени сталеж и уколико је међу њима постојала разлика у ранијем периоду, фрагменти тзв. *Војничког закона* сачувани у повељама Милутиновог времена покazuју да су до почетка XIV века права *војника и властеле* била изјед-

⁴⁴ О византијској флоти у доба Андроника II: H. Ahrweiler, *Byzance et la Mer-La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe – XVe siècles*, Paris 1966, стр. 374–381.

⁴⁵ Bartusis, *Late Byzantine Army*, стр. 256; Kyriakidis, н.д., стр. 85, 91. Може се претпоставити да би у овом случају *тагма* одговарала пуку који се у више наврата у изворима спомиње као основна јединица старе српске војске. На основу тога се не могу извести далекосежнији закључци, пошто и бројчано стање српских пукова ове епохе представља потпуну непознаницу. Уп. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893, стр. 169; Јиречек, н.д., II, стр. 106.

⁴⁶ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, прир. С. Аврамовић, Београд 1996,² стр. 43–44; Уп. Škrivanić, *Organizacija*, стр. 145. Наравно термин *војник* је, осим сталешке одреднице, могао да означава и било ког учесника ратног похода, без прецизирања друштвене групе којој је он припадао, Тарановски, н.д., стр. 44–45.

начена.⁴⁷ Штавише, средином истог столећа уочава се тежња да се пред законом изједначи одговорност представника домаће властеле и странца који су обављали војну службу. О томе назнаке пружа чл. 173. Душановог законика: *властела или властеличићи који долазе на царев двор, Грк, Немац или Србин, или властелин, или други, који год било, ако доведе са собом разбојника или крадљивца, да се онај господар казни као крадљивац и разбојник.*⁴⁸ Стога, било би у основи погрешно посматрати домаће људство и најамнике као две строго одвојене војске. И сами примери ангажовања најамника показују да они нису дејствовали самостално, већ заједно са домаћим снагама. Тако је у војсци која је 1312. године ратовала за рачун Византије, поред источњака, учествовало и краљево *срдство*, док је уз Палмана, у помоћ Јелени Шубић послат и одред војводе Ђураша Илијића.

Језгро војске која је служила интересима државе изван њених граница чинили су представници властеле или њихови синови који су обучавани на самом двору за државну службу,⁴⁹ тј. према слову Душановог законика, *властела која увек стоји у кући царевој.*⁵⁰ Иако је постојање дворског племства као посебне друштвене групе у изворима дефинисано тек средином XIV века, сама институција је несумњиво много старијег датума.⁵¹ С обзиром на бројке ангажованог људства, извесно је да се војска попуњавала и из редова властеле која није била директно везана за двор, али је имала своје баштине (од почетка XIV века и проније) и морала да *војску војује према закону.*⁵² Између службе у самој Србији, као и изван граница није било разлике и владар је могао да располаже војним снагама, како у случају непосредне ратне претње, тако и ради помоћи савезницима. Предводник

⁴⁷ Р. Михаљчић, „Војнички закон“, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, 12-1/1974, стр.305-309; уп. Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, Београд 2006, стр. 20-24. (у даљем тексту: Михаљчић, Закони)

⁴⁸ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.* Београд 1960, стр. 77-78. (чл. 173.) Помен *Немаца* може да се односи само на најамнике у Душановој служби, пошто су саски рудари у српским и дубровачким документима увек навођени под тим именом, уп. Динић, *Из српске историје*, стр. 448-449; С. Шаркић, „Правни положај странца у средњовековној Србији“, *Зборник радова Правног факултета, Нови Сад*, 45-3/2011, стр. 54-55.

⁴⁹ Škrivanić, *Organizacija*, стр. 144; Veselinović, н.д., стр. 391.

⁵⁰ Радојчић, н.д., стр. 79. (чл. 177)

⁵¹ Траг њеног постојања се може видети у Теодосијевом опису бекства Растика Немањића са очевог двора на Св. Гору. Чим је сазнао за синовљев поступак, Стефан Немања је „дозвао много благородних младића, посадио их на силне коње“ и послao у потеру, Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић, ред. Д. Богдановић, Београд 1984, стр. 13. Очигледно је да су поменути благородни младићи морали да обитавају у близини или на самом двору.

⁵² Радојчић, н.д., стр. 51. (чл. 42); Тарановски, н.д., стр. 56.

војски био је велики војвода који је по природи свог положаја стајао изнад других војвода и заступао краља у његовом одсуству. У том по-гледу најупечатљивији је пример славног Новака Гребострека, а идентични положај је највероватније имао и Хреља.⁵³ Њоме је могао да заповеда и други високи службеник у чије дужности нису превасходно спадали војни послови, што се види у случају Бориловића, заповедника српске војске у бици код Емфитиона. Он је носио звање казнаца, односно чиновника који се старао о владаревим приходима.⁵⁴

Рок војне службе био је временски ограничен и готово сви на-ведени примери показују да она није трајала дуже од једне сезоне. Изузетак представља слање принца Стефана и великоимените властеле на службу Ногају, када су они више година боравили у туђини. Међутим, овде је у питању специфичан случај. Он се не може подвести под уобичајену војну службу, већ се мора сагледати кроз устале обрасце у односима Татара и њима подложних држава на простору источне Европе.⁵⁵

Анализирајући српску експедицију у Малој Азији 1313. године, Н. Икономидис је приметио да је њен неуспех да постигне трајне резултате и врати поседе на обали Мале Азије под власт Византије лежао у чињеници да је сама војска била феудалног карактера са ограниченим роком службе ван земље.⁵⁶ Закључак је у основи исправан, што ипак не би требало да наведе на погрешну помисао о слабости владареве контроле над војском. Управо супротно, ратовање на далеким боиштима од Кресенбруна до Анадолије указује на то да су српски владари, иако по правилу нису сами предводили војску, над њом остваривали већи ауторитет и наметали јој теже обавезе него западноевропски монарси. У познијем препису правног споменика Душановог времена, тзв. *Закона цара Константина Јустинијана* среће се одредба која сликовито о томе сведочи: властелин или бо-

⁵³ Новаковић, *Стара српска војска*, стр. 61–65; Поповић, н.д., стр. 241–242.

⁵⁴ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001, стр. 17–24.

⁵⁵ Ванредне околности које је карактерисала тадашња претња татарског напада осликане су у двема редакцијама Милутиновог житија (тзв. *Улијарска повеља* и *Житије у свитку*). У њима се наводи да се српски владар одлучио на преговоре са Ногајем и признање његове врховне власти након што је за овај корак добио најширу друштвену подршку – *архијереја*, тј. архиепископа и *сабора српског*, В. Мощин, „Крал Милутин според неговата биографија од Данило II, неговото ‘Житие по свиток’ и неговата автобиографија”, *Споменици за средновековната и поновната историја на Македонија*, II, Скопје 1977, стр. 347; М. Убипарип, „Зборник са кратким житијем краља Милутина”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 71/2005, стр. 64.

⁵⁶ Oikonomides, н.д., стр. 167.

љарин који се са својом војском не би одазвао цару, кажњаван је губитком живота и конфискацијом имовине.⁵⁷ Колико је она често примењивана и да ли је уопште било баштиника или пронијара који би се усудили да се оглуше на владарев позив није познато, али из ове перспективе подухвати српских војски изван граница земље снажно сведоче о успону централне власти и њеној контроли над војним ресурсима.

*

Судећи према обавештењима византијских извора, српско наоружање и тактика је током XII века било превасходно пешадијско, са наглашеним присуством тешких копљаника.⁵⁸ Међутим, када се има у виду обавеза мањег броја људства да на позив византијског владара војују и на истоку, може се претпоставити да је још у ово време постојало језгро из кога ће се развити коњица као посебни род војске. Одлазак на далека бојишта, попут Мириокефалона 1176. године, био би незамислив, уколико људи на које би пао овај задатак нису били опремљени коњима. Посредно сведочанство да су Срби у време Стефана Немање располагали коњицом пружа једна беседа ретора Евстатија Солунског. Према његовим речима, тријумф Манојла I Комнина над рашким великим жупаном био је пропраћен бројним ликовним представама које су красиле објекте у Цариграду, а на једној од њих се могао видети поражени противник како води пешаке и коњанике.⁵⁹ Ипак, она је током ове епохе несумњиво играла споредну улогу, док су одреди који су током друге половине XIII и прве половине XIV века узели учешћа у ратовима на страни, били превасходно коњанички. То се недвосмислено види у казивањима Морејске хронике и византијских извора о ангажовању српских снага у борби против Халилових Турака и Османлија. На овом месту може се навести и занимљив детаљ из анонимне *Великопольске хронике* састављене у првој половини XIV века. У њеном прологу, посвећеном опису разних словенских народа, име Рашке краљевине објашњава се преко речи „*Rascz* што значи трагови мноштва коња сабраних у једну војску, због чега и Словени мноштво коњаника називају *Raci*“ (*Item regnum Racie a Racz quod vestigium equorum multitudinis exercituum in unum congregatorum dicitur nominatum. Nam*

---

⁵⁷ Т. Д. Флоринский, *Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков*, Киев 1888, Приложения, стр. 73.

⁵⁸ Драшковић, н.д., стр. 16–17.

⁵⁹ W. Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, I, Petropoli 1892, стр. 43; ВИИНJ, IV, стр. 220. (Б. Ферјанчић); Драшковић, н.д., стр. 15.

ex hoc Slawi multitudinem equitancium dicunt Raci).⁶⁰ Етимологија је, судећи по транскрипцији *Racz* вероватно угарског корена и представља ништа друго до пуко домишљање, али се у овим речима може назрети одјек учешћа српских коњаника у бици код Кресенбруна, па и наслутити њихово присуство у другим ратовима које су краљеви из династије Арпада водили у централној Европи.

Иако су Срби несумњиво и пре XIII века поседовали коњицу, она стиче много активнију и израженију улогу тек у овој епохи. Њено јачање била је непосредна последица ширења државе, снажења домаћег племићког слоја и активнијег ангажовања у ратовима и сукобима на страни. У српским земљама, као и уосталом у целој тадашњој Европи, добри коњ и оружје били су симболи нераскидиво повезани са племићким, односно властелиновим достојанством.⁶¹ Образовање већих коњичких одреда такође је било условљено привредним успоном, односно у конкретном случају богатством властеле коњима. Својеврсни показатељ тога да је домаће племство поседовало велики број јахаћих животиња може се назрети у санкцијама наведеним у тзв. *Другој Жичкој повељи*, односно натпису на јужном зиду манастира, уклесаном приликом обнове овог места у време краља Милутина. За повреду црквених прописа о браку као казна предвиђено је одузимање коња – шест у случају властелина и два, уколико је прекршилац *војник*.⁶²

Да се коњима владара и властеле посвећивала посебна пажња и старање уочава се у једном члану Душановог законика којим се прописује да се *од сада и унапред, ждрепци и коњи царства ми не дају црквама, ни црквеним селима, на исхрану*.⁶³ Брига за борбене коње може се назрети и у већ помињаним фрагментима *Војничког закона* којима се забрањује товарење животиња *бољара и војника*.⁶⁴ Ова одредба је не само штитила припаднике племства, већ је била и од значаја за правилно одржавање кондиције коња предвиђених за рат.⁶⁵ Од краја XIII века у изворима се по први пут срећу и помени ергела (*лакимије коњске*) осно-

⁶⁰ *Chronica Poloniae Maioris*, ed. B. Kürbis, Monumenta Poloniae Historica, series nova, VIII, Warszawa 1970, стр. 5; „Великая хроника“ о Польше, Руси и их соседях, XI–XIII вв, пер. В. Л Янин, Москва 1987, стр. 53.

⁶¹ И. Божић, „Коњ добри и оружје (уз чл. 48. Душановог законика)“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 13–14/1956, стр. 85–91.

⁶² Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љ. Јухас–Георгиевска – Т. Јовановић, Београд 1999, стр. 118–119; Тарановски, н.д., стр. 43; Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978, стр. 35.

⁶³ Радојчић, н.д., стр. 50. (чл. 38)

⁶⁴ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књига I: 1186–1321*, прир. В. Мошин – С. Ђирковић – Д. Синдик, Београд 2011, стр. 324, 465. (у даљем тексту: *Зборник*); Михаљчић, *Закони*, стр. 22.

⁶⁵ Катић, н.д., стр. 40–41.

ваних по узору на оне у Византији, уколико је судити по грчком пореклу саме речи *лакимија*.⁶⁶ Није познато да ли се и у којој мери фреквентно упошљавање оријенталних најамника током Милутинове владавине одразило на карактер српске коњице (није згорег истаћи да се њихов утицај у погледу стрељачког наоружања може видети на ликовним представама),⁶⁷ али се западни утицаји током прве половине XIV века јасно уочавају. Они се не исказују само у унајмљивању већих најамничких група, већ и у куповини војне опреме. Једна од највећих набавки учињена је маја 1342. године, када је изасланицима Стефана Душана у Венецији била одобрена набавка оклопа и друге опреме за стотину коњаника (*curacias et alia arma necessaria pro centum equitibus*), заједно са 500 панцирних кошуља.⁶⁸ Поред опреме, куповани су и коњи, о чему је остала забелешка у одлукама млетачког сената из 1327. године, када је извесном Марку Росинију допуштено да одвезе рашком краљу шест коња (*licentia pro Marco Ruzini portandi ad regem Rascie equos VI*).⁶⁹

Разлика између домаћих товарних и јахаћих коња, као и увозних животиња, исказује се у њиховим вредностима.⁷⁰ Према тексту Душанове хрисовуље Манастиру Св. Арханђела код Призрена, еквивалент обичног ждрепца износио је дванаест, а одраслог коња који су људи влашког статуса били дужни да дају као порез – тридесет перпера.⁷¹ У Милутиновој повељи Хиландару с почетка XIV века цена коња је процењивана на десет, а кобиле на двадесет перпера.⁷² Троstrukо већа вредност влашких коња у односу на њихове парњаке са хиландарских поседа може се објаснити тиме што они нису били предвиђени за ношење твара, већ за јахање. Добар инострани коњ био је вишеструко скупљи, како се може закључити из спора двојице Дубровчана који се одиграо 1284. године. Он је настао око дуга за ку-

⁶⁶ Данило/Даничић, стр. 137, 344; Данило/Мирковић, стр. 103, 261; Катић, н.д., стр. 37.

⁶⁷ Г. Божиноски, *Ръчно метателно оръжие от XIII–XIV век на територията на Република Македония*, София 2013, стр. 72–77.

⁶⁸ *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XIV*, ed. J. Valentini, I, Palermo 1967, стр. 120–121. Попис свих забележених набавки војне опреме из Венеције током Душанове владавине дала је Ђ. Петровић, „Оружје Србије и Европа, XII–XIV век“, *Европа и Срби – међународни научни скуп 13–15. децембра 1995*, ур. С. Терзић, Београд 1996, стр. 153–154.

⁶⁹ Љубић, н.д., I, стр. 167.

⁷⁰ У наставку текста наведени су само релевантни примери који се односе на хронолошки оквир овог излагања. За детаљнији преглед цене и вредности коња види: М. Пурковић, „О сенама и средњевековним српским земљама“, *Narodna starina*, 12/1933, стр. 261.

⁷¹ С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, стр. 111, 113.

⁷² Зборник, стр. 376.

повину коња намењеног као поклон босанском бану, а новчана средства предвиђена за ову сврху износила су чак три стотине перпера.⁷³ Овде вероватно није реч само о цени коња, већ и о пратећој опреми. И поред тога, импресивна сума, издвојена за ову прилику, показује колико су јахаће животиње могле да буду скупе и цењене.

Велики распон у вредностима коња био је општа карактеристика и западне Европе. Тако је велики витешки коњ – дестријер (*destriero, destrier*), могао да буде и до двадесет пута скupљи од ронцина (*ronzino, roncin*) – уобичајеног типа коња који се могао користити и за вучу и за јахање, а пет до седам пута у односу на тркачког ратног коња – корсијера (*corsiere, coursier*) или витешког коња за путовање – палафрене (*palafrreno, palefroi*).⁷⁴ Међутим, у погледу ратних коња западних земаља и средњовековне Србије постојао је упадљив контраст. Док се на западу старог континента са Иберског и Апенинског полуострва увек развијала и ширила пракса гађања и трговине специјализованих типова животиња, она је на Балкану несумњиво била много мањег обима. Уколико су немањићки владари могли да приуште скupoцене коње из Италије, мало је вероватно да је српски војник ове епохе, па чак и неки добростојећи велможа, имао друге на располагању, осим домаћих. Ово је важно истаћи, пошто су, судећи према оновременим ликовним представама, домаћи коњи за ношење товара и јахање били истог соја и једино су се разликовали у погледу кондиције и одгоја; и једни и други су припадали аутохтоној планинској сорти балканских коња, мањих растом, отпорних на климатске прилике и лаких за одржавање.⁷⁵ На основу тога би се могло наслутити да, иако српски коњаник XIII-XIV века није заостајао за класичним западноевропским ритером у наоружању, са јахаћим животињама је ситуација била другачија.

---

⁷³ Г. Чремошник, *Историски споменици дубровачког архива, Св. 1: Канцелариски и нотариски списи 1278–1301*, Београд 1932, стр. 118, 121. Овај распон у ценама је још већи него што се може закључити на основу простог упоређивања бројки, пошто је у Дубровнику перпера крајем тринаестог века била обрачунска јединица заснована на млетачком сребрном новцу чија је вредност била стабилна. Са друге стране, вредност српске перпере, и као новчане и као обрачунске јединице је варирала, због кварења локалног новца. О томе детаљније у: М. Решетар, *Дубровачка нумизматика, I*, Сремски Карловци 1924, стр. 49–57, 470–472; Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, Београд 1954, стр. 129–136; М. Благојевић, „Перпера и литра у доба кнеза Лазара“, *Историјски гласник*, 1–2/1981, стр. 47–61.

⁷⁴ Бројни примери цена коња у западној Европи током развијеног средњег века наведени су у: A. Hyland, *The Warhorse 1250–1600*, Sutton 1998. Такође, види: C. Dyer, *Standards of Living in the Later Middle Ages, Social Change in England, c. 1200–1520*, Cambridge – New York 1989, стр. 71–72; C. Hanley, *War and combat, 1150–1270: the evidence from old French literature*, Cambridge 2003, стр. 37–39.

⁷⁵ Катић, н.д., стр. 40, 114–115; уп. Јиречек, н.д., II, стр. 151–152.

Поткрепљење претходно изнесене тврђење пружају Кантақузинове примедбе о слабостима српске у односу на османлијску коњицу, што није и једини такав пример забележен у изворима. Према извештају византијског посланства које је посетило Србију око 1267–1269. године, забележеном у делу Георгија Пахимера, царски гласници су, након што су им били покрадени коњи, добили од своје српске пратње домаће јахаће животиње које су, како писац горко примећује, биле знатно слабијег квалитета.⁷⁶ Још је упечатљивија опаска аутора *Описа источне Европе*, чији је опис прилика у српским земљама почетком XIV века заснован на запажањима једног папског посланства. Према његовим речима „коњи из ових крајева су, изузев само неколицине, мали попут ронцина, али су чврсти и хитри у трку“ (*Equis in partibus illis exceptis valde paucis sunt parvi, ut roncini, tamen fortes et agiles ad currendum*).⁷⁷ Поређење домаћих коња са ронцинима и истицање да се само мали број животиња није уклапао у ову општу представу показује очигледан диспаритет у физичком изгледу домаћих и великих ратних коња западне Европе.⁷⁸

Уколико се ослонимо на истраживања Р. Катића, према којима је тек епоха османских освајања и приметније присуство оријенталних коња на Балкану довело до квалитативних промена у типу и карактеру домаћих јахаћих животиња,⁷⁹ намеће се закључак да је прослављена српска тешка коњица, која се истакла у биткама код Никопоља (1396) и Ангоре (1402), у Немањићкој Србији још увек била у зачетку. Током ове епохе преовлађивала је лака коњица, а тадашњи српски коњанички одреди су по својим борбеним квалитетима унеколико заостајали за најбољим војскама запада и истока. Упркос томе, они су одиграли важну улогу у бројним ратовима и сукобима изван граница матичне земље, што је у великој мери била заслуга контроле централне власти над војним ресурсима. Штавише, управо се у бројним примерима службовања и војевања српских војски у туђини осликова уздизање центра моћи оличеном у владару и његовом најближем окружењу који је чврсто везао аристократски, војнички слој за саму државу и њене интересе.

---

⁷⁶ Georges Pachymérès, *Relations Historiques*, II, edd. A. Failler – V. Laurent, Paris 1984, стр. 454–457; ВИИНJ, VI, стр. 29–30. (Љ. Максимовић)

⁷⁷ *Anonymi descriptio Europae Orientalis: "Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia" anno MCCCVIII exarata*, ed. O. Górká, Cracoviae 1916, стр. 32.

⁷⁸ Други савременици износили су сличне оцене приликом поређења коња на западу и истоку. Примера ради, Теодор I од Монферата, син Андроника II и његове италијанске супруге Јоланте, добар познавалац војних прилика почетком XIV века, сматрао је да су грчки и турски коњи мали и слабији у односу на западноевропске, што је нужно одређивало и начин ратовања њихове коњице, *Les enseignements de Théodore Paléologue*, ed. C. Knowles, London 1983, стр. 58.

⁷⁹ Катић, н.д., стр. 117–118.

Dr. Aleksandar Uzelac, Research Associate
INSTITUTE OF HISTORY, BELGRADE

SERBIAN ARMIES IN THE WARS IN EUROPE AND ASIA MINOR (12th-14th CENTURIES)

(Summary)

During the XII-XIV centuries, Serbian rulers frequently employed their armies in the conflicts beyond the borders of their state. As a consequence of ambitious foreign policies, vassal obligations or concluded alliances with Byzantium, Hungary or Bulgaria, they fought on the various battlefields from Central Europe to Asia Minor. The most notable examples are battles of Pelagonia (1259) and Kressenbrun (1260), expeditions undertaken against Turks in Thrace and Anatolia (1312, 1313) and military aid sent to Byzantium during the various stages of civil wars fought between Andronicus II and Andronicus III (1327), and between John V Paleologus and John VI Cantacuzenus (1342-43, 1352). Serbian armies also served mighty Tatar leader Nogai (1294-97) and after the battle of Velbazhd (1330), they provided armed support to friendly political faction in Bulgaria.

The rulers exercised firm control over their military resources. These primarily consisted of domestic allodial and feudal nobility, but also of foreign oriental and western mercenaries. Although there is a distinction in the sources between these two groups, one may observe the tendency to organize a unified army, irrespective of its members' origin. During this period, Serbian armies grew up in size; detachment that participated in the Battle of Pelagonia in 1259 amounted no more than 1000 lightly equipped riders, while expeditionary corps sent to Byzantium in 1352 consisted of no less than 4.000 cavalrymen.

Although in the twelfth century infantry played the most important role in Serbian armament and tactics, during the thirteenth and fourteenth century cavalry gradually became dominant. Sources testify that Serbian armies who fought abroad mainly consisted of cavalry units. Much attention has been cast to horse breeding and several notices from the sources show that domestic nobility was abundant in riding animals. However, according to the eyewitness' testimonies, their horses were small in stature and their fighting qualities were generally weaker than in the case of their western and byzantine counterparts. In the thirteenth and fourteenth centuries, presence of heavy mounted troops was probably limited only to western mercenary corps and Serbian cavalry was predominantly light. Its character was determined by the quality of available horses, rather than arms and armor and important changes in this aspect took place only during the era of Ottoman conquests, when oriental horses were introduced in the Balkans in larger numbers.

УДК 94:316.343(497.11)"04/14" ;
316.343-058.12(497.11)"04/14"

Др Милош Ивановић, истраживач-сарадник

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, БЕОГРАД

E-mail: misaveritatem@gmail.com

РАЗВИТАК ВОЈНЕ СЛУЖБЕ КАО ОСНОВ ФОРМИРАЊА ВЛАСТЕОСКОГ СЛОЈА У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ДРЖАВИ*

АПСТРАКТ: Намера овог рада је да укаже на повезаност развитка војне службе са формирањем властеоског слоја у српској средњовековној држави. За период до краја XII века морали smo се ослонити на византијске изворе, који o нашој теми не пружају обиље података. Неопходно је било сагледати како се тај процес одвијао у Западној Европи и сходно томе опрезно повући одређене паралеле. Посебна пажња је посвећена и законским одредбама, које прецизирају положај властеле у српској држави.

Кључне речи: Србија, властела, војник, служба, коњ, оружје, хијерархија.

Малобројни су извори који нам непосредно сведоче какве су представе средњовековни људи имали о структури друштва у коме живе. Из тог разлога значајно што у једном старом српском рукопису налазимо питање: „На којим људима свет почива?”, за којим следи одговор: „На pony, ратару и војнику. Поп моли Бога за цео свет, а

---

* Рад је настало као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије: *Српско средњовековно друштво у писаним изворима* (ев. бр. 177025).

ратар храни и попа и војника, а војник брани и попа и ратара.¹ Потребно је одмах нагласити да се овакво описивање друштвеног почетка у Западној Европи јавило знатно раније, још крајем X, а јасно је формулисано у трећој деценији XI века.² Доиста, таква представа своју пуну актуелност добија крајем XII века.³ Очигледно је dakле да је реч о једној интерпретативној шеми, која се временом развила имајући у виду одређене политичке, економске и социјалне процесе. Она је била покушај да се друштвена стварност протумачи и као да се истовремено креира стварност.⁴ Отуда је наша намера да у овом раду покушамо да уочимо када се у средњовековној српској држави формирао елитни друштвени слој, који се називао властела, а чија је основна дужност како је то добро познато била вршење војне службе.⁵ Друге одлике властеоског слоја су за нас у овом раду у другом плану.

Готово је излишно наглашавати да је најранији период историје српског народа добрым делом обавијен велом таме. Наша сазнавања о периоду до друге половине XII века углавном се заснивају на подацима које пружају извори византијске провенијенције. Већина њихових вести помаже осветљавању политичке историје, док мањим делом говоре о друштвеним приликама на подручју, које су насељавали Срби. Из тог разлога наше разматрање о настанку властеоског слоја у Србији свакако неће моћи да пружи сасвим сигурне одговоре. На то је одавно упозорено у литератури.⁶ Поређење са сличним процесима који су се одвијали у другим европским средњовековним државама може нам указати у ком смеру би требали да усмеримо наша размишљања.

---

¹ Рукопис Српске академије наука и уметности бр. 147, лист 46а; Цитирани одељак из рукописа издат је код: С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старог и српско-словенскога*, Београд 1904, 2000 (репринт), стр. 527; Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и штампаних књига: збирка Српске Краљевске Академије*, Београд 1901, стр. 190, сматраје да рукопис потиче из XVII–XVIII века. То нам међутим не може послужити за утврђивање времена појаве шеме о трипартитном друштву о средњовековној Србији. Наиме не знамо са ког предлошка је преузет спис *Слово светог оца Јефрема* у коме се она налази поменута шема.

² G. Duby, *Tri reda ili imaginarij feudalizma*, Zagreb 2007, str. 33, 38–39, 41, 105–106, 108–112, 126, 128; O. G. Oexle, „Perceiving Social Reality in the Early and High Middle Ages. A Contribution to a History of Social Knowledge“, *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations*, (ed. B. Jussen), Philadelphia 2000, str. 92, 106–107.

³ G. Duby, *Tri reda ili imaginarij feudalizma*, стр. 279–312.

⁴ O. G. Oexle, *Perceiving Social Reality*, стр. 93–95, 107.

⁵ Изричito о томе сведочи 42. члан Душановог законника: *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, Београд 2010, стр. 83, 164; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354.*, Београд 1898, 38–39.

⁶ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, Београд 1996², стр. 73.

Најпоузданije информације о најранијој прошлости Срба пружа *Спис о народима* (или *O управљању царством – De administrando imperio*) византијског цара Константина VII Порфирогенита.⁷ Судећи према његовим вестима друштвена организација код Хрвата, Срба, Захумљана, Травуњана, Конављана, Дукљана и Неретљана, племена која су се населила на подручју Балкана у време цара Ираклија (610–641) била је иста као и код осталих Словена. Кратко је истакао да они „немају архонте [тј.] већ само старце жупане, на исти начин као и остale Склавиније“.⁸ Чини се да је цар писац тиме желео рећи да су код њих само постојале старешине родова, те да није још увек било владарских родова који би обједињавали читаво племе.⁹ Заиста на сличан начин су ранији византијски писци описивали уређење код Словена, нагласивши да не дозвољавају да им влада један човек, те да живе у некој врсти војне демократије.¹⁰ Прокопије са једне стране истиче да су одлуке доносили на заједничком скупу,¹¹ док Псеудо-Маврикије говори да су живели у безвлашћу.¹² Суштински ови искази се подударају и сведоче о одсуству макар и заметака централне власти. Неоспорно је на то утицала чињеница да услед примитивног начина живота није дошло до иоле значајније диференцијације по основу иметка. Код њих није постојало робовласништво, те су чак и заробљеницима допуштали да се откупе или остану да живе са њима.¹³ Описује се и да су били слабо наоружани, те да током сукоба нису одржавали никакав бојни поредак.¹⁴ Све би то биле потврде тезе о непостојању социјалне стратификације у њиховим редовима. Очито је да нису још прешли на седелачки начин живота, те су готово сви важили за ратнике. Чињеница да су били слабо наоружани¹⁵ чини се указује да је код њих слабо била развијена металургија. Извесна разлика међу њима се огледала тек по томе што су поједини поседовали тешке штитове.¹⁶ Са разлогом можемо претпоставити да је то важило и за српска племена пре досељавања на Балкан.

---

⁷ О личности цара-писца и његовим делима види: *Византијски извори за историју народа Југославије (ВИИНJ)* II, Београд 1959, стр. 1–7.

⁸ ВИИНJ II, стр. 14–16.

⁹ Исто, стр. 15.

¹⁰ ВИИНJ I, Београд 1955, стр. 25, 130, 134, 258.

¹¹ Исто, стр. 26.

¹² Исто, стр. 111, 134.

¹³ Исто, стр. 25, 131.

¹⁴ Исто, стр. 134.

¹⁵ Исто, нап. 14, стр. 134. Запажено је да византијски писци не помињу мач као саставни део словенског наоружања.

¹⁶ Исто, стр. 133–134, 261.

На процесе друштвеног раслојавања је и у средњевековној Србији знатно утицала христијанизација.¹⁷ Може се рећи да повезаност тих процеса потврђује и начин излагања у *Спису о народима*. Наиме писац наводи да је цар Василије I (867–886) горе поменутим племенима, пошто је покрстio некрштене међу њима поставио архонте, које су „*они хтели и избрали, од рода од кога су они желели и волели*“.¹⁸ Само покрштавање се како је добро познато одвијало у фазама, те се може прихватити да се завршни чин одиграо током владавине оснивача Македонске династије,¹⁹ или нешто раније, средином IX века.²⁰ Посебну корист од њега су свакако имали владари који су га предводили пошто их је нова вера снабдевала новом харизмом и несумњиво стављала из над осталих истакнутих чланова заједнице.²¹ Са друге стране поменут процес није одговарао осталим моћним родовима. Доиста није познато да ли је у српским крајевима било реакција попут оних у Бугарској, где се кнез Борис (852–889) два пута жестоко разрачунао са противницима хришћанства. Првом приликом погубио је чак 52 бољара са члановима њихових породица.²² У сваком случају у самој Србији се на челу врховне власти одржала породица, која је предводила сеобу у нове крајеве. Њени владари од којих су неки носили и хришћанска имена су судећи према вестима Константина Порфирогенита ојачали државу, одолевајући притисцима из суседне Бугарске, имајући при том подршку Византије.²³ Промене које су се у томе периоду (IX и почетак X века) догађале у оквиру друштвене структуре могу се само наслутити. Податак да су приликом склапања мира са бугарским владарем синови кнеза Мутимира, Бран и Стефан обдарили Бориса између осталог и са два роба указује да је настао најподређенији слој становништва.²⁴ Поменути робови су свакако били у власништву владајуће породице, а треба претпоставити да су их поседовали и други истакнути појединци. Постојећи извори нам пак не омогућавању да

---

¹⁷ С. Ђирковић, „Почеци социјалне хијерархије у Срба“, *Годишњак за друштвену историју* 3/1994, Београд 1994, стр. 225.

¹⁸ ВИИНJ II, стр. 16; С. Ђирковић, *Почеци социјалне хијерархије у Срба*, стр. 225.

¹⁹ Више о покрштавању види код: Љ. Максимовић, „О покрштавању Срба и Хрвата“, *ЗРВИ* 35, Београд 1996, стр. 155–174.

²⁰ Тезу је подробно изложио: П. Коматина, *Црквена политика Византије (843–886)*, Београд 2012, (необјављена докторска дисертација), стр. 270–282.

²¹ С. Ђирковић, *Почеци социјалне хијерархије у Срба*, стр. 225; *Историја српског народа* I, Београд 1981, стр. 150 (С. Ђирковић).

²² ВИИНJ II, стр. 6; С. Ђирковић, *Почеци социјалне хијерархије у Срба*, стр. 225.

²³ ВИИНJ II, 50–52; *Историја српског народа* I, стр. 147–148 (С. Ђирковић).

²⁴ ВИИНJ II, стр. 52; D. Janković, *Istorija države i prava naroda FNRJ I, Ranofeudalne države jugoslovenskih naroda. (do XII veka)*, Beograd 1950, str. 77–78.

створимо представу о наоружању тадашњих српских ратника. Није познато да ли су се и каквим мачевима они у ово време служили.²⁵

Када се говори о христијанизацији мора се имати у виду још један елемент њеног непосредног деловања на друштвену структуру. Примањем ове религије конституисао се ред оних људи који чине цркву и који јој служе. Тај слој се одвајао и посебним начином живота и становања.²⁶ Нажалост наша обавештења о црквеној организацији на подручју српских земаља су оскудна. Претпоставља се да је постојала једна епископија, али немамо индиција да ли је свештенство било из редова домаћих људи или је долазило из Византије. Постојање некакве макарrudimentарне црквене организације ипак не треба доводити у питање.²⁷ Питање постојања свештеничког слоја је од изузетног значаја, пошто је познато да се он управо својом службом, на подручју Западне Европе, одвајао од осталог становништва које је припадало категорији слободних људи, од којих се пак очекивало да прихвате војне обавезе.²⁸

Према оцени Симе Ђирковића до средине X века већ су се код Словена насељених на тлу некадашњег Римског царства могли препознати елементи трочлане поделе друштва: на оне који су чинили цркву, затим на оне који су ратовали и господарили и коначно на оне који су служили и радили.²⁹ Треба међутим упозорити да нам недостатак извора онемогућава да такву тезу поткрепимо. Услед недостатка домаћих дипломатичких извора, ми не можемо знати да ли је у самом српском друштву постојала терминологија за означавање три поменута слоја. Управо на основу правних аката Жорж Диби је утврдио време формирања *витезова* и *сљака*, као нове две класе у француском друштву.³⁰ Цар писац Константин Порфирогенит у *Спису о народима* само помиње чланове владајућих породица, које означава једноставно као архонте.³¹ Из истог извора дознајемо и за успостављање родбинских веза између владајућих породица Србије и Травуније, што је свакако могло допринети јачању елитног слоја.³² Даљи развитак друштвених односа, пре свега обликовање

---

²⁵ Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957, стр. 36–38.

²⁶ С. Ђирковић, *Почеци социјалне хијерархије у Срба*, стр. 225.

²⁷ Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (Рани средњи век)*, Београд 2011², стр. 145–163.

²⁸ G. Duby, *Tri reda ili imaginarij feudalizma*, str. 163–171; Ž. Dibi, *Društvo u XI i XII veku i taknoscu kraju*, Sremski Karlovci– Novi Sad 2011, str. 136, 141.

²⁹ С. Ђирковић, *Почеци социјалне хијерархије у Срба*, стр. 226.

³⁰ Ž. Dibi, *Društvo u XI i XII veku i taknoscu kraju*, str. 236–241, 251–266.

³¹ ВИИНЈ II, стр. 50–52, 54–56, 60, 62.

³² Исто, стр. 62; *Историја српског народа I*, стр. 148 (С. Ђирковић).

војничког сталежа, чини се да је морало успорити бугарско запоседање Србије 924. године. Том приликом су српски жупани на превару заробљени, а сама земља расељена. Читав народ, од малог до великог, је по речима Константина Порфирогенита одведен у Бугарску, изузев једног броја које је успео да побегне у Хрватску.³³ Речи ученог цара се свакако не смеју узети дословно. Вероватно да је имао у виду пре свега најистакнутији слој становништва тј. жупане које и сам најпре помиње. Може се приметити да је ово друго место где Порфирогенит помиње жупане. Готово се извесним чини да су они и у X веку били најистакнутије старешине у Србији. Остаје ипак непознато да ли је од времена досељавања значење овог звања евалиурало. Занимљив је и царев податак да када је Часлав Клонимировић 927–928. успео да након смрти цара Симеона завлада Србијом, у којој је наводно затекао само 50 људи, самаца без жена и деце који су живели од лова.³⁴ Неоспорно је да је царев исказ претеран и да му је намера била да што више истакне значај помоћи, коју је Византија пружила новом владару. Не би требало пак искључити могућност да се када је реч о 50 људи мисли само на представнике истакнутијег слоја. Ради збацивања бугарске власти, Часлав је сигурно морао располагати не тако малом војном силом. Нажалост, потпуно нам је непознато ко је њу чинио. Према Летопису попа Дукљанина Часлав је погинуо у борби са Угрима. Пишући о Часлављевој војсци писац употребљава за њу израз „populi“,³⁵ што би указивало да се ратнички слој није још увек профилисао. Питање је међутим колико се вреди ослањати на податке овог извора, насталог најранije у другој половини XII века.³⁶ Има мишљења и да је реч о фалсификату са почетка XVII века.³⁷ Подаци о Часлављевим наследницима које доноси исти спис с правом се сматрају фантастичним и не могу се контролисати другим изворима. Стога, када је реч о Србији за период од више од једног века остајемо у доброј мери ускраћени за сазнања о њеној држави и друштву.³⁸

---

³³ ВИИН II, стр. 56.

³⁴ ВИИН II, стр. 56–57; *Историја српског народа I*, стр. 159–162 (С. Ђирковић).

³⁵ *Gesta regum Sclavorum I*, пр. Д. Кунчар, Београд 2009, стр. 90.

³⁶ Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд 1928, 104–106, нап. 91, датирао га је у другу половину XII века; У најновијем издању овог извора, коме је дао име *Gesta regum Sclavorum*, Тибор Живковић је изнео мишљење да је дело настало крајем XIII века: *Gesta regum Sclavorum II*, коментар Т. Живковић, Београд 2009, стр. 311, 339–340.

³⁷ S. Bujan, „La Chronique du pretre de Dioclée. Un faux document historique“, *Revue des études byzantines* 66, Париз 2008, стр. 5–38, сматра да је аутор списка Мавро Орбин, коме је касније коначан облик дао Иван Лучић.

³⁸ *Историја српског народа I*, стр. 167 (С. Ђирковић).

Центар српске државности се у првој половини XI века очито преселио у Дукљу. Одатле су њени владари подизали устанке, чији је циљ био и запоседање саме Србије.³⁹ Податке о деловању дукљанских владара током XI века доносе византијски извори и Летопис попа Дукљанина. Из вести римејских писаца скоро да се ништа не може дознати о друштвеној структури српских земаља. На основу Скиличиног описа сукоба Стефана Војислава са византијским војсковођом Михаилом из 1042. само се уопштено може закључити да је дукљанска војска била малобројнија и слабије наоружана од свог противника. Победу је извојевала захваљујући стратегији, потукавши Византинце у једном теснацу коришћењем пре свега бацачког оружја.⁴⁰ Описујући устанак из 1072. на подручју некадашњег Самуиловог царства, Скиличин Настављач каже да је побуњеницима дукљански владар Михаило посало као помоћ сина Константина са 300 људи.⁴¹ Чињеница да је одред од 300 војника могао бити значајна помоћ, до извесне мере може указати на добру обученост тих ратника. Далекосежни закључци на основу ове вести се ипак морају избеги.

Далеко више података о друштвеном уређењу српских земаља доноси Летопис попа Дукљанина, али како смо већ нагласили питање је колико се овом извору може поклонити поверење. У спису иначе не налазимо јасних сведочанстава о постојању једног посебног племићког сталежа, али је изречено мишљење да га треба препознати под терминима „magnates“, „principes“, „nobiles“ и „milites“.⁴² Међу побројаним терминима последњи је за нас свакако најзначајнији јер је он на Западу коришћен да означи вitezove, као припаднике посебног сталежа. Ова реч ће уједно постати и синоним за термин племић.⁴³ Никола Радојчић је закључио на основу једног описа византијске војске да се са речју „milites“ означавају коњаници.⁴⁴ Мора се ипак рећи да се овај термин сразмерно ретко среће у

³⁹ П. Коматина, „Србија и Дукља у делу Јована Скилице“, ЗРВИ 49, Београд 2012, стр. 159–180, разјаснило је разлику између термина Србија и Трибалија код Јована Скилице.

⁴⁰ ВИИНЈ III, Београд 1966, стр. 160–161.

⁴¹ Исто, стр. 179.

⁴² Н. Радојчић, „Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку – према Барском родослову“, Годишњак Скопског научног друштва XV–XVI, Скопље 1936, стр. 18.

⁴³ Milites ili miles : M. Bloch, *Feudalno društvo*, Zagreb 2001, str. 163, 281; Ž. Dibi, *Društvo u XI i XII veku u maknoskom kraju*, str. 239; Ф. Џајс, *Витезови кроз историју*, Београд 2003, стр. 27–28.

⁴⁴ Н. Радојчић, *Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку*, стр. 18, 21; Види: *Gesta regum Sclavorum* I, стр. 144.

читавом спису.⁴⁵ Зато по свој прилици није коришћен да би означио неки слој становништва у Дукљи. Писац га на пример користи да означи синове Доброслава (Стефана Војислава) као храбре војнике.⁴⁶ Отуда сматрамо да ни термини као што су жупани и сатници, не могу бити основа за проучавање друштвене структуре српских земаља.⁴⁷ Претходним излагањем нисмо желели да порекнемо да се у Дукљи, пре свега, није развијао процес друштвене диференцијације. Успешно ратовање њених владара и извесна аутономност у односу на Византију⁴⁸ су свакако то морали подстакнути. Једноставно, недостатак релевантних извора нас омета да га ближе уочимо.

Крајем XI века Рашка поново стиче првенство међу српским државама. Њени велики жупани водили су жестоке борбе у намери да се ослободе врховне византијске власти. Најпре се на том пољу истакао жупан Вукан о чему нас обавештава Ана Комнина, мада ни она у свом делу не доноси много податка који би нас интересовали. Када је 1094. жупан Вукан ишао на састанак са царем Алексијем I Комнином како би му се покорио, у његовој пратњи су били рођаци и изабрани жупани.⁴⁹ Том приликом рашки владар је као залог мира предао цару као таоце своја два синовца и још двадесет људи.⁵⁰ Ван сумње је да су и те неименоване особе биле од угледа, али њихов статус учена принцеза ни прецизира. Уз рођаке владара као најистакнутије појединце поново срећемо жупане. Наследници жупана Вукана своје ратовање против Византије обично су отпочињали у време када је она била у сукобу са Угарском. Детаљније нас о тим борбама извештавају Јован Кинам и Никита Хонијат из чијих се информација може наслутити јачање војничког сталежа у српској држави. Током устанка који је велики жупан Урош I подигао против Визнатије у доба њеног рата са Угарском (1127–1129), српске снаге су заузеле и разрушили тврђаву Рас. Доцније је цар потукао Србе и принудио их на склапање мира.⁵¹ Заузимање утврђења може да нам укаже да су снаге великог жупана Уроша I познавале вештину опсаживања градова. Са друге стране чињеница да су тврђаву по заузећу разрушили говорила би да нису имали доволно војних потенцијала да је задрже.

---

⁴⁵ *Gesta regum Sclavorum* I, стр. 82, 106, 108, 134, 138, 144, 152; G. Škrivanić, „Organizacija srednjovekovne vojske u Srbiji, Bosni i Dubrovniku“, *VIG* 1/1967, Beograd 1967, str. 142.

⁴⁶ *Gesta regum Sclavorum* I, стр. 144.

⁴⁷ *Gesta regum Sclavorum* I, стр. 48, 58, 60, 62, 82, 84, 106, 111

⁴⁸ *Историја српског народа* I, стр. 187–195 (С. Ђирковић).

⁴⁹ *ВИИН* III, стр. 388–389; *Историја српског народа* I, 198 (Ј. Калић).

⁵⁰ *ВИИН* III, стр. 389.

⁵¹ *ВИИН* IV, Београд 1971, стр. 14–15, 116–117; *Историја српског народа* I, стр. 200 (Ј. Калић).

Увећање војних потенцијала државе рашких великих жупана постаје уочљиво средином XII столећа. Тада је она постала значајан угарски савезник у борбама са Византијом. Походе против великог жупана Уроша II из 1149. и 1150. предводио је лично византијски цар Манојло I Комнин. Током прве кампање цар је најпре опустошио Рас, да би затим стигао у област Никаву где је заузео сва тамошња утврђења. Жесток отпор пружили су му бранчиоци Галича. Зато је наредио да се они гађају стрелама и камењем, те је кроз три дана запосео и ову тврђаву, где је по исказу Јована Кинама затекао „мноштво варвара, који су делом били ратници, а делом сточари“.⁵² Из цитираног исказа закључујемо да је део становништва Галича имао превасходну улогу да брани утврђење. За њих је писац употребио реч *хоплити*, којом он иначе означава оклопљене пешадијске копљанике.⁵³ Први пут дакле наилазимо на поуздан знак да су Срби користили оклопе и располагали већим бројем тешких пешака.⁵⁴ Управо захваљујући томе велики жупан је и могао да се одлучи да оружјем брани своје тврђаве. Снага оновремене српске војске можда се и најбоље огледа у чињеници да је 1150. жупан Урош II, уз помоћ савезничких угарских снага, одлучио да се Ромејима одупре у бици на отвореном пољу. Сукоб се одиграо на речици Тари. Кинам истиче да су српске трупе били бројне и добро наоружане. Након жестоке борбе у којој је царев војсковођа Јован Кантакузин изгубио два прста, победу су ипак однеле византијске снаге. Поражени рашки велики жупан се морао покорити и пристати на повећање својих обавеза према цару. Овом приликом је прихватио да надаље шаље 2000 ратника када Манојло I буде ратовао у Европи, те 500 уместо ранијих 300, за цареве азијске походе.⁵⁵ Није нам познато када су се велики жупани први пут обавезали на овакву врсту помоћи Византији. Утврђено је са сигурношћу да је Урош II најкасније 1146. први пут послao помоћне трупе цару Манојлу I Комнину.⁵⁶ Податак је од изузетног значаја, пошто је извесно да су ради ратовања у удаљеним пределима владар могао послати само појединце који су били добро материјално ситуирани. Имамо потврђа да су српски владари ову дужност заиста и извршавали. Тако су српске јединице учествовале у царевом походу против икониј-

---

⁵² ВИИНЈ IV, стр. 24–25.

⁵³ М. Драшковић, „Српско наоружање и тактика у делу Јована Кинама“, ВИГ 2/2010, Београд 2010, стр. 14–15.

⁵⁴ Исто, стр. 15.

⁵⁵ ВИИНЈ IV, стр. 29–37.

⁵⁶ Ј. Калић, „Рашки велики жупан Урош II“, иста, Европа и Срби: средњи век, Београд 2006, стр. 160.

ског султаната 1160. као и у борбама против Угара 1165. и 1167. године.⁵⁷ Судећи по подацима византијских извора у питању су били пешадијски одреди, наоружани дугим штитовима и копљима.⁵⁸ Такође и из описа битке на Тари, закључује се да су се Срби борили као пешадија, док су коњаничким четама располагали Угри.⁵⁹ Значило би то да се у Рашкој још није појавио оклопљени коњаник, као тип ратника, који је постао симбол племства у Западној Европи.⁶⁰ Постоје ипак индиције да су и српски владари располагали коњаничким снагама. Наиме у гробу требињског жупана Грда, пронађена је гвоздена мамуза, која је на спољним странама пресвучена танким слојем злата.⁶¹ Историчари обично узимају да је он истоветна личност са Грдешом, кога су Ромеји заробили 1150. у бици на Тари.⁶² Тешко је оценити да ли је поменута мамуза заиста била коришћена или је била нека врста знамења. Какав год био одговор на то питање, сматра се неоспорним да потиче из друге половине XII века.⁶³ Надаље то би значило да су најистакнутији појединци ратовали као коњаници. Коначно, уколико је Грд заиста идентичан са Грдешом, имамо сведочанство да је велики жупан Урош II окупирао војску и из удаљених крајева, што само по себи сведочи о развитку војне службе у његовој држави. Изгледа да у ово доба и мач постаје значајан део наоружања српских ратника. Наиме на локалитету Пирлитор на планини Дурмитор пронађен је веома особени двосекли мач, произведен највероватније у првој половини XII столећа. Судећи по његовој раскошној украсености овај мач је припадао изузетно угледној личности.⁶⁴ Начин рањавања поменутог Јована Кантакузина у бици на Тари такође би указивао на коришћење мачева од стране српских ратника.⁶⁵ Коњаничку опрему и скupo оружје могли су свакако поседовати само богати појединци, те нам горе истакнуте чињенице указују на јачање елитног слоја у српским земљама током XII века. Не сме се изгубити

---

⁵⁷ ВИИНЈ IV, стр. 55, 77, 98.

⁵⁸ Исто, 98; М. Драшковић, *Српско наоружање и тактика*, стр. 15.

⁵⁹ ВИИНЈ IV, стр. 31–36; М. Драшковић, *Српско наоружање и тактика*, стр. 15.

⁶⁰ M. Bloch, *Feudalno društvo*, str. 282 ; Ž. Dibi, *Društvo u XI i XII veku i maknokom kraju*, stre. 241–244, 249–250; Ф. Џајс, *Вitezови кроз историју*, стр. 11–12.

⁶¹ P. Andelić, „Mamuza trebinjskog župana Grda“, *Glasnik Zemaljskog muzeja XVII Arheologija*, Sarajevo 1962, str. 173–174.

⁶² ВИИНЈ IV, 33, нап. 63; Ђ. Сп. Радојичић, „Кинамов Гουρδέστης“, ЗРВИ 8–1, Београд 1963, стр. 255–258; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи IV*, Београд 1923, стр. 1, бр. 5985; P. Andelić, *Mamuza trebinjskog župana Grda*, стр. 174–175.

⁶³ P. Andelić, *Mamuza trebinjskog župana Grda*, стр. 174–175.

⁶⁴ М. Алексић, „Репрезентативни налаз мача из 12. века са Пирлитора“, *Стефан Немања и Топлица*, (ур. Д. Бојовић), Ниш 2011, стр. 109–117.

⁶⁵ М. Драшковић, *Српско наоружање и тактика*, стр. 13.

из вида могућност да се Грдеша из заробљеништва избавио давањем откупа, како је то чинило и племство у Западној Европи.⁶⁶

Ојачали ратнички слој је своју снагу показивао и унутрашњим борбама за врховну власт у Рашкој. Обавештени смо посредством више византијских извора да је по свој прилици 1155. године са власти збачен Урош II и доведен његов брат Деса.⁶⁷ Промена у Србији извршена је уз помоћ Угарске, која је тада водила рат са Византијом.⁶⁸ Уследила је брза интервенција цара Манојла I, који је на власт вратио Уроша II, натеравши жупане који су се одметнули да му се покоравају.⁶⁹ Овај исказ Теодора Продрома јасно показује да су најутицајније личности у Рашкој, стајале иза ове промене владара. Посредно се може закључити да су они били против споразума са Византијом, те су се у том циљу ослањали на Угарску. Разлози за такву њихову политичку оријентацију чини се лежи у чињеници да их је привлачило освајање богатих византијских области јужно од Србије. Такве тежње српска властела ће показивати и током наредних векова.

Од краја XII века први пут смо у прилици да на основу домаћих извора сагледамо друштвену стратификацију у српском друштву. Због тога би се могао стећи утисак да се у време Стефана Немање одиграо важан преокрет на пољу уобличавања елитног слоја. Међутим, пре би се могло рећи да је поред спољнополитичких околности, поменути велики жупан убрао плодове већ раније отпочетог процеса јачања ратничке групације. Захваљујући снажној војсци велики жупан је током похода отпочетог 1183. био у стању да заузме и већи број византијских утврђених градова.⁷⁰

У житијним текстовима, чије је главни јунак Стефан Немања наилазимо први пут на термине као што су велможа, властела, бољар и војник. Наравно наведено не значи да су сви ови термини синоними. Обично се узима да је Савино дело о оцу настало 1208. те нам од тог времена датира најранија употреба домаћих термина за

⁶⁶ Непријатељи су управо зато радије заробљавани него убијани: M. Bloch, *Feudalno društvo*, стр. 221, 288, 295, 301, 332 ; Ф. Кардини, „Ратник и витез“, Човек средњег века, (пр. Ж. Ле Гоф), Београд 2007, стр. 106.

⁶⁷ Византиски извори за истоприју народа Југославије IV, стр. 38, 180–183, 190–192; Ј. Калић, „Рашки велики жупан Урош II“, ЗРВИ 12, Београд 1970, стр. 28–32; Историја српског народа I, стр. 206 (Ј. Калић).

⁶⁸ ВИИНJ IV, 190–192; Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, стр. 161–166, 171

⁶⁹ ВИИНJ IV, стр. 182.

⁷⁰ В. Ђоровић, „Житије Симеона Немање од Стефана Првоенчаног“, *Свето-савски зборник 2. Извори*, Београд 1939, стр. 30–32; В. Ђоровић, *Списи св. Саве*, Београд 1928, стр. 151–152; Г. Шкриванић, *Način ratovanja u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, VIG 4/1965, Beograd 1965, str. 78–81; Историја српског народа I, стр. 252–253 (Ј. Калић).

елитни слој српског друштва. Нешто касније око 1216. настало је и *Житије светог Симеона* из пера његовог наследника на престолу Стефана Немањића.⁷¹ Поменуто „шаренило“ термина као да указује да се још увек није формирао јединствен повлашћени слој. Треба доиста имати у виду да је реч о књижевним текстовима, чијим ауторима свакако није била прва брига да конзистентно и прецизно означавају друштвене слојеве. Два писца тако на различит начин описују учеснике сабора из 1196. на коме се Стефан Немања повукао са положаја великог жупана, препустивши га сину Стефану. Као учеснике скупа Сава означава његову децу, те „избрание си булгаре, малые и великие“⁷² Његов старији брат пак пише да је велики жупан сазвао ка себи жену, своје синове, архијереја (епископа) Калиника и „пристав'ники дѣломъ и кнезе зем'ли своїхъ иже надъ властими воеводи же и воины“⁷³ Световне учеснике сабора Сава једноставно означава као бољаре, правећи опет разлику међу њима. Израз бољари потиче из Бугарске, у којој је коришћен да означи властеоски слој.⁷⁴ Нема сумње да је исто значење имала и у Србији. Велики жупан Стефан Немањић је чини се при опису овог сабора покушао да буде прецизнији. Најтеже је протумачити израз „пристав'ники дѣломъ“, који по једном тумачењу означава представнике централне управе, казнадце и и тепчије.⁷⁵ Кнезови земље несумњиво представљају истакнуте припаднике елитног слоја, носиоце кнежевског звања. По Милошу Благојевићу реч је о члановима династије Немањић, за које је познато да су као „udeoni knzovi“ управљали одређеним деловима државе.⁷⁶ За њима су следиле војводе, чија титула најбоље говори о њиховој функцији. Остаје међутим непознато када се ово звање појавило у српским земљама. Прихватимо ли тумачења раније поменутих термина долазимо до закључка да су крајем XII века војводе свакако били најважнији војни заповедници. Како нам показује 129. члан *Душановог Законика* то су остали и средином XIV века.⁷⁷

---

⁷¹ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, стр. 150, 153.

⁷² В. Ђоровић, *Списи св. Саве*, стр. 155.

⁷³ В. Ђоровић, *Житије Симеона Немање*, стр. 39.

⁷⁴ „Бољар“, *Лексикон српског средњег века*, ур. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, стр. 56; С. Шаркић, „Правни положај властеле у средњовековној Србији“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* XLIV-1/2010, Нови Сад 2010, стр. 9.

⁷⁵ М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, ЗРВИ 41, Београд 2004, стр. 296.

⁷⁶ Исто, стр. 298–308.

⁷⁷ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, стр. 101, 197; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006², стр. 154.

Конечно на крају списка учесника сабора наведени су и *војници*. Одмах ваља упозорити да овде та реч није употребљена у општем значењу, већ као технички термин којим је означаван посебан друштвени слој. Увиђамо то на основу одредаба друге жичке повеље о брачном законодавству где се као посебне групације јављају *властела, војници и убоги*. Уколико би властелин раскинуо брак одузимано му је шест коња, док би за исти преступ војник плаћао два коња, а убоги човек два вола.⁷⁸ Ратничко занимање иако је војнике одвојило од земљорадника није им још увек омогућило да се сматрају припадницима властеле. По имовном стању далеко су заостајали за властелом.⁷⁹ Текст *Номоканона* (*Законоправила*) св. Саве такође прави разлику између властеле и војника. Примећено је да је приређивач овог законског зборника грчки термин ὁ ἄρχων преводио речима *властел, кнез или б沃尔*.⁸⁰ Израз *воин* је пак користио као „синоним“ за грчку реч *στρατιώτης*.⁸¹ Наравно мора се истаћи да синоними нису могли бити сасвим адекватни, те зато у војницима не треба тражити у дословном смислу српске стратиоте, којих практично више није било ни у Византији у доба о којем говоримо.⁸² Исто тако има чињеница које сведоче да су војници ипак представљали повлашћени слој становништва, попут властеле. Одредбе брачног закона у оквиру жичке повеље прописивале су истоветну казну за властелу и војнике у случају прељубе или противзаконитог узимања састике за жену.⁸³ На другом месту у истом акту се саопштава да се властелинке које прекрше закон имају казнити сходно њиховом статусу, те да исто важи и за оне нижег рода.⁸⁴ Тиме је очигледно истакнута подела друштва на два дела.⁸⁵ Поред тога треба подврžiti да и војници, попут властеле, располажу коњима за разлику од убогих људи. Самим тим може се претпоставити да су војничку службу обављали као коњаници. Изгледа да су се од остатка повлашћеног слоја, осим у богатству, разликовали пре свега по томе што нису обављали управне и судске функције.⁸⁶ Реч *властелин*, у својој основи означава управо онога који влада, који

---

⁷⁸ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до XV века)*, Београд 1926, стр. 21–22.

⁷⁹ Р. Михаљчић, „Војнички закон“, исти, *Изворна вредност старе српске грађе*, Београд 2001, стр. 52.

⁸⁰ Н. Радојчић, „Властела у Закону градском Номоканона св. Саве“, *Глас САН* СХСII, Одељење друштвених наука 96, Београд 1949, стр. 8.

⁸¹ Р. Михаљчић, *Војнички закон*, стр. 56.

⁸² Више о томе: Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, стр. 349–350, 367–368.

⁸³ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, стр. 22–23.

⁸⁴ Исто, 21–22.

⁸⁵ „Властела“, *Лексикон српског средњег века*, стр. 88.

⁸⁶ Н. Радојчић, *Властела у Закону градском*, стр. 8–11; Р. Михаљчић, *Војнички закон*, стр. 56.

делује у владарево име.⁸⁷ Заједничка им је свакако била дужност да учествују у рату, што готово да не треба ни појашњавати. Одавно је изречено мишљење да назив властела у поменутом извору означава војничке старешине.⁸⁸ То је још један разлог зашто у овом раду под властелом подразумевамо све оне којима је ратовање било основно занимање. Занимљиво је приметити да је у Француској већ од краја IX века термин *сиромашни коришћен* како би означио све оне лаике који не носе оружје, који су неспособни за борбу.⁸⁹ Отуда не можемо искључити могућност да је термин убоги имао сличну функцију у српским земљама почетком XIII века.⁹⁰ Вредно је истаћи да говорећи о освајањима Стефана Немање на рачун Византије након 1180. Стефан Немањић бележи да је његов отац задобијене земље и богатства приложио „*слави свога отаchestva и слави велможа и људи својих*“.⁹¹ Тиме је истакао важну улогу властеле у освајањима, посредно напоменувши да је она због тога и награђена.

Профилисање војничког сталежа ишло је по свој прилици у корак и са формирањем зависног сељачког слоја. Запажа се то на основу хиландарске повеље монаха Симеона (Стефана Немање) из 1198. у којој се манастирским људима и Власима изричito забрањује да беже на имања великог жупана или било кога другога, под којима свакако треба разумети да је реч о властели.⁹² Иста одредба је важила ако би неко хтео прећи са поседа великог жупана на хиландарска добра.⁹³ Поседи других (властеле) нису назначени, али једва да се и сме сумњати да су за њих у овом случају важили другачији прописи. Дакле зависно становништво, названо једноставно људи⁹⁴ у овом акту, већ је до краја XII века изгубило слободу

---

⁸⁷ Fr. Miklosich, *Lexicon Paleoslovenico-Graeco-Latinum*, Vindobonae 1862–1865, str. 67; И. Божић, „Коњ добри и оружје (Уз члан 48. Душановог законика)”, *Зборник МС за друштвене науке* 13–14, Нови Сад 1956, стр. 86; С. Ђирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1997, стр. 197.

⁸⁸ С. Новаковић, *Стара српска војска. Историјске скице из дела „Народ и земља у старој српској држави*, Београд 1893, стр. 60–61.

⁸⁹ G. Duby, *Tri reda ili imaginarij feudalizma*, str. 114–116, нагласио је да реч сиромашни у ово време нема економску конотацију у социјалном речнику.

⁹⁰ Слично је претпоставио Стојан Новаковић, истакавши као разлог лоше материјално стање убогих: С. Новаковић, *Стара српска војска*, стр. 61. Само по себи то не мора бити кључан разлог, ако узмемо у обзир значење сличне речи у Француској. Погледај фусноту бр. 89.

⁹¹ В. Ђоровић, *Житије Симеона Немање*, стр. 31.

⁹² В. Ђоровић, *Списи св. Саве*, Београд 1928, стр. 3; С. Шаркић, *Правни положај властеле*, стр. 7–8.

⁹³ В. Ђоровић, *Списи св. Саве*, стр. 3.

⁹⁴ Уопштено је термин означавао зависно становништво: „Човек“, *Лексикон српског средњег века*, стр. 818–819.

ду кретања и постало чврсто везано за свог господара.⁹⁵ Подвојеност између друштвених група оваквим мерама са јасно оцртавала. На овај начин су се што је нарочито било важно осигуравали приходи повлашћеног слоја. Зато је с правом уочена веза између *баштина* као типа поседа карактеристичног за српску властелу⁹⁶ и развоја нове војне организације. Властели су били неопходни велики приходи како би своју службу обављали као оклопљени коњаници.⁹⁷ Повезаност између тог фактора и све већег потчињавања сељака запажена је и када је реч о Француској XI и XII века.⁹⁸ Један податак из *Житија Симеона Немање*, чији је аутор његов син Стефан Немањић чини се сведочи о важности коњаничке опреме у тадашњој српској држави. Описујући свој сусрет са угарским краљем Андријом II велики жупан је међу поклонима које је добио од њега посебно истакао коње „*прѣчоѹдными шбложени и оѹтвorenii златыими бръздали сиающе тако сльнце и оѹдивляюще чловѣчъскыи видъ*“.⁹⁹ Сматрамо да је са правом скренута пажња да би израз *обложени* могао сугерисати на то да су даровани коњи били оклопљени.¹⁰⁰ Овом приликом тако опремљени коњи су стигли као вредан поклон великому жупану, али се не сме искључити могућност да их је и раније било у српској држави. Ликовне композиције осликане током XIII у задужбинама српских владара потврђују да је у њиховој држави употребљавано тадашње модерно оружје и оклопи.¹⁰¹ Набавка такве опреме несумњиво је изискивала знатна финансијска средства.

Уобличавање слоја, чији је превасходни задатак ратовање било је и нормирало *Војничким законом*, који се први пут помиње

⁹⁵ С. Шаркић, *Правни положај властеле*, стр. 8; С. Шаркић, „Правни положај меропаха у средњовековној Србији“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду XLIV-2*, Нови Сад 2010, стр. 25.

⁹⁶ Чланови Душановог од 39. до 41. недвосмислено говоре о властели као држаоцима баштине: *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, стр. 83, 163–164.

⁹⁷ G. Škrivanić, *Organizacija srednjovekovne vojske*, str. 143, се тим поводом са правом позвао на већ помињани 42. члан Душановог Законика који наводи да су баштине једино обавезне да дају соће и војску: *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, стр. 83, 164.

⁹⁸ G. Duby, *Guerriers et paysans, VIIe–XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne*, Paris 1973, str. 190–191.

⁹⁹ В. Ђоровић, *Житије Симеона Немање*, стр. 73; У свом издању Владимир Ђоровић је погрешно саставио речи „и“ и „кони“ на шта је упозорио Никола Радојчић: Н. Радојчић, „Поклони угарског краља Андрије II Стефана Првовенчаном“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 1/1954, Нови Сад 1954, стр. 30–33.

¹⁰⁰ G. Škrivanić, „Prilog za proučavanje srednjovekovne konjske opreme“, *VVM* 4/1957, Beograd 1957, str. 302–303.

¹⁰¹ Ђ. Петровић, „Оружје Србије и Европа XII–XIV века“, *Европа и Срби*, ур. С. Терзић, Београд 1996, стр. 143–147.

1299/1300. у повељи краља Милутина манастиру св. Ђорђа код Скопља. Његова једина позната одредба је прописивала да се војницима „**конь не товари и товара да не води**“.¹⁰² Овај пропис *Војничког закона* био је како сведочи иста повеља унет и у *Закон светог Симеона и светог Саве*.¹⁰³ Отуда је јасно да је ова одредба важила и на метохијама Студенице и Милешеве, те није искључено ни да је читав *Војнички закон* вероватно сачињен у доба Стефана Немање и његовог сина монаха Саве.¹⁰⁴ Неопходно је нагласити да се у време владавине краља Милутина (1282–1321) војници не помињу као посебан слој становништва. Наиме за саме особе дароване св. Ђорђу код Скопља, за које је *Војнички закон* имао да важи не каже се ком су слоју становништва припадали. Манота је вршио војну службу по основу тога што му је дозвољено да ужива прошију свог таста Драготе. За Калођурђа се каже да је са децом поседовао баштину, док се извесног Хранчу који је стекао тастово имање истиче да је потчинивши се цркви пристао да буде *црквени војник*.¹⁰⁵ Под овим се свакако мисли да је Хранча имао да врши војну службу за манастир, те термин није чини се употребљен да прецизира његов друштвени статус. Суштински, како је то већ примећено, положај свих поменутих био је исти, без обзира какав тип поседа да су уживали.¹⁰⁶ Због тога се може поставити и питање да ли се на основу назива уопште сме закључити да се закон односио само на групацију војника? Повеља краља Милутина манастиру св. Стефана у Бањској (1313–1316) саопштава и пропис „**Болгарсции конии да се не товаре**“.¹⁰⁷ Према Радету Михаљчићу на овај начин су изједначена права војника и властелина.¹⁰⁸ Наше је пак мишљење да по овом основу тешко да је икада и било раздавања права војника и властеле. Стога не мислимо да је за десетак

---

¹⁰² В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља Србије, Босне и Дубровника*, књига I, 1186–1321, Београд 2011, стр. 324, 328.

¹⁰³ *Исто*, стр. 328.

¹⁰⁴ Милош Благојевић је прецизирао да поменути закон не носи име по својим творцима, већ по манастирима, на чијим је имањима примењиван: М. Благојевић, „*Закон светог Симеона и светог Саве*“, исти, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, стр. 197–199, 200, 24; Р. Михаљчић, *Војнички закон*, стр. 52; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама. Правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, Београд 2006, стр. 20.

¹⁰⁵ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, стр. 324, 328.

¹⁰⁶ М. Благојевић, „*Закон светог Симеона и светог Саве*“, стр. 238–239.

¹⁰⁷ Љ. Стојановић, „*Светостефанка хрисовуља*“, *Споменик СКА IV*, Београд 1890, стр. 7.

¹⁰⁸ Р. Михаљчић, *Војнички закон*, стр. 54, 56.

година дошло до другачијег гледања на статус војника.¹⁰⁹ Извесна подвојеност у достојанству међу властелом запажа се и доцније кроз постојање властеличића, што је термин који се такође може везати за време краља Милутина.¹¹⁰ Процес обликовања привилегованог ратничког слоја је по свој прилици суштински завршен до почетка XIII века. Доиста није искључено да је током поменутог столећа он постао још компактнији, што се запажа и на лингвистичком плану. Опет, на основу Бањске повеље запажа се да почетком XIV постоје војници као група међу влашким становништвом.¹¹¹ Војне обавезе ових Влаха се не појашњавају, али је зато одредба о болярским коњима требало да њих јасно раздвоји од властеле потчињене манастиру.¹¹² Бојни коњ и оружје су и средином XIV века остали су симболи достојанства и угледа племенитог ратника.¹¹³

Од извесног значаја за нашу тему је и питање порекла властеоског слоја у српској држави. Није неопходно на овом месту образлагати све теорије које су историографији изнесене по том питању. Имајући у виду нашу тему најзначајнија је она Теодора Тарановског по којој је ова групација проистекла пре свега из владареве дружине ратника, која је чинила његову најближу околину и била основ за војну и административну кристализацију државе. Првобитно њени чланови су живели на двору владара, да би се потом настањивали на имањима која су добили од њега или окупирали као празна. Наступила је онда комбинација војне службе са земљишним велепоседом и тако се образовала властела.¹¹⁴ Изворима везаним за територију Србије тако нешто не може сасвим потврдити. Колико знамо оружана пратња владара се само наводи у великом жупана Десу, када је 1165. стигао на преговоре са царем Манојлом I.¹¹⁵ Реликте постојања дружине, Тарановски је налазимо у појединим члановима Душановог законика.¹¹⁶ Поменути истраживач

---

¹⁰⁹ Гавро Шкриванић је чак сматрао да је војник био старији израз за властелина: G. Škrivanić, *Organizacija srednjovekovne vojske*, стр. 145.

¹¹⁰ Помиње га архиепископ Данило II у житију краља Милутина: Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, Загреб 1866, стр. 156.

¹¹¹ Љ. Стојановић, *Светостефанакса хрисовуља*, стр. 9.

¹¹² М. Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“, стр. 239–241.

¹¹³ Види се то из 48. члана Душановог законика: Душанов законик, пр. Ђ. Бубalo, 85; И. Божић, *Коњ добри и оружје*, стр. 85.

¹¹⁴ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, Београд 1996, стр. 75–76.

¹¹⁵ ВИИНЈ IV, стр. 138.

¹¹⁶ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, стр. 76–77.

га је сматрао као генетички извор племства,¹¹⁷ што нам се ипак чини претераном оценом. Такву пратњу или дружину могли су имати не само рашки владари, већ и владари других српских области. Вреди ту поново навести пример Захумља, где кнез Андрија још у првој половини XIII века помиње своју властелу.¹¹⁸ Држава је у то доба како је приметио Сима Ђирковић била недовољно интегрисана, те је само у ограничном обиму могла имати улогу оквира у коме се врши друштвена стратификација.¹¹⁹ Тешко се зато може говорити о неком „чиновничком племству“, које у једном тренутку заменило „родовско племство“.¹²⁰ Пример Захумља сведочи да је регионални оквир има важну улогу у стварању друштвене хијерархије.¹²¹ Ова чињеница наравно не пориче значај војне службе у обликовању повлашћеног слоја. Тешко да се без слоја професионалних ратника било који, макар и локални господар могао обезбедити себи већи углед и значај. Како смо већ подвукли учествовање у рату је била примарна дужност властеле.

Формирање властеоског слоја у српским земљама текло је постепено, током неколико векова. Снажне државе у окружењу пресудно су чини се допринеле да он буде спорији него на другим подручјима. Наше истраживање је потврдило да је развитак војне службе био пресудан за његово формирање. Попут вitezова у Западној Европи и српски властелини су се борили као коњаници. Уједно се све више профилисао и слој зависних сељака, који су радом за властелина, требали да му омогуће да се посвети ратовању у корист владара. Унутар ратничког слоја се све до XIII века запажају две групе. Разлика међу њима више је била у достојанству и иметку, него у правном положају. Извесне војне обавезе од XIV века извршавао је и део Влаха, али они због тога нису уживали посебне привилегије као властела. *Душанов законик* је средином XIV века такође као једну од главних обавеза властеле истакао вршење војне службе. Долазимо до закључка да је трочлана подела, по-менута на почетку овог рада донекле тачно описивала српско средњовековно друштво. Наравно, сама стварност је била далеко сложенија, те се не сме занемарити и идеолошка подлога оваквог схватања, чији је циљ био да одржи владајући друштвени поредак.¹²²

---

¹¹⁷ *Исто*, стр. 75.

¹¹⁸ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских по-веља*, стр. 132.

¹¹⁹ С. Ђирковић, *Почеци социјалне хијерархије у Срба*, стр. 231.

¹²⁰ С. Ђирковић, *Срби у средњем веку*, стр. 197.

¹²¹ С. Ђирковић, *Почеци социјалне хијерархије у Срба*, стр. 231–232.

¹²² G. Duby, *Tri reda ili imaginarij feudalizma*, str. 135–136, 141–142, 161–162, 165, 174–175, 291–292; G. Duby, *Guerriers et paysans*, str. 187.

Dr. Miloš Ivanović, Research Assistant
FACULTY OF PHILOSOPHY, BELGRADE

DEVELOPMENT OF MILITARY SERVICE AS FOUNDATION FOR CREATION OF NOBILITY IN MEDIEVAL SERBIAN STATE

(Summary)

Initial point for this research represented quote from one Serbian medieval writing stating that society consists from three groups: priests, plowmen and soldiers. This division in West Europe actually shaped already in 9th century. Induced by this quote we have tried to establish coherency between developments of military service with creation of privileged nobility. After arrival to the Balkans among local Slavs, therefore among Serbs there is no visible social differentiation based on profession. Social stratification was additionally encouraged by Christianization creating initial very thin layer of clergy. On the other hand, conversion to Christianity contributed to strengthening of ruling houses placing them above the rest of society. Occasional submission of Serbian lands to Byzantine Empire or Bulgaria slow down creation of local elites. Process of political emancipation from Byzantine rule, which started in Doclea during 11th and its successful continuation in Raska during 12 century wouldn't be feasible without existence of group of "professional soldiers". Confirmation could be found in writings of Byzantine writers as well in certain archeological sites. By the end of 12th century in Serbia appeared new type o soldier - armored cavalryman. Almost simultaneously appeared group of dependent inhabitants tied to land which was supposed to secure nobility with sufficient revenues. By the beginning of 13th century in hagiographies and charts beside nobility as separate social category appeared soldiers. Analyses of sources showed that both belonged to the class of warriors while nobility was entitled to higher titles and governing positions. In time, soldiers stop being separate social category and enter the ranks of nobility whose main obligation was warfare. By the mid 14th century this was confirmed by the Emperor Dusan Code. Thanks to its privileges nobility clearly differed from Vlachs among whom some were obliged to participate in war.

УДК 32:929 Беровић Ђ.(093)

Др Гордана Благојевић, виши научни сарадник
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГРЧКА ИСТОРИОГРАФИЈА И ПРИВАТНИ АРХИВИ О ЖИВОТУ ПРАВОСЛАВНОГ ПАШЕ ЂОРЂА БЕРОВИЋА, КНЕЗА САМОСА И ПОСЛЕДЊЕГ ОСМАНЛИЈСКОГ ГУВЕРНЕРА КРИТА

АПСТРАКТ: Циљ овог истраживања је да укаже на неке неправилности које се у грчкој историографији појављују у вези са личношћу паше православне вероисповести Ђорђа Беровића, кнеза Самоса и последњег гувернера Крита. Наиме, грчки аутори наводе да је Ђорђе Беровић умро у Венецији и да је тамо сахрањен. Међутим, његов гроб је на православном делу гробља у Дубровнику. Осим тога, у грчкој историографији се појављују и нека неслагања у вези са његовом етничком припадношћу. Овај текст је настао на основу сопствених теренских и архивских истраживања приватног архива породице Палчић у Београду и државног архива Републике Грчке на острву Самосу. У раду су дати и мало познати подаци у вези са пашиним потомцима у Београду и на Криту данас.

Кључне речи: Ђорђе Беровић, паша, Самос, Крит.

У средишту интересовања овог рада налази се Ђорђе Беровић, православни паша, кнез острва Самос и последњи османлијски гу-

вернер острва Крита.¹ Циљ је да се укаже на неправилности које у вези са њим постоје у грчкој историографији. Овој, по много чему занимљивој и значајној историјској личности, у српској науци није посвећено довољно пажње. О њему је снимљена радио драма под називом *Православни паша*, а деведесетих година 20. века објављен је један чланак у популарном часопису.²

Беровић паша

---

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту број 177027: *Мултиетничитет, мултикултурализам, миграције – савремени процеси*, који финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

² Миодраг Петровић, *Православни паша*, радиодрама. Радио Београд драмски програм, 20. 10. 2000. Петар Милановић, Архипелаг Ђорђи Паше, *Политикин Забавник* (22. 07. 1994).

Овај текст је настало на основу сопствених теренских истраживања, података из приватног архива породице Паљић, архивског материјала из грчког државног архива са острва Самос, као и информација из српске штампе. Посебну захвалност дугујемо пашињим праунуцима, госпођи Ани Паљић и господину Марку Паљићу, који су нам љубазно ставили на располагање свој породични архив и помогли при истраживању.³

* * *

Паша православне вероисповести, Ђорђе Беровић или у грчкој варијанти његовог имена *Γεωργιος Βεροβίτσης* (Γεώργιος Βέροβιτς) рођен је у Скадру на територији данашње Албаније. У грчком лексикону *Ελεφτερούδακις* наводи се да је Беровић био словенског порекла, али да је живео у Скадру у Албанији.⁴

Око године његовог рођења постоје неслагања код разних аутора. У часопису *Gotha* у издању за 1896. годину стоји да је *prince regnant* (владајући принц) Georgi Berovitch, функционер Османског царства рођен у Скадру у Албанији, 29. септембра 1845. године, наименован 1895., а ожењен октобра 1893. године принцезом Маријом.⁵ Ова година рођења појављује се касније у изворима на енглеском језику.⁶

У његовој умрлици као и у чланцима у српској штампи поводом његове смрти, као година рођења наводи се 1842.⁷ На његовом надгробном споменику пише да је рођен 13. октобра 1842., а умро 21. октобра 1925. године.

У грчкој историографији, као на пример у књизи Косте И. Птиница, *Βλαδαρι Σαμοσα*,⁸ у књизи Јаниса Д. Вакиртзиса *Ιστορία χεγεμονίες της Σάμου (1834–1912)*,⁹ и у Великој грчкој енциклопедији

³ Један део резултата овог истраживања представили смо научној јавности у октобру 2011. године у оквиру критолошког конгреса у Ретимну (Крит), као и у чланку објављеном на грчком језику: Gordana Blagojević, Συμβολή στη μελέτη για την προσωπικότητα του Γεώργιου Βέροβιτς ηγεμόνα της Σάμου, *Σαμιακές Μελέτες, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου "Νικόλαος Δημητρίου"*. Σάμος 2013. (σσ. 369–377).

⁴ Λεξικό Ελευθερουδάκης, λήμψα *Βέροβιτς*, τόμ. 3, Αθήνα 1928.

⁵ Генеалошки, дипломатски и статистички годишњак алманах *Gotha* на немачком), почeo је да излази још 1763. године и временом је постао најцењенија публикација те врсте широм света. Име је добио по немачком граду Гота (покрајина Тирингија), стр. 1278 и 1279.

⁶ Chisholm, Hugh, ed (1911). "Samos". *Encyclopædia Britannica* (11th ed.). Cambridge University Press, pp. 116–117.

⁷ *Πολιτικα*, 23. октобар 1925, стр. 6.

⁸ Κώστας Ι. Πτίνης, *Ηγεμόνες της Σάμου*, Σάμος 1986, стр. 113.

⁹ Ιωάννης Δ. Βακιρτζής, *Ιστορία της ηγεμονίας της Σάμου (1834–1912)*, Γενικά αρχεία του κράτους – αρχεία νόμου Σάμου, Αθήνα 2007, стр. 429–432.

Павла Драндакиса¹⁰ провлаче се погрешни подаци углавном у вези са Беровићевом етничком припадношћу, јер се наводи да је био Албанац. Друга грешка је у вези са местом на коме је сахрањен паша, где се помиње Венеција.

Костас И. Птинис наводи да је Ђорђе Беровић био Албанац словенског порекла, а према Јанису Д. Вакиртзису и Никосу С. Севастопулосу био је албанског порекла.¹¹ Међутим, у својим необјављеним мемоарима сам Беровић за себе наводи да је био Србин. По питању његове етничке припадности, треба само подсетити да су се у Скадру посебно истицале две угледне српске породице, Поповић и Беровић.¹² Грчки аутори су се у погледу етничке припадности Беровић паше погрешно поводили за чињеницом да је он рођен у Скадру, вероватно не знајући да су у датом историјском периоду у том мултиетничком граду живели и Срби. Занимљиво је да је Беровић паша личну преписку водио ћириличним писмом којим се и потписивао.¹³

Ђорђе Беровић се школовао у Падови, где је завршио права. Као младић примљен је на службу на султановом двору.¹⁴ Из мемоара Беровић паше сазнајемо о томе како је био позван на службу код султана: „Петнаестог децембра 1863. објављен је у Управном Савјету скадарског вилајета један ферман султана Азиса, према коме се имала организовати у Цариграду једна почасна гарда султанова, под именом Силах-соранихаса. Они ће се састојати из седам чета. У сваку чету ће ући по десет младића из одличнијих породица муҳамеданске и хришћанске вере, и то из ових седам покрајина: Сирије, Урбана, Курдистана, Тарабулуса, Босне, Горње и Јужне Албаније. Ти младићи нису смјели бити млађи од 21 и старији од 25 година, и морали су имати сва добра својства, физичка и духовна. У смислу тог фермана, према коме се из Скадра имало узети три младића муҳамеданске, православне и ритмо-католичке вере, одмах су објављени избори у све три скадарске општине. Муслиманска општина изабрала је Аслан-бега Соколовића, римокатоличка Гећи-а, а православна – мене. Овај избор не само да није обрадовао моју родбину, него ју је бацјо у бригу. Јер примити се једне службе на двору тур-

¹⁰ Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παύλος Δρανδάκης (επιμέλεια), τόμος έβδομος, Αθήναι 1927, стр. 114.

¹¹ Νίκος Σ. Σεβαστόπουλος, Σάμος, μία αναδρομή στην ιστορία της 1360 πχ 1943 μχ, Αθήνα 2013, стр. 217.

¹² Ђорђе Микић, Српско-православна скадарска општина у XIX и почетком XX века, *Становништво словенског поријекла у Албанији*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990. године. Историјски институт СР Црне Горе, Титоград 1991, стр. 644.

¹³ G. Blagojević, n.d., 377.

¹⁴ Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (τόμος έβδομος), n.d., стр. 114.

скога султана и то службу у којој ће сада први пут да суделује хришћански елеменат – то је била сумњива ствар [...] Мој растанак и опроштај са многобројном ми родбином био је колико дирљив толико и интересантан и оригиналан. На сам дан мога поласка искупили су се скоро сви они који су се називали ближим и даљим рођацима мојим. На лицима њиховим јасно се огледао, поред осећаја туге због растанка још и осећај стрепње, бојазни. Ради чега? То сам брзо дознао. Ради слутње да ћу се на турском двору потурчити. Такву слутњу изразише ми многи од рођака. И ја сам морао свакоме од њих обећати на поштену реч, да нећу ни за живу главу напуштати своје лијепе вјере праћедовске и примити ислам. Но таково обећање није задовољило сестру мага покојнога ћеда Јелу Поповићу, честиту и веома побожну 90-годишњу старицу. Она је хтјела већу гарантију. Ради тога позва опћинскога свештеника попа Јефта Штиркића, да ме на Св. Јеванђеље закуне на вјерност Христу и Његовој светој Вјери. Ја јој не хтедох учинити нажао, противећи се тој њезиној жељи и заклех се на велико, свеопће задовољство и утеху присутних ми честитих рођака, а нарочито дивне моје престареле тетке која је у заносу кликнула: 'Сад ћу моћи мирно умријети!'.¹⁵

Задобивши поверење султана Абдула Хамида¹⁶ био је постављен на разне управне позиције. Након трогодишњег боравка у почасној султановој гарди, Ђорђе Беровић добија место у дипломатској служби. Вишеструко надарен, полиглота, дошао је до највиших положаја у турској царевини. Био је вице-гувернер Битоља, Једрене, кнез Самоса, последњи гувернер Крита.¹⁷

Кнез Самоса

Беровић је постао управитељ Самоса 1895. године.¹⁸ На овом острву је стекао велику популарност.¹⁹ Острво Самос налази се у Егејском мору у југоисточном делу Грчке. Главно место на острву је Вати (грч. Βαθύ). У античко време Самос је био трговачки центар од

---

¹⁵ Мемоари Беровић паше из приватног архива породице Паљић у Београду.

¹⁶ Султан Абдул Хамид II (1846–1918), владао је од 1876. до 1909. године, био је последњи апсолутистички владар Османског царства. Hoiberg, Dale H., ed. (2010). "Abdulhamid II". *Encyclopædia Britannica*. I: A–ak Bayes (15th ed.). Chicago, IL: Encyclopædia Britannica Inc. p. 22.

¹⁷ Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, (τόμος ἑβδμος), н.д., стр. 114.

¹⁸ I. Βακιρτζής, *Ιστορία της Ηγεμονίας της Σάμου, 1834–1912*, Γ.Α.Κ.–Αρχεία Νομού Σάμου, Αθήνα 2005, стр. 429.

¹⁹ Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, (τόμος ἑβδμος), н.д., стр. 114; Chisholm, Hugh, ed (1911). "Samos". *Encyclopædia Britannica* (11th ed.). Cambridge University Press.

великог значаја за поморство. Ово острво се налазило у саставу Римског, па затим Источног римског царства. Од 1475. године постало је део Османског царства.²⁰ Житељи острва Самос придружили су се грчком устанку 1821. године против османске власти. Међутим, у складу са Лондонским протоколом из 1830. године, ово острво је ипак остало под контролом Османске империје. Самос је 1832. године добио статус вазалне кнежевине под обавезом плаћања данка Османској империји, а под заштитом Руске и Британске империје и Француског краљевства. Кнежевина Самос била је монархија. Управитељ са титулом принца, обавезно је морао да буде православни хришћанин, а одређивао га је султан. Имао је извршну власт заједно са четворочланом локалном скупштином која се састојала од представника из четири различите области острва Самос.²¹ Након устанка 1912. Самос је припојен Грчкој краљевини.²²

Према Костасу И. Птинису, Ђорђе Беровић је био *частан и врли владар, поносан и способан*.²³ По свом доласку на Самос затекао је веома тешку економску ситуацију. Државна каса је била потпуно празна, а службеници нису примили плату седам месеци. Беровић је увео мере строге штедње.²⁴

Непосредно након свог доласка на Самос, 9. јануара 1895. године, Беровић је издао указ којим се одређује радно време свих запослених у државној служби. У периоду од новембра до марта од 9 до 11, и од 14 до 17 часова. У периоду од марта до новембра од 8:30 до 11:30, и од 14-17 часова. Наглашава се да су службеници за време радног времена дужни да буду у својим канцеларијама, било да имају посла или не.²⁵

Кнез Ђорђе Беровић је на острву Самос основао Археолошки музеј. Саградио је два акумулациона језера за наводњавање престонице. Донео је различите законе, а један закон који забрањује риболов у време мрешћења.²⁶ Управљао је острвом осамнаест месеци. Успео је да постигне да на одласку у државној каси буде седам хиљада златних лира. Са острва је отишао 16. јуна 1896. године.²⁷

²⁰ Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παύλος Δρανδάκης (επιμέλεια), τόμος ΚΑ', Αθήναι 1927, стр. 496–497; Πρώτη Παγκόσμια Νεολληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος 17ος, Εκδοτική πρώτη Β.Φλούδος. Θεσσαλονίκη 1980, стр. 342.

²¹ Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (τόμος ΚΑ'), η.δ., стр. 498–499.

²² Исто, стр. 499–500.

²³ К. И. Πτίνης, η.δ., стр. 113.

²⁴ Исто, стр. 115–116.

²⁵ ΓΑΚ, Υποαρχείο ηγεμονικά διατάγματα. Αριθμός 004, έτος 1895.

²⁶ К. И. Πτίνης, η.δ., стр. 116.

²⁷ К. И. Πτίνης, η.δ., стр. 115–116.

Гувернер Крита

Ђорђе Беровић је у септембру 1896. године изабран за гувернера Крита.²⁸ На овој позицији био је носилац целокупне цивилне и војне власти. Под његовом ингеренцијом налазиле су се и критске међународне мировне трупе у чијем је саставу био црногорски одред под заповедништвом Машана Божовића.²⁹ У знак захвалности црногорским војницима у Хањи се до Другог светског рата један од централних тргова звао Трг Црне Горе (грч. Πλατεία Μαυροβουνίου), данашњи Трг Синдриваниу (грч. Πλατεία Συντριβανίου).

Беровић је уз пристанак Великих Сила постао гувернер Крита са задатком да уведе реформе. Међутим, томе се успротивио муслимански живаљ на острву. Према Птинису, Беровић је крајем 1896. године добио наређење од Порте о ликвидирању грчког критског становништва. Пошто је и сам био православан, није желео да учествује у поколју хришћана. У Хањи је обелоданио страним конзулима ове турске планове. У фебруару 1897. године својевољно је напустио положај гувернера. Тиме је омогућио Великим Силама које су биле потписнице уговора о увођењу реформи да острво ставе под свој протекторат, а касније га уступе Грчкој.³⁰

Турци су запалили грчке квартове, дошло је до сукоба по целом Криту. Беровић се повукао и „ушао у редован аустријски брод и отишао, јер је његово држање у погледу бегова из Хање који су по његовом мишљењу место доводили у озбиљну опасност, било погрешно protумачено од стране Порте и његов живот не би био сигуран на турској територији“.³¹ Према грчким историографима повукао се у Трст, а затим у Венецију.³²

Касније је критска скупштина из почасти за услуге учињене Криту Беровићу доделила доживотну месечну помоћ у износу 400 златних франака (Закон 371/9/7/1901) коју је након уједињења признала и грчка држава.³³ Међутим, у архиви породице Паљић пронашла сам једно писмо које је Беровић паша написао грчком министру у мају 1925. године из Дубровника. У том писму описује ситуацију у којој се налази. Наиме, Велике силе су се сложиле са његовим постављењем 1896. године. Повукао се 12. фебруара 1897. године са Крита и тако омогућио Великим силама да без борбе и сутрадан уђу на Крит, и да

²⁸ Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986, стр. 395.

²⁹ Божовић Машан, Војна енциклопедија 1, Београд 1970, стр. 786–787.

³⁰ К. И. Птінης, н.д., стр. 114.

³¹ Исто, стр. 114.

³² Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (τόμος ἐβδμος), н.д., стр. 115.

³³ Исто, стр. 115.

га без политичких компликација окупирају, дају му аутономију и на крају припоје Грчкој. Тиме је он, Србин, тако каже, помогао више него руски протекторат и Грцима уштедео десетине милиона франака ко-лико су потрошили на устанак 1866, због чега му је Критска скупштина доделила 400 француских франака пензије. До 1916. године добијао је 20 наполеона месечно. Грчка влада је забранила изношење злата па је Хањски трезор почeo да му исплаћује 400 драхми! Више пута је противствовао против те неправде иувреде, али без резултата. Од 1920. године, пак, није примио ништа. Сматра да је неки Грк урадио што и он, био би обасут почастима, а он три године ништа не добија и верује да је једини кога Грчка тако третира. Моли екселенцију да ургира да опет почне да добија 400 франака у злату или другој валути, сматрајући да је његово стање тужно и понижавајуће.³⁴

После Крита

Птинис, аутор књиге о управитељима Самоса, наводи да се Ђорђе Беровић после одласка са Крита склонио у Аустрију.³⁵ Француз Хенри М. Турот је у фебруару 1897. године интервјуисао Беровић пашу на острву Крф. Интервју је прво објављен у часопису *Le Tour du Monde*. Према Туроту паша је „побегао је од горчине коју му је власт донела, од неповерења хришћана, од захтевних очекивања муслимана“. Турот описује Беровића као високог, лепог и богато обученог человека, хришћанина који је изузетно говорио француски језик. Беровић је у интервјуу казао да је због чињенице да је хришћанин са једне стране био сумњив муслиманима, а као турском чиновнику ни хришћани му нису веровали. Према Беровићу узрок устанка је спровођење реформи. Муслимани нису хтели ни да чују, а хришћани су их желели што пре. Све се одвијало у потпуној дезорганизацији, није било правде, ни судова. Жандармерија коју је требало да организују велике силе, није постојала, а финансијске прилике биле су жалосне. Беровић је у интервјуу изјавио да је све започело чаркама. Један од вођа прошлогодишње побуне дошао је у Хању. Вређали су га и напали муслимани, одговорио је и ранио њих неколико нападача. Одмазде су биле страшне. Почели су масакри, прави рат до истребљења. Људи убијани, куће опљачкане и запаљене, чак и дрвеће ишчупано и попаљено. Тада је одлучио да напусти острво. Поменуо је да му недостаје острво Самос и његов спокој.³⁶

---

³⁴ G. Blagojević, *н.д.*, стр. 373.

³⁵ K. I. Πτίνης, *н.д.*, стр. 115.

³⁶ M. Henri Turot, "L'insurrection crétoise et la guerre gréco-turque. Notes et impressions d'un reporter, Dessin Le Tour du Monde, tome II, nouvelle série, 1er livre, No. 1, 1er Janvier, 1898, p. 1-12.

Ђорђе Беровић је са својом породицом – супругом Маријом (рођеном Варталитис) Гркињом из Цариграда, и јединицом кћерком Рајном отишао у Венецију.³⁷ Ту су боравили до 1916. године, када су прешли у Рим. Рајна се у Риму удала за српског официра Драгомира Паљића, где им се 1919. године родило прво дете, син Ђорђе. Од 1919. године Беровић паша је боравио у Београду, код свог зета Драгомира Паљића.³⁸

О томе да је у иностранству задржао контакт са родним крајем сведочи писмо које је за време свог боравка у Венецији, 1905. године упутио Јеремији Поповићу у Скадар поводом решавања проблема у српско-православној скадарској општини.³⁹

Од 1920. године живео је у Дубровнику у коме је 1925. године умро и сахрањен. Из текста умрлице сазнајemo детаље да је преминуо у 1 сат ноћи 21. октобра 1925. године у 85 години живота. Сахрањен је 23. октобра у три сата поподне на православном гробљу Бониново. У Великој грчкој енциклопедији стоји да је Ђорђе Беровић умро у Венецији.⁴⁰

У чланку објављеном поводом његове смрти у *Политици* наводи се и то да је „Беровић неуморно радио да учини живот хришћанског живља у Турској што сношљивијим. Он је у томе успевао, јер је познавао турске законе и обичаје, па и сам Коран, може бити боље него ли многи и многи турски држављани муслиманске вере. Становништво, којим је управљао, без разлике вере, поштовало га је и бојало га се: о његовој строгости и правичности причало се, јер му је закон био светиња“.⁴¹

Пашина супруга, Марија Беровић је умрла у Београду 1. маја 1935. године, на други дан православног Васкрса. Сахрањена је у Дубровнику, у породичној гробници. У вези њене смрти огласиле су се новине *Политика* и *Правда* за 1. мај 1935. У чланцима стоји да је покојна Марија била „пашина верна сапутница у његовом дугом и пуном борбе животу. У његовом дому створила је не само огњиште у коме се већало о проблемима балканске политике, већ се вршио и уплив на ту политику. И поред сјаја на пашином двору у њему су бед-

³⁷ Ђорђе и Марија Беровић имали су ћерку Рајну. Рајна и Драгомир Паљић имали су троје деце: Ђорђа, Радмилу и Радослава (1922–1944) (убијен у концентрационом логору Маутхаузен). Ђорђе и Ружица Паљић добили су двоје деце: Ану и Марку. Марко и Наташа (Радовић) имају сина Андрију, чукунунука Беровић паше који живи са родитељима у Београду. Неки од потомака Ђорђа Беровића и да-нас живе на Криту. Пашина праунука, Ана Паљић, драматург, у Београду је 1988. године упознала студента Маноса Спиридакиса са Крита, који је био рођен у улици Беровић паше у Хањи. Венчали су се у Солуну 1991. године и данас живе у Хањи. Имају двојицу синова, Стелиоса и Георгија – дединог и чукундединог имењака.

³⁸ G. Blagojević, n.d., str. 374–375.

³⁹ Ђ. Микић, n.d., str. 656.

⁴⁰ Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (τόμος ἑβδομός), стр. 114, I. Δ. Βακαρτζής, n.d., стр. 432.

⁴¹ Политика, 23. октобар 1925, стр. 6.

ни увек налазили потпору и уточиште. После смрти свог супруга 1925. године у Дубровнику чувала је као светињу његове многобројне успомене и срећивала његове многобројне мемоаре које је паша сам писао. Ти мемоари представљају значајан прилог за политичку и дипломатску историју нашег народа и Балкана из 19. века. Покојна Марија била је високе културе, говорила је неколико страних језика, одликова се особитом бистрином духа и ретком племенитошћу. Помагала је све оне хришћане којима је помоћ била потребна, а њих је у овим временима било и сувише много под туђим јармом“.⁴²

Ђорђе Беровић је био носилац високих одликовања, међу којима и Јерусалимског витешког крста. Његова супруга Марија Беровић такође је имала неколико високих страних одликовања, међу којима Јерусалимски витешки крст и ленту Шефакта. У знак признања за заслуге које је њен муж учинио Грчкој грчка влада јој је доделила доживотну пензију.

**Dr. Gordana Blagojević, Senior Research Associate
INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA**

GREEK HISTORIOGRAPHY AND PRIVATE ARCHIVES ON LIFE OF EASTERN ORTHODOX PASHA DJORDJE BEROVIC, THE PRINCE OF SAMOS AND THE LAST OTTOMAN GOVERNOR OF CRETE

(Summary)

The author of this paper points to some irregularities that appear in Greek historiography related to the figure of Djordje Berovic, Pasha of Orthodox Christian faith who was the Prince of Samos and the last Governor of Crete. Namely, Greek authors stated that Djordje Berovic died and was buried in Venice. However, his grave is located in Orthodox Christian part of the graveyard in Dubrovnik. Besides, some disagreements regarding his ethnic affiliation appear in Greek historiography. This paper is a result of field and archive research of Paljic family personal archive in Belgrade and State archives of Greek Republic on the island of Samos. The paper also gives little-known information about Pasha's descendants in Belgrade and Crete today.

---

⁴² Политика, 1. мај 1935. године; Правда, 1. мај 1935. године.

УДК 355:929 Монден И.;
327:355(497.11:44)"1861/1865"

Урош Татић, истраживач-сарадник

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД
E-mail: urostatic@yahoo.com

ИПОЛИТ МОНДЕН У СРБИЈИ. ДРУГИ БОРАВАК (1861-1865)¹

АПСТРАКТ: У писму које је Илија Гарашанин писао Јовану Мариновићу фебруара 1861. године, за време мисије у Паризу, Гарашанин је тражио од српског изасланника да наговори инжињеријског мајора Иполита Мондена (Hippolyte Florentin Mondain) да дође у Србију. По Моденовом доласку једним од закона донетих на Преображенској скупштини у августу 1861. године установљена је народна војска од мушкараца способних да носе оружје.

Кључне речи: Иполит Монден, кнез Михаило, Илија Гарашанин, Француска, Србија.

Историографске назнаке о лицу и делу Иполита Мондена већ су биле тема наше историографије, при чему мислимо и на странице једног од претходних бројева овог часописа. У њему смо као основну тему образложили Монденов први боравак у Србији, наговештавајући да ћемо о његовом другом боравку и делатности гово-

¹ Рад представља резултат истраживања на пројекту који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије: „Европа и Срби (1804-1918): подстицаји и искушења европске модерне”. Евиденциони број 177031.

рити у неком од наредних бројева. Размак између ова два исказа условљен је већим бројем разлога. Први је свакако хронологија, јер за разлику од претходног пута говоримо о периоду од 1861. до 1865. године. Други још значајнији разлог је сама Монденова делатност. Као што је већ речено, он је током свог првог боравка имао неку врсту функције „тајног саветника“. Сада, од 1861. године његова делатност у Србији постаје јавна, званична и што је најбитније много одговорнија. Најкраће речено, Иполит Монден је званично постао први српски министар војни, а истовремено и министар грађевина. Штавише, са мајором Монденом у Србији је започела традиција да министар војни скоро искључиво буде војно лице.

Делатност и везе са Србијом 1856–1861.

Паузу између два боравка у Србији Монден је провео у Версају, где је 11. марта 1857. године, у чину мајора, постављен за команданта инжињеријског батаљона.² Исту дужност обављао је у Булоњу од 1. јуна 1857. до почетка рата у Италији 1859. године. У време италијанске кампање био је приклучен Главном инжињеријском штабу војске, учествовао у битки код Мађенте 4. јуна и вршио извиђање спољних утврђења Пескијере (Peschiera) за време опсаде сардинске војске 30. јуна. Именован је за официра Легије части 13. августа 1859, а исте године уручена му је и Медаља-споменица за учешће у Италијанском рату. Од августа 1859. био је командант инжињеријског корпуса у Амијену, где је фебруара 1861. године дочекао нов позив да буде стављен на располагање српској влади.³

Упркос свом вишегодишњем одсуству из Кнежевине, Монден је одржавао близке везе с владом у Београду. Један од резултата тога било је упућивање српских војних питомаца на усавршавање у Париз 1855. и 1856. године и њихово стављање под Монденов надзор. Том приликом Правитељство је истакло да је он „човек одличне способности и пријатељ нашег народњег развитка и да ће питомци под његовом управом добро напредовати“. Влада је очекивала да ће Монден као образован и искусан, притом и упознат са приликама у Кнежевини, моћи да обучи питомце да би они по повратку из Француске били земљи од највеће користи. Иако капетан за своје услуге није тражио никакву накнаду, Правитељство је сматрало да треба да му се одужи. Такође, због обавезе према питомцима, Монден је често био приморан да у Париз долази из Версаја, где је бора-

---

² Сви датуми, осим ако то није посебно назначено, дати су по новом календару.

³ Service historique de la Défense, 4 Y^r Pensions Militaires 1857–1875, No 11822/4.

вио због службе. Као накнаду за трошкове превоза до Париза и у граду, а да би га наградила за уложени труд, српска влада је одлучила да Мондену буде уплаћивана сума од 500 талира годишње.⁴ Но-вац издвајан за школовање питомца често није био довољан да покрије плаћање часова приватним професорима који су их припремали за јавна предавања у образовним центрима. Поред тога, сума потребна за издржавање и смештај у Паризу и набавку уџбеника била је већа од плате и стипендије питомца (благодејанаца). Због тога је Монден био приморан да из сопствених средстава позајмљује новац питомцима ради подмирења трошкова.⁵

Начелник Главне војне управе и управитељ Главне управе грађевина (1861–1862)

Све што се до доласка на власт кнеза Михаила радило на припремама за рат са Турском, добило је са њим нову енергију и предузимљивост. Кнежева одлучност и непристрасност учиниле су да назадовање у погледу организације војске спроведене по руском узору буде само привремено. На његову иницијативу уведен је проверени и бољи француски систем. Кнез није био војник по позиву и склоностима, а није се разумевао ни у војне послове. С обзиром да му је била неопходна за остварење политичких циљева, Михаило је према војсци имао сасвим одређене захтеве а за старање о војним пословима бирао је само најбоље и најстручније људе. Кнез се није обазирао на династичке расправе, политичке сплетке и личне суревњивости. Све је било подређено ослобођењу Србије и њеном уздизању у ред цивилизованих држава. Одмах после смрти оца, кога није могао да придобије за непристрасност у име виших циљева, Михаило је вратио у Србију главне уставобранитељске војне стручњаке: Фрањо Зах је поново именован за управитеља Артиљеријске школе а Миливоје Петровић Блазнавац за управника Тополивнице у Крагујевцу.⁶

Следећи ове кнежеве потезе, у пролеће 1859. године, Илија Гашанин је, упркос томе што није био на власти, сугерисао да Монде-

⁴ Архив Србије (АС), МИД-В I 41/1857, Савет кнезу Александру, Београд 9. јануара 1857 и ПО 13/47, кнез Александар Попечитељству финансија, Београд 19. јануара 1857.

⁵ АС, МИД-В I 219/1858, Савет кнезу Александру, Београд 26. фебруара 1858. и ПО 22/19, кнез Александар Попечитељству финансија, Београд 3. марта 1858.

⁶ Д. Вуксановић-Анић, н. д., стр. 48; О њима опширније В. Иветић, *Начелници Генералштаба 1876–2000*, Београд 2000, стр. 11–12; М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003, стр. 44–48; Б. Јовановић, *Српски официри у националној култури*, Београд 1998, стр. 214–226.

на поново и што пре треба довести у Србију. Чим је повратио утицај, велики државник је ову сугестију и реализовао. Државном саветнику Јовану Мариновићу, који се налазио у специјалној мисији у Паризу, поручено је да на сваки начин покуша да приволи Мондена.⁷ Гарашанин је сматрао да Михаило никада неће моћи да створи војску без Мондена или официра сличног њему.⁸ Већ у фебруару 1861. године, упућена је молба француској влади да мајор Монден ступи у службу Кнежевине.⁹ Овим поводом, министар спољних послова Едуар Тувнел (Edouard Thouvenel) обратио се министру рата маршалу грофу Рандону (Jacques Louis Randon) и затражио да Монден буде поново стављен на располагање његовом министарству. „Српска влада, це-нећи као сасвим изузетне услуге које је г. Монден учинио током своје прве мисије у Кнежевини и лепа сећања на себе која је тај официр оставио, има намеру да му понуди у Београду место управитеља војних послова и јавних радова (грађевина)“. Он би заузимао положај министра и склопио непосредно са Кнезом уговор о годишњој плати од 15.000 франака, не рачунајући трошкове пута и остале додатке по потреби. Тувнел је сматрао да би, с обзиром на њен карактер, мисија француског мајора у Србији могла да има одличне резултате.¹⁰ Пре-ма француском узору, управитељ грађевина или јавних радова (на фр. *Les travaux publics*) је требало да има надзор над изградњом војних и цивилних грађевина, путева и мостова.

Обраћајући се 29. марта 1861. године Државном савету у име кнеза Михаила, председник владе Филип Христић је навео да је Правитељство, у жељи да омогући напредак, увидело да је нужно да на нека места у државној управи доведе из иностранства способне и стручне људе. Пре свега, било је потребно да се један такав стручњак доведе на чело Главне управе грађевина. „Избор правитељства пао је на Г. Мондена, командира инцинирског корпуса у Амиенсу у Француској, кога талент и способност свуда признање налазе и који је својим задржавањем у нашем отечеству најлепши спомен оставио. Г. Монден примио је нашу понуду, а француско правитељство саизволило је да он у нашу службу ступи“. Монден и владе у Паризу и Београду одредили су услове под којима ће француски официр доћи у Кнежевину. Поред тога што ће вршити дужност управитеља грађевина, Правитељство је могло да искористи и Монденова стручна знања из других области без увећања уговорене новчане

---

⁷ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861–1864*, Београд 1984, стр. 30.

⁸ Ст. Ловчевић, *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I-II, Београд 1931; II, стр. 79.

⁹ МАЕ, Turquie–Belgrade 12, No 6, Тасти Тувнелу, Београд 16. фебруара 1861.

¹⁰ Service historique de la Défense, 4 Y^rPensions militaires 1857–1875, No 11822/4.

накнаде. Уз годишњу плату од 3.000 (15.000 фр) и селидбене трошкове за долазак и повратак од 1.000 (5.000) талира, било је предвиђено да Монденова служба траје три године.¹¹ У члану 2. уговора, закљученог 18. маја 1861. године између Мондена и председника владе Христића, одређене су главне дужности француског официра у овом периоду: „Поред дужности управитеља грађевина правительство србско задржава себи право, да за време трајања уговора употреби и чисто воена знања и способности господина Мондена на ползу своје службе у струци военој, било поверавајући му у сталну и обичну дужност, поред управе грађевина, и послове воене администрације, било употребљавајући га само у даним приликама на послове воене струке“. У случају да Монден по иступању из српске службе не буде одмах распоређен на дужност у Француској, Правитељство се обавезало да му у наредна три месеца исплаћује суму која је износила половину његове месечне плате у Кнежевини (чл. 7). Истог дана када је потписан овај уговор, кнез Михаило је именовао Мондена за управитеља Главне управе грађевина.¹² Поред тога, Државни савет је донео одлуку да француски официр буде ослобођен свих трошкова које плаћају стално запослени чиновници.¹³

Почетком 1861. из полицијске службе у Главну војну управу је преведен Ранко Алимпић, официр који је још 1854. године предлагао доношење закона о народној војсци. Овај тридесетпетогодишњи мајор је постављен за начелника Општевојног одељења, првог и најважнијег од три одсека Управе који је обједињавао: управне, нормативне, војно-судске и војно-полицијске послове, свакодневну команду војском, образовање и обуку, персоналну власт, војну организацију и формацију, планирање земаљске одбране, размештај ратних средстава, фортификацију, војне студије на терену, разраду тактике и стратегије и рад војних производних и техничких завода. Овај одсек је, dakле, вршио све специфично војне и политичко-управне послове, што је Алимпићу пружало прилику за остварење његових ранијих идеја. Он је дао велики допринос изради Наџрта који је августа 1861. године на Преображенској скупштини у Крагујевцу прерастао у *Закон о устројству народне војске*. Народну војску су чинили сви Срби од двадесете до педесете године живота, подељени у две класе. Прва класа, „одма готова за кретање“, обухватала је млађу групу а друга, која ће се „тек доцније кретати, мора бити свагда спремна да се одазове на прву заповест“. Радило се заправо о резерви и чинили су је

¹¹ АС, ДС, 1861, 594, Филип Христић Државном Савету, Београд 16. марта 1861.

¹² Исто, МИД-В, 1861, V, 193, Уговор између Филипа Христића и Иполите Мондена, Београд 5. маја 1861.

¹³ Исто, Стевча Михаиловић кнезу Михаилу, Београд 7. јуна 1861.

сви остали до навршene педесете. Народна војска је, као и стајаћа, имала следеће родове: пешадију, коњицу, артиљерију и пионире (инжињерију). Обуку је требало да изводе ислужени војници стајаће војске: за пешадију и пионире по општинама, за коњицу по срезовима, а за артиљерије у Београду и Крагујевцу. На овај начин, Србија је могла да сакупи војску од 100.000, а по неким страним проценама и до 150.000 људи. У односу на 1.250.000 становника колико је тада живело у Кнежевини и стајаћу војску од 3.529 људи, овај број је заиста био импозантан. Чинило се да је стварањем народне војске, односно њеним озакоњењем, Србија добила оружану силу потребну за остварење ослободилачких циљева.¹⁴

Кнежевим указом од 4. октобра 1861. године, уместо Константина Хранисављевића, за начелника Главне војне управе постављен је мајор француске војске Иполит Монден, који је произведен у чин пуковника српске војске. Донесена је одлука да он истовремено обавља и дужност управитеља Главне управе грађевина.¹⁵ Монденовим доласком на чело војних послова, у овом ресору се, поред Ранка Алиmpiћа, нашла још једна личност која је учествовала у „првом зекцију“ 1854. године и имала шире образовање и искуство.¹⁶ Са оваквим руководиоцима и још десетак младих и образованих официра, Главна војна управа је са ентузијазмом и успешно обављала припреме за организовање народне војске у време уређења основних прописа.¹⁷ Од новембра месеца, са новим начелником је у Србији боравила и његова породица која је допутовала из Француске.¹⁸

Иако је био опхрван обавезама у вези са организацијом војске, Монден није занемаривао своју каријеру у Француској. Када је прихватио мисију понуђену преко министра спољних послова, Монден је очекивао да ће бити узете у обзир и тешкоће које је требало да са-влада и корист коју би политика владе у Паризу могла да извуче из његовог изузетног положаја у Србији. Поред тога, мајор се надао да његово напредовање неће трпети због привременог удаљавања из француског војног састава. Предложен годину дана раније Главној инспекцији за именовање у чин потпуковника, француски официр је сматрао да би изгубио све предности које са собом носи тај предлог ако он, посредством Министарства спољних послова, не буде

---

¹⁴ Д. Вуксановић-Анић, н. д., стр. 49; Ж. Ђорђевић, н. д., стр. 26–27; Ђ. Станић, З. Килибарда, Ј. Марчек, *Обука српске војске 1804–1918*, Београд 2007, стр. 219.

¹⁵ Исто, МИД-В, 1861, V, 169, представник Државном савету, Београд 22. септембра 1861 и 1861, V, 170, указ кнеза Михаила, Београд 22. септембра 1861.

¹⁶ Прва обука или војно вежбање спроведено у Србији а наређено због опасности од ангажовања Аустрије у Кримском рату.

¹⁷ Ж. Ђорђевић, н. д., стр. 30–31.

¹⁸ Исто, МИД-В, VI, 174.

обновљен 1861. године. Пошто је крајем сваке године формирана листа за унапређење официра, Монден је замолио Тувнела да скре-не пажњу министру рата на његов случај и да он буде стављен на листу за 1862. годину. Мајор је навео као пример своје другове који су такође стављени на располагање министру спољних послова. По-стављени у иностранству на положаје сличне његовом, имајући од тога неупоредиво већу материјалну корист, они су успели да придо-бију министра да подржи њихово унапређење. Монден се надао да ће његов захтев најти на добар пријем, а затражио је и подршку конзула у Београду Ежена Тастиа (Eugène Tastu), најмеродавнијег да оцени тешкоће његовог положаја.¹⁹

Министар војни (1862–1865)

Устројењем Централне државне управе од 10. априла 1862, до-тадашња Главна војна управа, која се налазила под надлежношћу Министарства унутрашњих дела, прерасла је у Министарство војно. До 1. априла 1865. године на челу тог новоформираног министар-ства био је пуковник Иполит Монден.²⁰

Монден је своја војничка знања испољио за време турског бом-бардовања Београда 1862. године. Његов положај као странца био је веома тежак. Када су уочи бомбардовања, од 15. до 17. јуна, вође-не борбе по вароши између наоружаних Срба и Турака, један од срп-ских вођа Ђорђе Влајковић је одмах оптужио Мондена за неактив-ност: „Где је тај Француз што нам га Кнез доведе за попечитеља вој-ног, да га питам да ли су српски топови само за параду или за бор-бу“? Министар војни се жалио Гарашанину да осећа несигурност јер га Срби окривљују за све несреће које су им се десиле. Председник владе који је често делио исту судбину и кога су чак називали издај-ником, схватао је Монденове разлоге за узнемиреност и настојао да га охрабри. Министар је заједно са мајором Фрањом Захом напра-вио план одбране вароши од евентуалног испада из београдске твр-ђаве. Донета је одлука да се један број кућа на рубу Калемегданског поља запоседне и претвори у барикаде.²¹ Пуковнику Миливоју Пе-тровићу Блазнавцу послата је порука у Крагујевац да спреми и упу-ти у престоницу две чете и 3.000 пушака. Сутрадан после бомбардо-вања (18. јун), кнез Михаило је именовао Мондена за врховног ко-

¹⁹ Service historique de la Défense, 4 Y^f Pensions militaires 1857–1875, No 11822/4, Монден Тастиу, Београд 9. децембра 1861.

²⁰ Ј. Поповић, М. Милићевић, н. д., стр. 35–38.

²¹ Ж. Ђорђевић, Чукур-чесма 1862. Студија о одласку Турака из Србије, Бео-град 1983, стр. 87, 90–91, 100.

манданта одбране Београда. Његовој команди подређене су све власти, укључујући и Управитељство вароши, до тог тренутка најважнијем полицијском органу у земљи. Кнез је прогласио ратно стање у вароши Београд и Врачарском срезу, а Мондену је поверио задатак да образује преки суд и уведе ванредне мере. Војним старешинама дато је право да због пљачки и отказивања послушности стрељају на лицу места. Главни помоћници врховног команданта били су: у функцији шефа штаба мајор Фрањо Зах, Монденов ађутант и помоћник министра унутрашњих дела Тодор Бојовић, старешина свих власти у вароши и кнежев ађутант потпуковник Драгутин Жабарац и команданти положаја према тврђави мајори Ранко Алимпић и Јован Белимарковић. Пензионисани председник Државног савета Стевча Михаиловић постављен је за команданта резерве односно народне војске и добровољаца ангажованих у Београду.

Због свих ових мера увећан је значај војног ресора, који до јуче такорећи није ни постојао. Тиме је остварена перспектива његовог раста на рачун угледа старе полицијске власти. После проглашења ратног стања и именовања Мондена за врховног команданта одбране Београда, шеф полиције је пред подређенима морао да истакне преимућство војног ресора и затражи од истих да му пруже сваку подршку. Увођењем Министарства војног, а нарочито формирањем штабова команди народне војске са њиховим принадлежностима утврђеним Устројством или касније, тежња за осамостаљењем војне управе добила је оправдање.

Именовањем за врховног команданта одбране, Монден је поред Кнеза, бар формално, постао најмоћнија личност у земљи.²² Додељивање бившег кнежевог ађутанта Тодора Бојовића Мондену могло је само да увећа углед врховног команданта. Бојовић је обезбеђивао везу са Министарством унутрашњих дела, а Михаилу је омогућено да и незваничним путем буде у току са свим забивањима у војсци за време ванредног стања. Министар војни је имао команду над војском, прогласио опсадно стање, успешно организовао одбрану и брзим покретима трупа успео да осујети све намере Турака. Војник по професији, Монден је са страшћу обављао техничке и административне послове, као и фортификационске радове који су му као инжињеријском официру били специјалност. Ревностан и поштен, предан задатку да организује оружану силу, Монден је био добро упознат са приликама у Кнежевини и свестан до које границе може ићи. Несигуран када је требало сам да одлучи, он је био утолико ревноснији када је требало да изврши одлуку и давао Михаилу

---

²² Исто, стр. 146–147.

јемства да ће његова воља бити строго поштована. Политички неопредељен, Монден није имао интереса да мимо политику највише власти било кога фаворизује, али није, по свом нахочењу, ни одбијао личности које му је власт препоручивала. Од својих подређених министар није тражио немогуће, а своје обавезе је савесно извршавао. Одан Кнезу, Монден је био у стању да обузда често самовољне припаднике полицијске службе и да подвргне дисциплини доброљце, бећаре и емигранте.

Још половином јуна, Срби су предузели мере да сами спроведу истрагу која ће пружити страним дипломатама веродостојне податке о догађајима у Београду и тиме оповрћи наводе пристрасног Портиног комесара Ахмед Вефик-ефендије. Свакако најважнији од свих документата из тих критичних дана је Монденов „Извештај о учешћу српских трупа у догађајима од 15, 16. и 17. јуна 1862“ који се завршава следећим редовима: „Ја мислим да сам пружио довољно доказа да је покушај Срба да нападну Турке, што су они измислили да би имали изговор да почине дело из најварварских времена, био стварно немогућ, а против државности и лудости да се то подметне мора се побунити и најобичнији здрав разум. Нису изостала сведочења која потврђују да су до првих топовских удара са тврђаве наше трупе биле расуте као што је речено, и да до тог тренутка ниједан пуцањ из пушке није опаљен“.²³

Курсеви за обуку четовођа по унутрашњости земље, раније отворени и за тренутак прекинути, настављени су са већим бројем људи и са интензивнијом наставом. Конзул Тасти који је донедавно јављао Паризу да је народна војска неорганизована и слабо наоружана, оценио је да се сада обуци приступа с највећом енергијом. Он је сматрао да ће након десетак дана овако интензивног егзерцира јединице бити способне за борбена дејства. Иако је на границама Кнежевине било највише нерегуларних трупа-бashiбозука, Срби та��ву ситуацију нису сматрали безопасном. Проучивши извештаје пограничних власти, Фрањо Зах је почетком јула изнео Мондену мишљење да су то знаци турских припрема за рат против Србије. Због ванредних околности убрзана је обука, али упркос томе, она није била онаква каква је требало да буде уочи могућег рата. У народу је још увек било живо сећање на поменути „први зекцир“ који је био напоран а завршио се без рата. Овога пута становништво није журило, а ни спремних старешина и наставника није било. У таквим приликама, месец и по дана по избијању кризе, војне власти су поја-

²³ MAE, Turquie-Belgrade 14, анекс уз извештај № 94, Извештај Српског министарства рата о учешћу српских трупа у догађајима од 3/15, 4/16 и 5/17. јуна, Београд 27. јуна 1862.

чале припреме. Најпре је изменењена законска одредба по којој свако мора бити пријављен у народну војску у месту где је стално настањен а од 12. јула калфе, слуге и трговци могли су се уписати и бити на обуци тамо где привремено бораве због службе, без обавезе да о томе обавесте власти у завичају. Наредбом од 20. јула Монден је изменио време, трајање и ритам обуке. У циљу што бржег усавршавања војника I класе народне војске, наређено је да се обука у општинама обавља сваког дана по два сата изјутра, а празником још два сата у вечерњим часовима. Кметови, старешине села, су били обавезни да присуствују обуци и кажњавају прекршиоце правила на лицу места, а цивилним властима које буду помагале војним да се постигне жељени ниво и темпо обуке су обећане награде. Регулисано је ко ће и како у случају потребе отпуштати војнике кућама. Гарашанин је наредио да и нижи судски и полицијски персонал излази на вежбалишта, чиме је требало да буду подигнути ниво учења и дисциплина јединица. Међутим, нови распоред обуке се убрзо показао непрактичним. Монден се 31. јула пожалио министру унутрашњих дела Николи Христићу да су општинска зборна места и полигони сувише удаљени од појединих села. Због тога сваког дана значајан број војника народне војске губи по више сати у доласку и одласку, што иде на уштрб њихових послова у домаћинству. Други пут за десет дана министар војни је изменио режим обуке: трајала је по три цела дана узастопно – петком, суботом и недељом, а другим данима није извођена. Обука је почињала у 5.30 ујутро, са паузом у подне, а завршавала се око 19 сати. Недељу дана касније, Кнез је, на Монденов предлог, донео одлуку да ради побољшања дисциплине кажњавање војника народне војске на обуци и служби пређе у надлежност војних старешина и да им се суди по војним прописима. Поводом једног спора војних власти у шабачком округу, министар је затражио од штабова команди да приликом постављења народних старешина, особито командира батаљона, ескадрона и чета, одлучно траже најспособније људе. У јулу су предузете још две крупне мере: наређен је попис оружја (са калибрацијом) и изградња система махом земљаних утврђења на границама.²⁴

Пошто је процењено да се евентуални рат с Турцима неће водити у Београду, већ на источним, јужним и западним границама Кнежевине, влада је од почетка кризе предузимала мере за општу припрему земље. За комandanта одбране Београда именован је 30. јула начелник штаба стајаће војске пуковник Јован Ђорђевић. Овом одлуком, Монден није формално разрешен дужности врховног ко-

---

²⁴ Опширније о овоме Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861–1864.*

манданта одбране, али му је омогућено да се готово сасвим ослободи оперативних послова везаних за престоницу и посвети војним припремама Србије као целине. За шефа штаба стајаће војске постављен је уместо Ђорђевића Миливоје Петровић Блазнавац.²⁵

За прву службу народне војске на источној граници везан је почетак пловидбе првог српског савременог пловног објекта. То је био речни пароброд изграђен 1851. у Француској, носивости 275 тона и јачине 100 КС, који је српска влада 1862. године купила од Русије. Приликом куповине првенствено се имало на уму да би такав брод могао добро да послужи у случају рата. Лађу са 8 шлепова која се током јуна укотвила на Дунаву код Кусјака, осветио је 5. августа, у присуству два ескадрона кавалерије и једног батаљона народне војске, неготински владика Герасим и она је добила име *Делиград*.²⁶

Када је почетком августа 1862. године постало јасно да ће Србија морати да одустане од већине захтева које је изнела пред Конференцију у Канлици, кнез Михаило је желео да објави рат Турској. Заједно са Гарашанином и Мариновићем, Монден је доказивао Михаилу да војна неспремност и лоше финансијско стање не дозвољавају Кнежевини да се упусти у такав подухват. Министар војни је сматрао да се са расположивим материјалом не може предузети чак ни опсада београдске тврђаве, а да о њеном заузимању на јуриш не треба ни размишљати. После жестоке расправе с Кнезом на седници владе од 9. августа, Гарашанин се разболео од узнемирености, а Монден је у недоумици отишао код француског конзула да тражи савет како да поступи. Након разговора с Михаилом, Тасти је умирио министра војног и препоручио му да настави с обављањем дужности као да се ништа није догодило. Конзул је обавестио француског амбасадора у Цариграду Мутјеа и министра Тувнела да је Кнез прихватио закључке Конференције у Канлици и да за то имају заслуге искључиво Гарашанин, Мариновић и Монден. Тасти је истакао „да нико други не би хтео ни знао да Његовој Светлости изнесе у лице последице његових одлука“. Тувнел је забранио Мондену да учествује у непријатељским акцијама против Турске и наредио му да у случају рата иступи из службе. Иако тог лета није било рата, стање које је називано ратним допринело је убрзању обуке и пружило прилику да народна војска изведе различите пробе. Оне су деловале веома подстицајно на њено уређење.²⁷

²⁵ Ж. Ђорђевић, *Чукур-чесма 1862*, стр. 200.

²⁶ О овом броду опширијије М. Савин, *Пароброд Делиград*, Годишњак града Београда IX-X, 1962–1963.

²⁷ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861–1864*, стр. 57–72; Ж. Ђорђевић, *Чукур чесма 1862*, стр. 199, 249–251.

Изузетне услуге које је Монден учинио српској и француској влади за време ове кризе нису остале незапажене. Због његовог опрезног и чврстог држања пред најозбиљнијим тешкоћама влада у Тиљеријама му је одала признање. Тим поводом, Тувнел се 8. августа 1862. обратио министру рата Рандону и предложио Мондена за унапређење. Он је у октобру добио тромесечно одсуство да би отишао у отаџбину, где је 14. јануара 1863. године произведен у чин потпуковника француске војске.²⁸

Крајем пролећа 1863. године, када је обука била у пуном јеку, дошло је до комешања у редовним трупама у Београду. У другој половини маја поједини војници отказали су послушност капетану Јањићу и одбили да се са Дорђола врате у касарну на Карабурми. У јавности су кружиле гласине да иза побуне стоје официри који су очекивали да се Монден неће враћати из Француске. Иако у његовом понашању и раду није било разлога за нездовољство домаћих официра, овакве појаве су обично тумачене чињеницом да је Министар био странац. Тасти је сматрао да је Монден својим држањем и резултатима, нарочито у току ванредног стања, ућуткао противнике и натерао их да признају да је „одлучно и мудро држао узде“. Помоћ коју је пружила Француска није оправдала очекивања Срба, а министар није успео да стекне ауторитет и наметне се домаћим официрима. Тасти је сматрао тешким положај свог земљака који је као странац требало да обучи и дисциплинује један наоружани народ. У свим сличним ситуацијама, Монден би руковођење Министарством војним препуштао председнику владе Гарашанину (обично уз помоћ Блазнавца) и привремено се повлачио.

Монден је имао противнике и међу њима је био и његов главни помоћник Миливоје Петровић Блазнавац, амбициозан и способан пуковник, склон сплеткама и слабог морала. Начелник Војног одељења у Министарству унутрашњих дела и противник Обреновића, Блазнавац је по повратку кнеза Милоша затваран и прогањан. Кнез Михаило га је вратио у службу и као искусног артиљеријског официра поставио за управника Тополовице у Крагујевцу, са чином пуковника који је стекао знатно пре Мондена. Одмах после бомбардовања, Блазнавац је довео у Београд појачање у пешадији и артиљерији и остао у престоници током лета, где је учврстио свој положај. Он је радио на плановима за утврђивање границе, враћао се у Крагујевац и често замењивао министра војног за време одсуства. Није искључено да је властољу-

---

²⁸ Service historique de la Défense, 4 Y^e Pensions militaires 1857–1875, No 11822/4, Тувнел маршалу Рандону, Париз 8. августа 1862.

биви пуковник прижељкивао да се Монден не врати из Француске и да му није било право кад се то дододило. Једнако властољубивом и склоном сплеткама, потпуковнику Ранку Алимпићу није одговарало што велики утицај на Мондена има Фрањо Зах, кога је заједно са осталим присталицама уставобранитељског режима већ једанпут прогањао из Србије. Алимпић је био суревњив и због тога што је на чело одбране Београда, уместо њега који ју је такорећи успоставио, именован пуковник Јован Ђорђевић.²⁹

По повратку у Кнежевину, Монден је имао задатак да о свом раду детаљно обавештава Француско министарство рата. У извештајима које је послао маршалу Рандону крајем 1863. и 1864. године, он је забележио све што је као министар војни и министар грађевина урадио у специјалној мисији у Србији.³⁰

Пре свега је било потребно што боље организовати стајаћу војску. Ради бољег функционисања Министарства војног, на Монденов предлог је 25. октобра 1862. године донесен *Закон о устројству штаба стајеће војске*. Новоформирани орган ослободио је министра војног одређених дужности као што је команда над стајаћом војском која је поверена начелнику Штаба. Под командом министра су привремено остale артиљерија и инжињерија (понтонери). На Монденову иницијативу донесен је истог дана и *Закон о изменама и допунама Закона о устројству народне војске*.³¹

У организацији српске војске Монден се послужио француским системом. Без одлагања, он је у стајаћој војсци извршио замену постојећих руских - француским правилима. О главним новинама које је увео у раду служби, Монден је написао следеће: „Замена руских маневара француским маневрима: тј. усвајање и примена наших правила у обуци и маневрима пешадије и артиљерије и у унутрашњој служби трупа свих родова војске, која су под мојим руководством преведена на српски од стране једног официра, некадашњег ђака наше Генералштабне школе у Паризу“. На основу француског Војног законика (*Code de justice militaire*), уносећи у њега измене у сагласности са правним и административним установама које су биле на снази у Кнежевини, Монден је сам саставио војни законик на српском језику. Министар је са жаљењем констатовао да је задржана телесна казна која је сматрана нужном а која није садржана у француском законику. На његову иницијативу основан је пензиони фонд за подофицире и војнике, чијом судбином се нико до тада није

²⁹ Ж. Ђорђевић, *Народна војска 1861–1864*, стр. 79–81; М. Алимпић, *Живот и дела генерала Ранка Алимпића*, Београд.

³⁰ Service historique de la Défense, 7 N 1573, Mission Mondain 1863–1864.

³¹ Ж. Ђорђевић, *Народна војска 1861–1864*.

посебно бавио.³² Официрима су такође обезбеђене пензије чији је износ био дупло већи од оног који су примали пензионисани официри у Француској. Монден је 1862. године поднео Савету на усвајање Закон о замени и ослобођењу од војног рока и Допуну Закона о регрутацији. Спроведена је реорганизација здравствене службе путем повећања броја официра санитета и стварања одељења болничара за службу у три војне болнице: у Београду, Топчидеру и Крагујевцу. Крајем 1863. Монден је припремио и почетком 1864. године поднео Савету неколико законских предлога: 1) нацрт закона о положају официра, њиховом напредовању, плати и пензијама; 2) нацрт закона којим је предвиђена реорганизација народне војске, што је био резултат министровог двогодишњег искуства; 3) нацрт закона који садржи правила о вођењу књига (рачуноводство) у различитим гранама администрације Кнежевине.

Монден је упознао маршала Рандона са стањем оружаних снага, војних установа и залиха које је затекао по доласку у Кнежевину, као и са њиховим растом и напретком од октобра 1861. године када му је Михаило поверио управу над војском.

У тренутку када је Монден стао на чело Министарства војног, према његовим речима, стални кадар обухватао је: 1) два батаљона пешадије редовних трупа (стајаће војске) од укупно 1500 људи; 2) два ескадрона коњице од укупно 200 коња; 3) две артиљеријске батерије, свака наоружана са по 8 топова (6 топова шестофунташа (пруски модел) и 2 кратке хаубице од 130 mm (швајцарски модел)); 4) једну чету „жандармерије пешачке“ од 250 људи и један вод од 30 припадника „жандармерије на коњима“. Кнежевина је поседовала следеће војне установе: 1) војну болницу за 120 болесника у Београду; 2) војну болницу за 40 болесника у Крагујевцу; 3) Артиљеријску школу за 30–40 ученика у Београду; 4) 2 касарне у Београду које су заједно имале 1225 људи, 232 коња и војну пекару; 5) касарну у Топчидеру са 150 људи и 120 коња; 6) касарну у Крагујевцу са 1000 људи и 200 коња; 7) Тополовницу у Крагујевцу која је садржала: ливницу за топове, радионицу за производњу кола и лафета (Лафетницу), Пиротехнику, радионицу за израду каписли и Арсенал који је имао 2.297 пушака са глатком цеви, 11.400 пушака са изолученом цеви, 3045 пиштола и 2633 коњичке сабље; 8) барутану у Страгарима која би по потреби могла да произведе 100.000 kg барута; 9) седам складишта за барут у којима је било смештено 135.473 kg барута за мускете, 122.075 kg барута за топ, 3.566.840 фишека за пу-

---

³² М. Милићевић, З. Петровић, *Официрска задруга и систем осигурања живота у Србији и Југославији (до 1941)*, Београд 2011.

шке, 3.653.000 фишека за пиштолј, 21.854 фишека за топове, 1435 кутија за митраљез. Србија је располагала са 92 топа од 3, 6 и 12 фунти, 34 хаубице од 120, 130 и 160 mm и следећим залихама у муницији: 98.009 топовских ћулади, 10.436 граната за хаубице, 2.494 шрапнела, 166.023 метка за митраљез.

После новина уведених у организацији стајаће војске, министар војни је унапредио и боље организовао народну војску која је установљена законом на Преображенској скупштини. „Данас, писао је Монден Рандону 31. децембра 1863, оружане снаге Кнежевине састоје се од народне милиције и регуларних трупа“. Ни десет ни двадесет хиљада припадника стајаће војске, колико би Србија у најбољем случају могла да окупи уз велике материјалне трошкове, нису били довољни кнезу Михаилу да започне ослободилачки рат против Турака. Он је рачунао на 100–150 хиљада људи које је могла да му обезбеди једино установа народне војске; сатим бројем он је већ могао да се одважи на рат. Страним посматрачима, заинтересованим за прилике у Кнежевини, установа народне војске није се чинила озбиљном. У почетку, велике силе нису придавале важност што се у Србији оснива војна формација коју чини разнолико наоружана, неука сељачка маса, без команданата, обуке и једнообразне спреме. Озбиљно је била узнемирена само Турска, али није наишла на разумевање код других великих сила. Једино се у Француској није мислило да је ова установа без значаја. Револуционарно начело једнакости је у време Наполеона III представљало основу његове власти, док је друго, начело слободе било сведено на најмању меру. Инсистирање на једнакости је, као и у време Наполеона I, дало снажан подстицај одушевљењу за борбу и победу.

Због тога су не само цар, него и њему блиски војни кругови, имали разумевања за српску народну војску и дозволили Мондену да 1861. године по други пут дође у Србију. Он је требало да учини све што је било у знању француске војне науке да је унапреди. Војска је као установа у којој је призната једнакост свим грађанима била увек вредна посебне пажње Француза. Не обазирући се на друге стране извештаје, особито на аустријске које је сматрала за пристрасне, француска влада је тражила обавештења из прве руке, од својих људи. То су најчешће били чланови конзулатата или специјални изасланици, упућени у проблеме и способни да процене право стање. Отуда посебно и трајно интересовање Француске за могућности народне војске у Србији.³³

³³ Д. Вуксановић–Анић, н. д., *Народна војска 1861–1864* 54–55.

У време Монденовог министровања, крајем 1863. године, народна војска је обухватала 76 пешадијских батаљона наоружаних изолученим пушкама, 33 ескадрона лаке коњице и 6 батерија пољске артиљерије. Њену улогу министар је оценио на следећи начин: „Та народна војска чини стварну снагу земље, и у односу на њу, регуларне трупе могу се сматрати само расадником предодређеним да даје инструкторе за ову наоружану масу чија ће улога бити да брани територију у случају да буде угрожена независност која је зајемчена уговорима. Током обиласка унутрашњости земље, у септембру ове године, могао сам лично да се уверим да су пешадија и артиљерија народне војске учиниле значајан напредак; маневри који се извршавају усклађено и с полетом су далеко бољи него што би се очекивало од нерегуларних трупа. И ја сам се још једном уверио да српски народ има, како се то стално говори, урођену наклоност према оружју и да поседује многе особине које су неопходне да се створи један ратнички народ“. Монден је сматрао да је коњица имала далеко више недостатака од два наведена рода војске, што је било и разумљиво, с обзиром да је Србија брдовита земља. Због њиховог слабог квалитета, српска војска је била приморана да коње за артиљеријску вучу, као и оне за официре, купује у Мађарској. Већ неколико година, владина ергела у Љубичеву због недостатка људи способних да управљају није давала задовољавајуће резултате у одгајању больих пасмина.³⁴ У циљу што скоријег побољшања у тој важној грани службе, Монден је довео некадашњег ученика Коњичке школе у Сомиру (*L'Ecole de Cavalerie de Saumur*) Француза Треншона.³⁵

Према даљем слову извештаја стајаћа војска састојала се од: 1) два батаљона пешадије са укупно 1500 људи, наоружаних пушкама које су користили припадници француског стрељачког батаљона из Вансена; 2) два ескадрона коњице (Улани) са 180 коња; 3) четири батерије пољске артиљерије од којих је свака имала 4 топа шестофунташа и 2 хаубице од 130 mm; 4) четири батерије брдске артиљерије, свака са по 6 хаубица од 120 mm (француски модел); 5) једног одреда пиротехничара са 150 људи запослених у Тополивници у Крагујевцу; 6) једног одреда војника понтонјера (скелерија) са 150 људи; 7) једног одељења болничара са 25 људи и 8) жандармерије која није претрпела измене у односу на ранији период. У касарнама у Београду било је 1225–1683 војника и 232–290 коња. У касарни у Топчидеру је било смештено 150–300 људи и 120–260 ко-

---

³⁴ Ергелу Љубичево, најстарију у земљи, је у септембру 1858. године основао кнез Милош Обреновић.

³⁵ Ж. Ђорђевић, *н. д.*, 96.

ња, а подигнута је и војна болница за 40 људи. Касарна у Крагујевцу задржала је раније капацитете. За београдски гарнизон министар војни је на Сави установио школу пливања. Монден је по доласку у Србију затекао Тополивници у Крагујевцу у великом нереду а њеним зградама претило је скоро рушење. Министар је дао налог да се поправе зграде и потпуно преуреди ова установа која је од пролећа 1862. године активно радила. Прво побољшање уведено у Тополивници је установљење радионице са 16 машина за изолучивање пушчаних цеви уз помоћ којих су измењене карактеристике пушкама кремењачама (5.000 комада) руског порекла које су дуго година лежале у Арсеналу. Захваљујући тој иновацији, за мање од десет месеци, изолучени су 42.500 пушака капислара и топ са глатком цеви које је руска влада 1862. године поклонила Србији, а који су пренети преко Дунавских кнежевина. Ове пушке представљале су наоружање за 45.600 људи који су чинили 76 пешадијских батаљона народне војске. Значајан напредак је постигнут у производњи барута и муниције. Број складишта за барут повећан је са седам на десет, а она су сходно потребама распоређена на читавој територији Кнежевине. У њима је укупно смештено: 104.465 kg барута за топове; 107.816 kg барута за мускете; 6.363.000 фишека за пушке; 3.467.000 фишека за пиштоле; 29.531 фишек за топове; 2.073 кутије за метке. Србија је располагала са 150 топова: 92 топа калибра 3, 6 и 12 фунти (трофунташи су припадали аустријском, шестофунташи пруском, а дванаестофунташи француском систему); 31 хаубица од 130 mm и 160 mm (хаубице од 130 mm припадале су швајцарском, а са дугом цеви пруском систему; оне од 160 mm израђене су по француском моделу) и 24 брдске хаубице од 120 mm француске израде. Од пролећа до краја 1863. године изливено је 18 изолучених цеви за пројектиле тежине 4 kg а прво гађање из ових цеви спроведено у јуну у присуству Кнеза дало је задовољавајуће резултате. У погледу залиха у муницији Монден је изнео следеће податке: 94.370 ћулади, 25.040 граната, 3.600 шрапнела, 113.392 метка за митраљез.

Монден је поднео генералу Рандону и извештај о резултатима које је постигао као министар грађевина. Подстрек који се већ годину дана давао уређењу војске Кнежевине, имао је за резултат смањење средстава које је требало употребити за јавне радове. Због повећања буџета Министарства војног са 2.800.000 на 4.000.000 франака, буџет Министарства грађевина морао је да буде смањен на 240.000 франака, а путеви и мостови мањих димензија саграђени су искључиво захваљујући радној обавези. За њихову изградњу није се могао искористити велики број људи због војних вежби и маневара на које су они често и врло радо ишли. Није предузет никакав важан грађе-

вински подухват, а Министарство је било ограничено на одржавање и оправку постојећих објеката и инфраструктуре. Ипак, изграђено је три од укупно девет складишта барута а штале и магацини за коње и артиљеријски материјал подигнути су на шест места у Кнежевини. За овај посао ангажовано је људство шест батерија народне војске.

Монден се кратко осврнуо и на тадашњу политичку ситуацију у Кнежевини. Два крупна питања покренута бомбардовањем 1862. године још увек нису била решена: одређивање рејона одбране београдске тврђаве и накнада коју је српска влада требало да дâ муслиманима, обавезним да после овог догађаја напусте град и своја имања. Крајем 1863. године још увек није започето спровођење одлука Међународне војне комисије (*Commission militaire internationale*) којој је стављено у задатак да одреди границе тврђавског рејона. Питање је остало нерешено јер је српска влада, користећи своје право, упутила примедбе у погледу поједињих одлука комисије. Што се тиче накнада, ствар се takoђе одвијала споро јер су захтеви турске стране били претерани. Турски комесари тражили су на име одштете 3.400.000, док је српска комисија проценила да се ради о суми од 560.000 франака. Монден је скренуо пажњу да турска војска и даље чврсто држи београдску тврђаву која представља сталну опасност по варош и да су комесари за имања муслимана тражили већу цену од оне коју су имала пре бомбардовања. Какав је страх бомбардовање оставило међу становништвом сведочи догађај од 30. новембра 1863. године када су Срби славили национални празник и прву победу над Турцима.³⁶ Из страха од новог бомбардовања о коме су се шириле гласине, тог дана је више београдских породица прешло Саву и потражило прибежиште у Земуну.

Подсетивши француског министра рата на главне новине уведене у војно управи Кнежевине, Монден је у извештају из децембра 1864. године констатовао да су оне довеле до очекиваних резултата. Војно правосуђе функционисало је на правилан начин у мери у којој су то дозвољавали околности у земљи и степен разумевања и образовања његових органа. Строгост Кривичног законика допријела је побољшању реда и дисциплине.

Фонд за пензије и помоћ официрима, подофицирима и војничима је већ располагао сумом од око 60.000 франака којом су били обухваћени: 1) новац сакупљен месечним одбијањем од плате војничима, капларима и подофицирима, тј: 0,10 франака војничима и капларима, 0,15 франака наредницима и 0,25 франака вишим наредницима; 2) новац сакупљен одбијањем од плате официрима,

---

³⁶ Првом победом се сматрала она од 30. новембра 1806. године у Првом српском устанку, када је Карађорђе протерао Турке из Београда.

подофицирима, капларима и војницима кажњеним строгим казнама или затвором; 3) такса од 25 франака коју мора да уплати у Фонд свако кога је неко заменио на одслуђењу војног рока без обзира на утврђену цену замене која је за 1864. и 1865. годину износила 50 дуката (око 600 франака); 4) уштеда дела кредита који је одобрен на годишњем нивоу за исхрану војника; 5) приходи од продаје отпадака војничке пекаре (мекиње, угља, пепео, труло сено), косидбе земљишта која припадају војној управи и одеће и опреме стављене употребе; 6) поклони и лична заоставштина; 7) годишњи интерес од 5% од суме Фонда који је гарантовала држава.³⁷

Применом Закона о замени и ослобођењу од војног рока постигнути су задовољавајући резултати: на 100 људи који су тражили замену било је 84 добровољца који су поново ступили у војну службу. Ово је било од изузетне важности за земљу где је трајање војног рока у редовним трупама било само три године.

Здравствена служба која се пре мање од две године састојала од само 8 лекара и апотекара, имала је крајем 1864. године 20 људи, док је у односу на 1863. годину одељење болничара увећано са 20 на 46 људи.

Кнез је 1. априла 1864. године одобрио два Монденова пројекта: *Закон о положају, унапређењу и пензијама официра* и *Закон о устројству војске* којим је предвиђена реорганизација стајаће и народне војске.³⁸ Министар је сматрао да је преуређење нарочито потребно народној војсци установљеној, на брзу руку, 1861. године. Оба закона су од тада примењивана не наилазећи на озбиљније тешкоће. Положај официра је поправљен а за унапређење, које је до тада могло бити плод самовоље, су били неопходни време и способност.

Монден је поднео Савету и нацрт декрета којим је предвиђено уређење књига предмета у различитим гранама управе Кнежевине. У Србији је правило о вођењу књига предмета уведено по угледу на француско правило од 25. јануара 1845. године. После дуге расправе Монденов нацрт је претрпео измене наметнуте захтевима домаће администрације и организацијом Главне контроле Министарства финансија. „Тај нацрт ће бити ових дана дат на одобрење Кнезу и имам све разлоге да очекујем да ће кроз неколико месеци управљање материјалним средствима и вођење књига о њима, који су до сада били веома мањкави, бити подвргнути редовним и строгим контролама“.

³⁷ М. Милићевић, З. Петровић, *н. д.*

³⁸ Монденов Нацрт Закона о положају, унапређењу и пензијама официра није прерастао у посебан закон. Он је представљао део Закона о устројству војске од 30. марта 1864. године (Част прва, глава III и IV: О стају официрском и о разним положењама официра и О пензији официра) (*Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних изданих од 1861. до 1873.*, Београд 1882, стр. 177–179).

Превоз војске и средстава до тада је обављан делом уз помоћ кола којима су управљали лоши кочијаши, чијој вольје је војна управа била приморана да се препусти, а делом помоћу кола и коња артиљерије, што је ишло на штету те службе и обуке у батеријама. У циљу уклањања наведених потешкоћа, Монден је образовао специјално одељење кочијаша са 15 теретних кола за обављање основне службе. Увођење ове новине било је неопходно ради правилног функционисања одељења за превоз батерија чија је обука посебно трпела због недостатка транспортних средстава.

Одељење понтонера образовано 1862. године чинило је 150–187 људи са задатком да подиже и одржава понтонске мостове на великим рекама, где би изградња сталних мостова захтевала трошкове које земља није била у стању да поднесе.

Осим коњушница, складишта и мале касарне неопходних новоформираном одељењу кочијаша, у Београду су током 1864. године за потребе војне службе подигнуте следеће зграде: касарна за 100 коњаника и велико складиште материјала за 3 артиљеријске батерије које је раније било смештено у касарнама у граду и предграђу. Министар је сматрао да материјал током зимског периода не треба да буде изложен оштрој клими која би утицала да после кратког времена постане неупотребљив; јахачка школа у затвореном која је брзим утицајем на обучавање коњаника свих чинова (официри и подофицири) већ доказала од које је важности било њено оснивање.

Редовне трупе (укупно 3382 человека) су чиниле: жандармерија у Београду (341); два пешадијска батаљона (1685); два коњичка ескадрона (215); артиљерија од 1077 људи, састављена од 4 польске батерије (496), две брдске батерије (224), чета радника и пиротехничара (170) и чета понтонера (187); одељење кочијаша (18) и одељење болничара (46).

Законом о устројству војске штаб Стјаће војске је добио коначну организацију а састојао се од 1 пуковника, 1 потпуковника, 2 мајора, 6 капетана и 5 поручника или потпоручника. Посебан Артиљеријски штаб чинили су један пуковник, један потпуковник и седам капетана. Пуковник је био управник свих артиљеријских завода Кнежевине, потпуковник управник Војне академије у Београду, а седам капетана је распоређено између ариљеријских заводова, Академије и Бироа за материјал Министарства војног.

Реорганизована народна војска састојала се од 77 пешадијских батаљона, 33 коњичка ескадрона, 16 чета пионира за потребе округа у унутрашњости и једне чете ватрогасца („пожарна чета“) за град Београд. Артиљеријских батерија је било између шест и девет.

У свакој чети, ескадрону или батерији превоз намирница је обављан уз помоћ коња са самарима које су водили њихови власници, прикључени народној војсци под именом коморџије.³⁹ Одређено је да један теретни коњ опслужује десет пешака, пет коњаника или пет тобџија.

Тополивница у Крагујевцу је наставила да ради. Србија је располагала са укупно 28 завршених изолучених цеви за топове од четири фунте, од којих је 16 припадало пољској а 12 брдској артиљерији и са 9 топова од дванаест фунти. Број пројектила израђених за пољске топове износио је 5.086, за брдске 5744, а за дванаестофунташе само 461.

После преуређења, а поредећи податке са онима од претходне године, Монден је закључио да је мала стајаћа војска садржала главне елементе војне организације. Министар је сматрао да ће стајаћа војска после неког времена, у мери у којој се буду развијале навике о поштовању дневних заповести и обука, имати неке од квалитета које поседују организоване војске Европе. Као и у прошлости, њен задатак је био да образује официре и инструкторе народне војске која јесте и биће истинска снага земље, неспособне да још дуго времена поднесе трошкове бројније стајаће војске. „Мудрост вође и употреба здравог разума од стране водећих људи ове мале државе уосталом дају разлога да се надамо да Србија никада неће довести у питање своју будућност непромишљеном применом силе чије јој постојање може бити од користи само под условом да се њом служи искључиво у одбрамбене сврхе, ако спољашње околности то буду захтевале а никада у циљу агресије. Истина је да већи број лудих глава, којима пријају подмукле инсинуације једне велике европске силе (Русије), сања ни о чему мање него о обнови српског царства: краткотрајној независности успостављеној у Средњем веку на рушевинама Византијског царства (Bas-Empire), али разумни људи неће допустити да их понесе тај смешни занос“.

Друга Монденова главна делатност – развитак Главне управе грађевина (од 1862. Министарства грађевина) била је још ограниченија због недостатка материјалних средстава. Од јуна 1861. када је Монден преузео управу над јавним радовима, проучавани су бројни планови за изградњу инфраструктуре и грађевина од којих је један део, у складу с могућностима, био спроведен у дело до kraja

³⁹ На основу *Закона о устројству народне војске* из 1861. године уведен је још један род – „коморџије“. Они су представљали неку врсту претече транспортних јединица, а одређивани су међу грађанима који су имали теретне коње, добро познавали путеве и били вични товарењу. (чл 73) (Ђ. Станић, З. Килибарда, Ј. Марчек, *Обука српске војске 1804–1918*, Београд 2007, стр. 235).

1864. године. Дужност првог српског министра грађевина француски официр је обављао до 1. априла 1865. године. У Београду су подигнути следећи војни објекти: 1) мала четврт за смештај 100 коњаника; 2) штала за 50 коња; 3) складиште за материјал; 4) штале, складиште и касарна за новообразовано одељење кочијаша; 5) затворена Школа јахања. Од цивилних грађевина у престоници су сазидане: 1) једна црква; 2) школа за 50 девојчица; 3) мали колеж за 180 ученика; 4) велика зграда за Управу града.⁴⁰

У унутрашњости Кнежевине саграђени су војни и цивилни објекти и саобраћајни путеви. За војне потребе изграђени су 3 складишта за барут, 6 штала и 6 складишта за артиљеријски материјал народне војске, док је делатност у области цивилног грађевинарства узела много шире размере: 7 цркава, 12 основних школа, 11 зграда окружних начелстава (стан и канцеларија начелника округа) и 5 мировних судова. *Законом о сувоземним јавним друмовима* из априла 1864. године извршена је подела на државне, окружне, среске и општинске путеве. Државни су повезивали Србију са суседним земљама, окружни су спајали веће делове државних територија међу собом и са државним друмовима, а срески и општински повезивали су територије у оквиру мањих административних јединица. По тој категоризацији Кнежевина је имала 4 државна и 18 окружних друмова.⁴¹ За време радних сезона 1861–1864. године, уз помоћ буџетских средстава, оправљено је 650 km старих а изграђено 413 km нових путева од шљунка и 124 моста и мостића од којих је већи део био од дрвета. Важно је напоменути да су цркве, основне школе, зграде окружних начелстава и мировни судови саграђени о трошку општина и округа, потпуно независно од буџета Министарства грађевина иако је оно управљало и надзирало њихову градњу.

У 1865. години буџет Министарства војног износио је 2.973.934 а Министарства грађевина 513.984 франака. Више од половине буџета Србије прибављено је путем непосредних пореза а трећина укупних средстава издвајана је за трошкове Министарства рата. Жеља Правитељства била је да се са развитком трговине и индустрије оконча лоше економско стање које неће моћи још дugo да потраје. По Монденовом мишљењу те две гране неопходне за сма-

⁴⁰ У време Монденовог министарства у Београду су сазидане Вазнесенска црква (1863), Женска основна школа на Палилули (1863/4), Велика школа (1863) и зграда Управитељства вароши Београда (1864) на месту данашњег Хемијског факултета (*Историја Београда*, I–III, Београд 1974, II, стр. 337–339, 580–584; *Историја Београда*, Београд 1995, стр. 277–280).

⁴¹ М. Перешић, *Ваљево на саобраћајној мапи Србије у другој половини 19. и почетком 20. века*, Гласник Историјског архива у Ваљеву 30, Ваљево 1996, стр. 4–5.

њење сиромаштва народа могу да уведу само странци према којима Срби гаје велико неповерење. Он је сматрао да ће бити потребно још дуго времена да се пронађе излаз из ове ситуације.

С политичке тачке гледишта положај Кнежевине 1864. био је незнатно изменењен у односу на прошлу годину, а питања наметнута догађајима из 1862. још увек нису била решена. Пре свега, није утврђена сума коју је српска влада требало да исплати муслиманима лишеним својих имања после бомбардовања. Порта, чија би најмудрија политика била да се приближи вазалној Кнежевини, правила је тешкоће у погледу закључења спора због 100.000 франака колико је износила разлика у процени штете двеју страна. Одлуке Међународне војне комисије, којој је у пролеће 1863. године дат задатак да одреди границе рејона београдске тврђаве, нису још увек ступиле на снагу. Без обзира на то одгађање, Монден је оценио да су односи Србије са сизереном силом далеко мање затегнути него пре годину дана. Односи са заповедником београдске тврђаве су такође били бољи, иако су Турци држали гарнизон који је још увек био бројнији (3.000 војника) него што су то захтевале околности. Поред тога, они нису смањили ни тврђавско наоружање које је представљало претњу по варош и изазов за српско становништво. Народ је у августу 1864. године путем својих представника у Скупштини поново упутио протест због одржања турских тврђава у Србији. Министар војни је сматрао да ће без испуњења овог захтева свако искрено зближење са сизереном силом бити немогуће.

На крају извештаја маршалу Рандону од 31. децембра 1864. године Монден је изнео утиске и осећања. Последњи редови откривају разочарање и озбиљне тешкоће са којима се сусретао на свом одговорном задатку: „Завршавајући овај извештај који ће Вашој ексленцији можда изгледати сувише сажет, молим Вас да узмете у обзир да ми је остало мало слободног времена ван времена моје службе, тешких дужности које испуњавам у овој земљи у којој стално треба да се борим: не само против оскудице средстава за деловање која су ми стављена на располагање, устаљених навика поткрепљених немаром и апатијом људи, њиховим незнაњем које је још веће због таштине и лажне осетљивости, већ такође против сплеткаропшког и препреденог духа, што, после свега, не би морало да зачуди, јер се среће код народа тек ослобођеног од стране власти; где, такође, а од пре неког времена нарочито, треба да се чувам личних сувренивости и нестрпљивости неколицине амбициозних људи који, жељни да наследе мој положај, на који су охрабрени да полажу право, почињу да мисле да се мој боравак код њих продужава преко рока који су они замислили“.

Закључак

Кратко време после повратка из Француске, где је био на одсуству, Иполит Монден се 11. новембра 1864. обратио председнику владе Илији Гарашанину и саопштио му своју одлуку да ће дужност министра војног и министра грађевина обављати до 1. априла 1865. године. Као разлог за иступање из српске службе он је навео породичне разлоге. Поред тога, Монден је скренуо пажњу Гарашанину да је прекорачио обавезу из уговора од 18. маја 1861. године закљученог с владом, на основу које је његова служба требало да траје три године.⁴² У пролеће 1865. године свечано је испраћен из Београда и паробродом *Делиград* превезен у Земун одакле се заувек вратио у отаџбину.⁴³

Интересовање Француске за Србију због избијања Кримског рата допринело је блиској сарадњи у подизању Тополивнице у Крагујевцу и образовању официрског кадра. Захваљујући везама створеним у то време први српски министар војни постао је Француз Иполит Монден (1862–1865) који је 1856. године био задужен да направи темељну студију о Србији. Када је за време Кримског рата први пут боравио у Кнежевини, Монден је ангажован на изради планова за њену одбрану у случају аустријског напада. У циљу објективног сагледавања чињеница, он је најпре проучио географски положај, економске услове и управну организацију а тек након тога одбрамбене могућности непознате земље. Француски капетан се пре свега усредсредио на испитивање терена на ком би се водиле споредне борбе међу зараћеним странама. У свом извештају упућеном генералу Виала Шарону, Монден је навео да је Србија пре свега планинска, беспутна и тешко проходна земља, а да се њена народна војска у тим условима може успешно супротставити непријатељу. За француске војне стручњаке то је било значајно обавештење. Монден је 1861. године по други пут добио дозволу да дође у Кнежевину, пре свега да би спровео реорганизацију народне војске која је као институција посебно интересовала Французе.

Монденове главне заслуге су успостављање Министарства војног и Министарства грађевина 1862. године. Функције министра војног и министра грађевина су биле тесно повезане што ће остати усталјена пракса током целог даљег историјата Кнежевине, односно Краљевине Србије. По угледу на француског министра јавних радова, његов српски колега вршио је надзор над путевима, мосто-

---

⁴² АС, фонд Илије Гарашанина (ИГ) 1490, Иполит Монден Илији Гарашанину, Београд 11. новембра 1864.

⁴³ Ж. Ђорђевић, Чукур-чесма 1862, стр. 265.

вима и војним објектима чија изградња је била неопходан услов за мобилизацију и планирање ратних операција. У организацију војске Кнежевине Монден је увео одређене елементе француског система и учинио све што је било у његовој моћи да је што боље уреди. Преузета руска и аустријска правила и закони замењени су француским или су били прилагођени српским приликама. Установљени су пензиони фондови за помоћ официрима, подофицирима и војницима, спроведена је реорганизација у стајаћој и народној војсци и здравственој служби и унапређено узгајање коња као предуслов за побољшање способности оружаних снага. Монден је био главни творац *Закона о устројству војске* из 1864. године. Успех у раду министар је обезбедио највише захваљујући подршци Кнеза и Илије Гарашанина а у односу на претходни руски систем спроведене реформе представљале су очигледан напредак. Устројству српске војске Монден је дао основу на којој се она касније развијала.

Извештаји Иполита Мондена упућени француском Министарству рата представљали су стручно и непристрасно сведочење о приликама у Србији. Његова мишљења и запажања су одраз знања и схватања које је стекао у Француској. Монден није имао потребу да повлађује српским властима или Кнезу јер извештаји нису били њима намењени, нити су они познавали њихову садржину. Поред тога, као школован официр, везан за свој позив, он није имао никаквих политичких и личних амбиција. Монден је строго поштовао правила официрског кора која су била врло чврста и подразумевала пуну моралну одговорност. Можда као странац није могао да сасвим објективно сагледа ситуацију, али његова стручна знања утемељена на француским војним схватањима нису долазила у питање.⁴⁴

По повратку у Француску, Монден се није одмах вратио војним дужностима већ је до 1. новембра 1865. и даље био на располагању министру спољних послова Друену де Лису (Edouard Drouyn de Lhuys) да би „у једном раду неодређеног обима изнео резултате испитивања које је вршио током своја два боравка у Кнежевини“. Имајући у виду „ласкава признања“ које је за своје држање добио од Друен де Лиса, маршал Рандон је предложио Монденово унапређење. Након што је почетком 1866. прикључен Првом инжињеријском пуку у Арасу (Arras), 12. августа исте године произведен је у чин пуковника. Септембра 1866. године постављен је за начелника Фортifikacionог одељења Главног штаба у Тулузу (Toulouse). За време Француско-пруског рата 1870–71. био је командант Главног инжи-

⁴⁴ Д. Вуксановић–Анић, н. д., стр. 53, 58–59; Љ. Поповић, М. Милићевић, н. д., стр. 38; М. Бјелајац, *Стварање српске војске*, Званични веб сајт Војске Србије (27. март 2013).

њеријског штаба Трећег корпуса рајнске војске и провео пет месеци у заробљеништву. Пензионисан је 29. маја 1871. после 39 година проведених у активној служби.⁴⁵

У писму упућеном Мондену поводом разрешења, кнез Михаило је потврдио колико је његов рад био успешан и од користи за Србију. Истакавши да је било задовољство сарађивати с њим и да ће се увек радо сећати његовог боравка у Кнежевини, Михаило је одао признање француском официру на ревности и оданости којом се одликовао током читавог трајања службе. Блиски пријатељ Илије Гарашанина, Монден је одржавао преписку са великим државником све до његове смрти 1874. године. Указом од 1. јануара 1898. године, у знак признања за заслуге које је учинио Србији као њен први министар војни, до-дељена му је титула почасног генерала српске војске.

Умро је у Паризу 23. јануара 1900. године у 89. години.

Uroš Tatić, Research Assistant

INSTITUTE OF HISTORY, BELGRADE

HYPOLLITE MONDEN IN SERBIA. SECOND STAY (1861-1865)

(Summary)

French Major Hypollite Monden arrived in Serbia in mid-may 1861 where he was appointed as Head of General department for building. Than, by special decree from 4 October same year he was appointed as Head of General military administration in rank of Colonel of Serbian armed forces. Monden demonstrated his military expertise during Ottoman artillery bombardment of Belgrade 1862. For purpose of better functioning of Serbian standing army, on his initiative, a Bill on organization of Standing army Headquarter was introduced. In organization of Serbian army he used French model. Also, changes in military health service have been introduced by introduction of medical orderlies in existing military hospitals. He also drafted significant number of bills regarding officer and their armament, pays and pensions.

---

⁴⁵ Service historique de la Défense, 4 Y^rPensions militaires 1857-1875, No 11822/4.

УДК 355.233(=163.41)(430)"18" ;
355.233(=163.41)(436)"18"

Потпуковник др Слободан Ђукић

ВОЈНА АКАДЕМИЈА, БЕОГРАД

E-mail: sjdjukic@gmail.com

ШКОЛОВАЊЕ СРПСКИХ ОФИЦИРА У АУСТРО-УГАРСКОЈ И НЕМАЧКОЈ У XIX И ПРВОЈ ДЕЦЕНИЈИ XX ВЕКА

АПСТРАКТ: У раду је приказано школовање српских официра у Аустро-Угарској и Немачкој током XIX и првој деценији XX века. У првој половини XIX века Србија је имала мали број школованих официра, због чега се младићи упућују на школовање у иностранство. Све до стицања државне независности 1878. године највећи број младића из Србије школовао се у Пруској. Осамдесетих година XIX века српски официри углавном одлазе на школовање у Аустро-Угарску. Школовани српски официри по повратку у Србију имали су кључне положаје у војсци и тако утицали на њен убрзан развој и модернизацију по узору на пруску и аустроугарску војску. Рад је написан на основу грађе Војног архива у Београду, Архива Србије, Архива САНУ, наставне и војно-стручне литературе која се налази у Центру за војнонаучну документацију и информације (ЦВНДИ) у Београду.

Кључне речи: Школовање официра, Војна академија, војна литература, српска војска.

Током целог XIX века Кнежевина Србија је имала велику потребу за образованим људима. Изградња војске Кнежевине Србије није била могућа без стручних, школованих официра. Када је кнез Ми-

лош Обреновић 1825. године основао стајаћу војску, војно образовање имао је само мали број официра који су дошли из Аустрије и ступили у српску војску.¹ Потреба за ученим људима нагло се повећала 1830. године, када је Кнежевина Србија стекла аутономију у оквиру Турског царства. Србија је морала из темеља да гради своје институције, а није имала доволно учених људи. Први државни питомци упућени су на школовање у иностранство 1830. године, када је кнез Милош послao у Беч и Пешту на студије медицине шесторицу младића, а још по једног је изабрао за фармацију и сликарство.²

После оснивања пешачке гарде 1830. и коњичке гарде 1832, јавила се потреба да се у иностранство пошаљу младићи који би се спремали за војни позив. У јесен 1833. године кнез Милош Обреновић послao је прву групу српских младића на обуку у Бесарабију. Када су се 1836. године ти младићи вратили из Русије, кнез их је произвео за официре. То су били први српски официри, који су школовани у иностранству.³ Оснивање војне школе у Пожаревцу 1837. године под именом *Књажеско-србска војна академија*, требало је да реши проблем попуне гарнизоне војске школованим официрским кадром. Међутим, већ после неколико месеци прва војна школа у Србији престала је са радом.⁴

Планско школовање младића из Србије у иностранству почело је од јесени 1939. године према плану тадашњег министра просвете Стефана Стефановића Тенке.⁵ Уставобранитељи који су у Србији били на власти од 1842–1858. године, тражили су узор у западноевропским државама које су подражавали не само у организацији државе, него и у војним пословима. Тако је Државни савет 1846. године одлучио да неколико српских младића упути у војну школу у неку од западноевропских држава. Приликом избора државе у којој би се школовали српски официри, осим политичког момента, водило се рачуна о угледу војске и цени школовања. У првој половини XIX века највећи број државних питомца из Србије школовао се на неком од средњоевропских универзитета, зато су тројица српских младића упућена у војну школу у Пруску. На школовање у Артиље-

¹ Радосав Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957, стр. 80–87.

² Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1836*, Београд 1986, стр. 401.

³ Радосав Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957, стр. 276–279.

⁴ Исто, стр. 280–286.

⁵ Опширије: Јован Милићевић, Прва група србијанских студената, државних питомца, школованих у иностранству (1839–1842), *Историјски часопис*, IX–X (1859), Београд 1960, стр. 363–373; Љубинка Трговчевић, *Планирана елита, О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.

ријско-инжињеријску школу у Берлину упућени су Јован Белимарковић и Петар Протић Драгачевац, док је Ранко Алимпић уписао Ратну школу у Берлину.⁶ За време школовања у Пруској Јован Белимарковић је био на стажирању у II пионирском батаљону у Штетину. После теоријске припреме за генералштабну структу Ранко Алимпић се усавршавао и у трупној служби. Служио је извесно време у гарди, а затим у разним родовима војске: у 2. пешачкој регименти и јахађој артиљерији у Берлину, а код јегера и хусара у Потсдаму. Ранко Алимпић и Јован Белимарковић вратили су се у Србију 1851. године као „први и једини образовани официри од синова отаџствених међу официрима српске војске.“ Као најбољи Петар Протић остао је још годину дана на усавршавању у Пруској.⁷

Годину дана пре повратка српских државних питомца из Берлина, у Београду је 1850. године основана Артиљеријска школа. Први наставници у Артиљеријској школи били су пруски ђаци: за стратегију и тактику Ранко Алимпић, за фортификацију Јован Белимарковић и за артиљерију Петар Протић.⁸ Године 1853. Петар Протић је упућен у Крагујевац на дужност помоћника директора Тополивнице.⁹ Ранко Алимпић и Јован Белимарковић нису били само професори у Артиљеријској школи, већ су обављали и друге послове. Поред осталог учествовали су у изради *Пројекта о Устроенију Војске* 1859. године којим је било предвиђено завођење народне војске.¹⁰

У почетку рада Артиљеријске школе, велики проблем је био недостатак литературе на српском језику. О томе Ранко Алимпић у својој биографији каже: „Јер, не само што није пре тога било ничега спремљеног ни написаног, него није било на српском језику ни терминологије за употребу војних наука.“¹¹ Ранко Алимпић предавао је тактику у Артиљеријској школи на основу својих бележака наста-

⁶ Војни питомци волели су да се друже са ђацима из Србије који су били на студијама у Берлину. Студенти су се окупљали да слушају гусле које је свирао Ранко Алимпић. Димитрије Матић, *Бачки дневник (1845–1848)*. Приредили др Љ. Дурковић-Јакшић, Б. Јанковић и А. Маслеша, Београд 1974, стр. 53.

⁷ Милева Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892, стр. 25.

⁸ Милић Милићевић, Љубодраг Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003, стр. 21. и 40; Радош Љушић, Слађана Бојковић, Милоје Прашић, Божидар Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804–1918*, Београд 2000, стр. 499.

⁹ Архив Србије (АС), Државни савет, 1853, документ (Д) 35; Живомир Спасић, Мемоар Петра Протића Драгачевца о првим годинама рада Тополивнице у Крагујевцу, *Историјски гласник*, 1, Београд 1973, стр. 140.

¹⁰ АС, Државни савет, 1860, Д 232; Милева Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892, стр. 26–28.

¹¹ Исто, стр. 25.

лих током школовања у Берлину. О томе сведочи писмо питомца прве класе Тодора Бојовића који је после завршене Артиљеријске школе у Београду упућен на школовање у Берлин. У писму које је упућено професору Алимпију 1857, Бојовић каже: „Ништа опширије, ништа потпуније не предаје нам се Тактика овде, него што си нам је ти у нашој Академији предавао.“¹² Српски официри школовани у Берлину донели су у српску војску пруску војну теорију.

Пуковник Драгутин Мићић тврди да је осим немачке терминологије у српску војску пренет и пруски дух: „немачки Дрил и дисциплина биле су најсјајније стране наших старијих официрских генерација. Изрека Старијега mrзи а млађега презира, пренета из Пруске, одомаћила се је и код нас, што је било потпуно противно духу наше народне војске... Крута дисциплина, која се код наших старијих официрских генерација испољавала у познатој изреци старешина: Ја сам ти закон, ја сам ти пропис... Поменути је систем развијао само самовољу претпостављених и ропску покорност потчињених“.¹³

Када је 1855. године десет питомаца прве класе Артиљеријске школе завршило школовање, начелник Војног одељења министарства унутрашњих дела доставио је предлог Државном савету да се свршени питомци уpute у иностранство на даље школовање. Блазнавац је навео да су питомци постигли велике успехе у следећим војним наукама и струкама: а) у артиљерији: Тихомиљ Николић, Василије Јанковић (за артиљеријско-техничку струку), Арсеније Станојевић (за арсенал); б) у инжињерији: Коста Протић и Александар Николић; в) у генералштабној струци: Милојко Лешјанин и Тодор Бојовић; г) у хемијској науци: Нићифор Јовановић; д) у административној струци: Марко Катанић; ђ) у коњици: Лазар Војводић. Предложено је да се сви питомци пошљу у Француску, јер „све воене науке, у најбољем су развитку у Французкој.“¹⁴

Најпознатија војна школа за артиљерију и инжињерију у Француској налазила се у Мецу, али још док је Блазнавац био на школовању у Француској, издато је решење, да се странци не примају у школу. Због тога је Блазнавац предложио Државном савету друго решење. „По томе дакле, треба да се питомци за артилерерију и за воено инцинирство, ако не може бити у Француску, пошљу у Прајску.“¹⁵ Услови за пријем српских државних питомаца у војне школе били су најповољнији у Пруској и Аустрији. Тако су 1855. године питом-

---

¹² Исто, стр. 26.

¹³ Војни Архив у Београду (Војни Архив), Пописник (П) 16, кутија (К) 46, Фасцикли (Ф) 1, Откупљена архива Драгутина К. Мићића, коњичког пуковника у пензији.

¹⁴ АС, Државни Савет, 1855, Д 448.

¹⁵ Исто.

ци прве класе Артиљеријске школе: Милојко Лешјанин, Тодор Бојовић, Тихомиљ Николић и Коста Протић упућени су на школовање у Пруску. Милојко Лешјанин и Тодор Бојовић примљени су у Ратну школу у Берлину на трогодишњи курс. Коста Протић и Тихомиљ Николић уписали су двогодишњи курс Артиљеријско-инжињеријске школе у Берлину, после чега су годину дана провели на пракси у Данцингу и Кобленцу. Лазар Војводић је отишао у Аустрију и то одмах у фронт, да се усавршава у коњичкој струци. Ниђифор Јовановић је упућен у Беч да у политехничкој школи изучава физику и хемију. У Француској су услови за пријем странаца у војне школе били знатно строжији. Зато је Александар Николић упућен у „цивилно инцинирско заведение у Паризу, најславније у Европи овог рода“, а Марко Катанић и Арсеније Стanoјевић примљени су на стажирање у француској војсци.¹⁶ Средином XIX века највећи број српских официра био је на школовању Пруској и Аустрији. Таква пракса је настављена и наредних година. Стеван Пантелић упућен је 1856. године у Беч да заврши двогодишњи курс политехничке школе, а две године касније Државни савет је послao Антонија Богићевића у Берлин на курс Артиљеријско-инжињеријске школе.

Кнез Михаило Обреновић основао је Народну војску 1861. године, чиме се нагло повећала потреба за школованим официрима у Србији.¹⁷ Бројну народну војску требало је уредити, наоружати и обучити, за шта није било довољно способног официрског и подофицирског кадра. То је био повод за слање већег броја српских официра на школовање и усавршавање у Пруску. Ранко Алимпић је 30. новембра 1861. године повео у Берлин 22 војна питомца, од тога 10 официра и 12 „нижих чинова“.¹⁸ На основу сачуваних докумената може се утврдити да су на стажирање у Пруску упућени: а) трупни официри: Сима Влашић, Милош Ђермановић, Милорад Томић и Милан Васић; б) свршени питомци Артиљеријске школе: Сава Грујић, Димитрије Ђурић, Петар Топаловић, Јеврем Радојкић, Ђорђе Милковић, Александар Давидовић и Лазар Чолак-Антић.¹⁹

---

¹⁶ Милић Милићевић, Љубодраг Поповић, *Генерали војске кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003, стр. 125, 170. и 192.

¹⁷ На Преображењској народној скупштини 1861. године донет је *Закон о устројству народне војске*, којим је Кнежевина Србија добила војску од 100.000 људи. Живота Ђорђевић, *Српска народна војска 1861–1864*, Београд 1984, стр. 23–25.

¹⁸ Милева Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892, стр. 316; Радош Љушић, Слађана Бојковић, Милоје Пршић, Божидар Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804–1918*, Београд 2000, стр. 468–473.

¹⁹ Када је турска посада с Калемегданске тврђаве јуна 1862. године бомбардовала београдску варош, државни питомци у Пруску затражили су да се врате у Србију. Пошто им то није одобрено, они су поднели оставку на државну службу.

Шездесетих година XIX века, осим у Пруску, српски официри су највише одлазили на стажирање у Аустрију. Пуковник Коста Бучевић провео је на стажирању две и по године у 3. јегерском батаљону у аустријској војсци.²⁰ Поручник Младен Јанковић је 1868. године био на пракси у Бруку на Лайти у пољском логору аустријске војске, а Љуби-вој Перишић је провео годину дана у бечком арсеналу ради изучавања фабрикације пушака.²¹ Међу српским официрима који су били на школовању у Пруској и Аустрији родила се српска војна књижевност. Читајући дела европских војних теоретичара српски официри започињу праксу превођења познатих војних књига на српски језик. За време боравка у Пруској Димитрије Ђурић је са немачког превео Тактику по генералу Грисхайму (*Vorlesungen über die Taktik. Zweite Aufl. Berlin 1860*) која је у Србији штампана 1864. године. По налогу министра војног Младен Јанковић је са немачког превео *Артиљерија у пољу* 1867 и *Радецког ратни упут за пешадију и артиљерију* 1869. године.²²

После француско-пруског рата 1870/71. године, промењен је однос снага у Европи у корист Немачког царства. Победа пруске војске код Садове и Седана учинила је да су све европске државе почеле да се угледају на немачку војску. Србија, која је и до тада била под снажним пруским утицајем у потпуности се окреће немачком узору. Чим су отпочеле ратне операције у пруски ратни стан упућени су Антоније Богићевић и Милојко Лешјанин који је у својству посматрача учествовао у опсадама Меца и Стразбура. Када се францу-ски-пруски рат завршио, потпуковник Коста С. Протић повео је 1872. велику групу српских официра на школовање и усавршавање у Пруску. На школовању у Берлину налазили су се 1873. године српски официри: штабни капетан II класе Јован Петровић у Ратној школи; штабни капетан Павле Ђорђевић у Ратној школи; артиљеријски капетан II класе Јосиф Јаковљевић у Артиљеријско-инжињерској школи; артиљеријски поручник Коста Миловановић у Артиљеријско-инжињерској школи. На стажирању у Пруској били су официри: артиљеријски капетан I класе Милија Катанић, при војној интендантари 8. корпуса у Кобленцу; штабни капетан II класе Стеван Велимирковић при 5. Вестфалском пуку у Минстеру; пешадијски капетан II класе Љубомир Остојић при 31. пуку у Алтони; штабни поручник Коста Укропина при 2. Шлезвишком гренадирском пуку у Бреслави; артиљеријски поручник Михаило Срећковић при 4. артиљеријском пуку у Магдебургу; инжињеријски поручник Милан Спиројић при 11. пио-

---

²⁰ Илустрована Војна енциклопедија, Зенит, Београд 1939, стр. 276.

²¹ Војни Архив, П-14, К-22, Ф-1, Д 4/1.

²² Слободан Ђукић, Настанак и развој војне литературе у Србији 1850–1912. године, *Војно-историјски гласник*, 2/2013, Београд 2013, стр. 41–43.

нирском батаљону у Кастелу; пешадијски потпоручник Станојло Стокић при 1. пуку I дивизије у Кенигсбергу; коњички потпоручник Димитрије Цинцар-Марковић при 13. уланском пуку у Хановеру; коњички потпоручник Лазар Лазаревић при 13. уланском пуку у Хановер. Уочи рата са Турском 1876. године, на школовању у Бечу је артиљеријски поручник Коста Костић.²³

Међу српским официрима на школовању у иностранству својим теоријским радом истицао се поручник Станојло Стокић. Заједно са Лазаром К. Чолак-Антићем, он је 1871. године, превео књигу пруског официра Перицонијуса *Наука о борби* која је штампана у 2.000 примерака. Међу претплатницима били су кнез Милан Обреновић, Миливоје П. Блазнавац, Јован Ристић, Јован Гавриловић, Јован Бели-Марковић и други. Станојло Стокић је 1875. објавио *Упут за проматрање земљишта за тактичке прилике*, а 1879. *Упут за командовање четом пешадије стајаће војске*. Прво дело откупило је војно министарство, а друго је распродато у 1.500 примерака. У персоналном досијеу Станојла Стокића записана је карактеристика: „Даровит у писању, написао је више дела, сва корисна нашој војсци и врло добро су примљена.“²⁴ Осим њега и Димитрије Цинцар-Марковић је радио на војној књижевности и 1876. године заједно са Михаилом Симићем превео са немачког дело *Служба коњице у рату*. Капетани Јован Прапорчетовић и Радован Милетић упућени су 1. августа 1874. године у Аустрију на усавршавању у бечки Војногеографски институт. По повратку из Беча штампали су дело *Мерење висина и опредељивање географских позиција у опште и посебице неких тачака у Србији*. 1875. У библиотеци Главног генералштаба српске војске 1880. године највише књига било је на немачком језику.²⁵

О боравку српских официра у Немачкој седамдесетих година XIX века сазнајемо више из писама Јована Петровића. Он је изнео критичка запажања о школовању српских официра у Пруској, у намери да се та област боље законски уреди. „Већина је амо дошла не знају-

²³ Државни шематизам за 1873, 1873: 87–88.

²⁴ Војни Архив, П-14, К-22, Ф-1, Д 4/1.

²⁵ Године 1880. у библиотеци Главног генералштаба у Београду била је 381 књига, од чега је било само 49 (13%) наслова на српском језику. Највећи број правила и књига, чак 182 (48%) писан је на немачком језику: од тог броја 152 (84%) књиге су штампане у Немачкој, а 30 (16%) у Аустрији. У Паризу су штампане 83 (22%) књиге. У Берну, Цириху, Баселу и Женеви, штампано је 56 (15%) књига, на немачком и француском језику. У библиотеци је било и девет правила (2%) која су објављена у Букурешту. Једна књига на италијанском језику под насловом *Regolamento delle Istruzioni pratiche dell'Altigleria* штампана је у Торину 1860, а књига Војнски Уставъ, написана на руском језику, објављена је у Петрограду 1844. године. *Библиотека Главног ќенералштаба*, Ратник, књ. II, св. VI–XII, 1880, прилог.

ћи ни сама, шта оће и шта треба да учи, главно им је да добију што већу фирму. Већина, која је овамо послата, кад је дошла није знала добро немачки ни читати, а међутим сваки у својој молби безобзирно слага, да зна немачки и то им се поверова. Ну ово се званично зна, па се пропушта! Изгледа као да ово шиљање не имадне цељ, да се од њега имадне користи, но је послато из моде.²⁶ Јован Петровић је критиковао преводилачки рад капетана Павла Ђорђевића, који се налазио на школовању у Пруској. Петровић је прочитao српски превод књиге Вилхелма фон Шерфа *Мисли о новој пешачкој тактици*, упоредио га са оригиналом *Studien zur neuen Infanterie-Taktik* и нашао да је „сасвим наопачке преведена – а међутим с тим преводом учињена је велика ларма у Београду. Кнез платио штампу! Нашим велико-достојницима раздана у нарочитом повезу!“²⁷

Даље у писму Јован Петровић открива свој став о школовању официра у иностранству: „Многи би хтели све што је пруско, код нас пренети, што ја мислим да би некорисно било; наше су прилике са свим другојаче но Пруске – ја мислим да се највећа корист од штудирања стране војске има та, да се види пут и начин којим је ова или она држава могла себи добру војску створити, штудирајући њену историју развитка војске – па према својим околностима гледати да се потрефи згодан начин и пут за стварање и дотеривање сопствене војске.“²⁸

Српске официре који су били на школовању у Пруској критиковао је 1894. године и пуковник Василије Мостић. По повратку у Србију официри су хвалили дисциплину пруског војника, држање, маршевање и тачно вршење свих радњи по прописаним шаблонима. „Видели смо и рекли да су они уочили само спољност немачке војске, да су држали, па можда и сада држе, да вальаност немачке војске лежи само у њеној спољној форми. Са таквим мислима и уверењем они су по доласку своме прегли свом снагом, да наша војска добије ту немачку спољност и укрућеност; а то је допринело, те се скоро са свим занемарило гајење војничког духа.“²⁹

После стицања независности и проширења државне територије Кнежевине Србије 1878. године, настале су повољније прилике и могућности за усавршавање и школовање српских официра у иностранству. После Берлинског конгреса 1878. године Кнежевина Србија је стекла право да као независна држава успостави и прошири

---

²⁶ Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 14443, Успомене Панте Драшкића – писма Јована Петровића.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто.

²⁹ Василије Ј. Мостић, Војни дух и дисциплина у опште и у нашој војсци, *Ратник*, књ. XXX, св. II, Београд 1894, стр. 173–174.

војну сарадњу са другим европским земљама на равноправним основама. Потребе за стручним официрским кадром биле су велике, јер је после ратова са Турцима 1876/78. предстојало преоружање и модернизовање српске војске.

Тим поводом су артиљеријски мајор Павле Шафарик и артиљеријски капетан Коста Костић, присуствовали проби пуцања топова, коју је од 5. до 8. августа 1879. године приредио најпознатији светски фабрикант топова Круп, на своме стрелишту код Мепена у Немачкој. Делегација српске војске у Немачкој наишла је на срдачан пријем. Власник фабрике Алфред Круп дочекао је официре из Србије и угостио их у својој кући. Србија је први пут имала своје изасланике на проби пуцања којој су присуствовали артиљеријски стручњаци из Европе и света.³⁰ За српске официре изведені опити били су интересантни, а разговори са највећим војним стручњацима, веома корисни. После пробе пуцања власник фабрике показао је официрима из Србије фабрику у Есену, што је на њих оставило леп утисак.³¹

Док су трајале посете артиљеријских официра страним војскама, војни министар потпуковник Јован Мишковић радио је на томе да начелно и дугорочно реши питање школовања и усавршавања српских официра у иностранству. Потпуковник Мишковић предложио је кнезу Милану Обреновићу да се сваке године известан број српских официра шаље у „стране војске од ауторитета, да прибрају војна искуства, да се већбају и што треба примењују на нашу војску.“³² У том циљу Мишковић је 18. фебруара 1879. године затражио да Главни генералштаб, Артиљеријски и Инжињеријски комитет размотре ово питање и доставе своје мишљење војном министру. У инструкцији за рад Мишковић је изнео став да српска војска треба да има специјално школоване официре, који ће руководити појединачним војним гранама „тако, да сво војно изображење буде у једном правцу и у једном духу.“ Као пример Мишковић је навео Пруску др-

³⁰ Проби пуцања топова у Есену присуствовало је 97 официра: петнаест из Немачке, три из Белгије, два из Кине, шест из Данске, десет из Енглеске, осам из Холандије, три из Јапана, тринест из Италије, пет из Норвешке, четири из Аустро-Угарске, три из Португала, три из Румуније, шест из Русије, четири из Шведске, три Швајцарске, три Шпаније, четири Турске и два из Србије Српски официри нашли су се у друштву познатих војних ауторитета: генерала – Баранџова и Ђејајева, Росета и Матеји, и Херцога; пуковника – Никеза, Бруна, Ђованетија, Блајлера, Салбаха, и Швајнгела; потпуковника – Милера и Форнеороа, мајора – Ле Буланжеа, Нолена, Графа Гелдерна Поци и капетана – Сијачија. („Извешћа и реферати“, *Ратник*, књ. II, св. IX, Београд 1879, стр. 410–441)

³¹ Исто.

³² Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7241, Дневник Јована Мишковића, стр. 11.

жаву која се „од Шарнхорста па до Рона – 70 година – скоро све у једном правцу дотеривала, па за то је и достигла у садање време врхунац војеног савршенства.“³³

Чланови генералштабне комисије били су једногласни у оцени да треба слати српске официре у стране државе, да би се теоријска и практична војна знања у српској војсци развијала у оном правцу, како је то у најбољим европским војскама. Да би слање официра у стране војске било корисно за српску војску, требало је извршити пажљив одабир официра. „Једна од највећих незгода код досадањих питомаца, који су на страну одаштиљани била је та, што су опште врло мало владали са језиком. Одовуд је произилазило снебивање и избегавање друштва, услед чега никад се није могло дознати све што би требало, јер зна се да се само непрестаним мешањем са официрима докучи и оно што је иначе неприступно.“³⁴

Узимајући у обзир војни буџет и материјалне могућности Кнежевине Србије Генералштабна комисија је за школовање предложила да се један официр пошаље у Берлин у генералштабну школу (Kriegs akademie), да се спрема за професора војне и ратне историје и стратегије. Један официр да се упути у Париз у „Ecole supériure de guerre“ да се спрема за професуру тактике и генералштабних послова. Два официра да се пошаљу у Беч, у интендантску школу, од којих један да се спрема за професуру војне администрације. Један официр треба да се спреми за професора географије, због чега би требало да заврши неку генералштабну школу у иностранству, а после годину дана да слуша општу географију на универзитету. Један правник треба да се упозна са установама и приликама у српском војном судству, а затим да се упути на неколико месеци у иностранство „те да тамо проучи војно законодавство страних војсака“. ³⁵ Ка-да је стажирање у трупи дошло на дневни ред, Генералштабна комисија је била сложна и једногласна у погледу стажирања српских официра у трупи. Предложила је да се четири пешадијска официра и један коњички пошаљу на стажирање у Пруску.

³³ Комисију Главног генералштаба, која је разматрала школовање српских официра у иностранству, чинили су генералштабни потпуковници Јован Драгашевић, Петар Топаловић, Радован Милетић, Јован Праторчетовић и Петар Борисављевић. („Шиљање официра у стране земље за стручно изображавање“, *Ратник*, књ. II, св. VII, Београд 1879, стр. 45)

³⁴ Комисија је изнела интересантан став да би нарочито било корисно, да се детаљно упознају војне установе Швајцарске, која има војску милицијског типа. Народна војска у Швајцарској имала је дугу историју и прошла је кроз разне фазе док није добила коначан облик, што је могло бити интересантно за развој војске у Србији. *Исто*, стр. 54.

³⁵ *Исто*, стр. 52.

Артиљеријски комитет на челу са пуковником Савом Грујићем изнео је мишљење о слању артиљеријских официра на школовање у иностранство. Предложено је да се шест официра упути на стажирање у трупу, а четворица у разне заводе и лабораторије за технику.³⁶ Осим наведеног предложено је да се један српски официр пошаље на вишу артиљеријску школу у Беч са циљем да се спреми за професуру на Војној академији. У образложењу је наведено да је виша артиљеријска школа у Бечу угледна војна школа, у којој се предају све науке потребне за темељно изучавање артиљерије: „У осталом и ради самог познавања Аустрије као нашег суседа нужно је да се остане с њима у додиру.“ Пуковник Грујић предложио је да се три српска артиљеријско-техничка официра упунте на школовање у Русију и један у Белгију. Став Артиљеријског комитета био је да се шест артиљеријских официра за трупну службу упути у Пруску, „јер нема сумње да је ова држава са најбољом војном организацијом, најбољом спремом, најбољим начином изображења војника и што су и до сад тога ради официри наши највише тамо ишли“.³⁷

Председник инжињеријског комитета пуковник Стеван Здравковић предложио је да се у иностранство пошаље један официр у школу и три официра у трупу ради изучавања инжињеријске струке. Инжињеријског официра требало је упутити у војно инжињеријску школу у Француској, а ако у овој земљи не би могао бити примљен, у Русију. Инжињеријски комитет је изнео став да се сва три официра пошаљу на стажирање у Пруску: један за пионирство и саперство, један за понтонирство и један за минерство. Све три комисије биле су једногласне да се српски државни питомци упунте на стажирање у Пруску, за коју се сматрало да има најбољу војну организацију и обуку.³⁸

Школовање и усавршавање српских официра у страним војскама било је уско повезано са војном, а нарочито политичком ситуацијом у којој се Кнежевина Србија налазила после Берлинског конгреса 1878. године. Било је то не само војно, него и дипломатско питање, у чије решавање се укључио и кнез Милан Обреновић. У разговору са немачким послаником у Београду, кнез Милан је изразио жељу да се настави пракса школовања српских официра у Немачкој. После извесног времена из Берлина је стигао одговор „да због по-

³⁶ Предложено је да се четири артиљеријска официра упунте на стажирање у трупу, а два за изучавање градске артиљерије. Осим тога да се у иностранцу војску пошаљу: за ливницу и лафетницу топова један официр, за барутану један, за пушкарницу један, за лабораторијум и израду чаура и циндера један официр.

³⁷ Ратник, књ. II, св. VII, Београд 1879, стр. 56.

³⁸ Исто, стр. 58–59.

стојећих околности, није могуће сада примити” српске официре. Министар војни, потпуковник Јован Мишковић, рекао је немачком посланику да би у Србији „сматрали за велику штету,” ако не добију дозволу за школовање српских официра у Пруској. Изговарајући се, немачки посланик је одговорио да су „незгоде од страних официра те, што се војници раскалаше, јер ови неговоре добро немачки, и не познају службу, па се греши.”³⁹ Наведени разлози нису убедили војне и цивилне власти у Србији. У питању је била промена немачке политике на Балкану, после Берлинског конгреса 1878. године. Немачка је Србију гурала у наручје Аустро-Угарске која је окупацијом Босне и Херцеговине 1878. године чврсто закорачила на Балкан.

Српска војна дипломатија доживела је неуспех у Берлину, али је имала више успеха у Бечу. Аустро-Угарска је преузела иницијативу и позвала српске официре да присуствују великим јесењим маневрима царске аустроугарске војске 1879. године.⁴⁰ Присуство српских официра у Бруку на Лajти на јесењим маневрима аустроугарске војске, требало је да буде потврда добрих политичких односа Аустро-Угарске и Кнежевине Србије. Војни министар у Београду прихватио је позив за војну сарадњу и одредио групу српских официра на челу са артиљеријским пуковником Антонијем Богићевићем који ће присуствовати маневрима аустроугарске војске.⁴¹

Српски официри кренули су из Београда у Беч 5. августа 1879. године да први пут у својству представника независне државе присуствују маневрима једне стране војске. У Бечу су имали част да буду гости цара Фрање Јосифа. Добили су и пратиоца аустроугарског генералштабног капетана Варешанина, који је био задужен за протокол и комуникацију српске делегације. Из Беча су српски официри путовали у свити цара Фрање Јосифа, да би 13. августа стигли у Брук, где се налазио једини стални војни логор у Аустрији. Делегација српске војске равноправно са представницима осталих држава присуствовала је маневрима аустроугарске војске, који су изведени од 15. до 24. августа 1879. године.⁴²

---

³⁹ Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7242/XII, Бележница Јована Мишковића, стр. 38–39.

⁴⁰ Исто, стр. 40.

⁴¹ Поред пуковника Антонија Богићевића маневрима аустроугарске војске 1879. године присуствовали су: артиљеријски потпуковник Милован Павловић, генералштабни мајор Тома Јовановић, пешадијски капетани I класе Љубомир Бајаловић и Павле Најдановић, артиљеријски капетан I класе Јован Атанацковић, инжењеријски капетан II класе Коста Радисављевић и коњички капетан II класе Тодор Грубановић.

⁴² Извештај официра изаслати у Брук на маневре, *Ратник*, књ. III, св. I–VI, Београд 1880, стр. 47.

После повратка у Србију официри су 15. децембра 1879. године саставили извештај војном министру у којем је описан ток маневара аустроугарске војске, а укратко је приказана и организација аустријске војске. Извештај српских официра презентован је стручној јавности у Србији, пошто је документ штампан у *Ратнику* за 1880. годину под називом *Извештај официра изаслати у Брук на маневре – господину министру војном*.⁴³ Био је то почетак војне сарадње Србије и Аустро-Угарске која је наредних година настављена и проширена. Генерал Милојко Лешјанин, пешадијски мајор Драгутин Франасовић и коњички капетан Мијаило Симић присуствовали су 1880. године великим јесењим маневрима аустроугарске војске у Галицији.

Аустро-Угарска је одобрила да се официри из Србије, школују у њеним војним школама. На основу предлога Артиљеријског комитета на школовање у Аустро-Угарску упућен је артиљеријски поручник Дамјан Влајић. Он се увишео артиљеријској школи у Бечу спремао за професуру на Војној академији. У Србију се вратио 1882. године, када је постављен на дужност професора Балистике и Артиљерије у Војној академији.⁴⁴ Капетан Јован Дамјановић завршио је у Бечу интендантску школу 1882. године. Њему је одобрено да остане у Аустро-Угарској до почетка октобра 1882. да положи испит и да се „неко време практикује у раду при интендатуре.“ По повратку у Србију, капетан Јован Дамјановић, постављен је на дужност професора Администрације у Војној академији.

Као раније Пруска, осамдесетих година XIX века Аустро-Угарска је постала држава у којој се школовао највећи број српских официра. Група од једанаест српских официра упућена је 30. октобра 1880. године у Аустро-Угарску: један артиљеријски официр, шест пешадијских официра, два инжињеријска и два коњичка официра.⁴⁵ На школовању и усавршавању у Аустро-Угарској 1882. године налазили су се капетани – Коста Пантић, Дамјан Влајић, Светозар Станковић, Вукоман Арачић, Никодија Стефановић, Јован Дамјановић и Илија Стефановић; поручници – Милан Михајловић, Јован Павловић, Милосав Куртовић, Живко Касидолац и Александар Машин. Решењем војног министра одобрено је капетану Никодију Стефановићу да продужи боравак у Бечу до краја јуна 1882. године и да заврши стрељачку школу. Министар војни одобрио је поручнику Милосаву Куртовићу да се може задржати на школовању у Аустро-Угарској до септембра 1883. ради слушања *еквитацијоне* школе.⁴⁶ Реше-

⁴³ Исто, стр. 54, 294.

⁴⁴ Илустрована Војна енциклопедија, Београд 1939, стр. 340.

⁴⁵ Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 7241, Дневник Јована Мишковића, стр. 48.

⁴⁶ Решење министра војног, *СВЛ*, број 12, од 19. марта 1882, стр. 332.

њем војног министра од 30. августа 1884. године одређени су поручници: артиљеријски Милан Маринковић и инжињеријски Никола Петровић да, као државни питомци бораве годину дана у служби код аустријске градске артиљерије.⁴⁷

Боравак српских официра у иностранству финансирало је војно министарство, али је било официра који су о свом трошку боравили у Аустро-Угарској. Без државне помоћи школовали су се артиљеријски капетан Никодије Стефановић, пешадијски поручник Милан Михаиловић и артиљеријски поручник Милосав Куртовић. Александар Машин је 1880/81. годину провео у 14. и 17. пуку аустријске војске о свом трошку.⁴⁸ Решењем министра војног од 9. фебруара 1888. године одобрено је пешадијском поручику Василију Антонићу једногодишње одсуство ради студија у Аустро-Угарској.⁴⁹

Српски официри су по доласку из Аустро-Угарске преносили знања и драгоцену искуства младој српској војсци. Капетан Вукоман Арачић је за време бављења у Аустро-Угарској инженерији нарочиту пажњу обратио на примену брзог утврђивања, јер је брза фортификација у аустроугарској војсци у то време била устаљена и сведена у неколико најпростијих норми и профила. У српској војсци о брзој фортификацији се писало и расправљало, али ово питање начелно није било решено. Подстакнут оним што је видео, капетан Арачић је превео аустроугарске прописе, да би тиме скренуо пажњу на ово важно питање у намери да се у српској војсци утврде и пропишу профили брзе фортификације.⁵⁰

У пролеће 1887. године пешадијски капетани Живојин Мишић и Јован Павловић упућени су у Брук на Лajти у школу гађања аустријске војске.⁵¹ Још док су били у Бруку, превели су на српски језик целокупно устројство школе гађања с детаљним описом стрелишта, мета и наставног плана и цео тај елаборат су по повратку у Београд предали војном министарству. У војном министарству нико се није заинтересовао за њихов извештај. Кад је после неколико месеци требало подићи стрелиште у близини Бајфертове пиваре, ниједан од њих двојице није одређен у комисију, иако су по речима Живојина Мишића „били једини официри који су свршили стручну школу гађања и који су добро познавали начин избора и уређења стрелишта“.⁵²

---

⁴⁷ Решење министра војног, *СВЛ*, број 39. и 40. од 18. октобра 1884, стр. 1324.

⁴⁸ Љубинка Трговчевић *Планирана елита*, Београд 2003, стр. 245–262.

⁴⁹ Решење министра војног, *СВЛ*, број 9, од 4. марта 1888, стр. 271.

⁵⁰ Вукоман Арачић, Брзо утврђивање, *СВЛ*, број 22, од 10. јун 1883, стр. 898.

⁵¹ Решење министра војног, *СВЛ*, број 22, од 8. јуна 1887, стр. 593.

⁵² Живојин Мишић, *Моје успомене*, Београд 1984, стр. 147–149.

Војна сарадња са Немачком није у потпуности замрла. Великим маневрима немачке војске 1881. године присуствовао је артиљеријски мајор Михаило Срећковић. Присуство српских официра страним маневрима имало је поред војничког и велики политички значај. Била је то војна, али и дипломатска активност, јер су официри на маневрима представљали државу и владара. Потврда добрих спољнополитичких односа биле су медаље и одликовања, која су наши официри том приликом добијали. Артиљеријски мајор Михајло Срећковић који је 1881. године присуствовао маневрима немачке војске, добио је орден Пруског црвеног орла III степена, а артиљеријски пуковник Милутин Јовановић, који је 1881. године присуствовао маневрима аустроугарске војске, одликован је орденом гвоздене круне II степена.⁵³

После пада напредњачке владе 1887. године, настале су промене у спољној политици Краљевине Србије, које су утицале и на школовање официра у иностранству. Осим у Аустро-Угарску, српски официри се све више упућују на школовање у Русију, Француску и друге европске државе.⁵⁴ Државни удар од 13. априла 1893. године, којим је малолетни краљ Александар на подстрек свог оца Милана, збацио Намесништво и пре времена узео краљевску власт у своје руке, променио је прилике у Краљевини Србији. За десет година своје владе краљ Александар извршио је четири државна удара, променио три устава и дванаест влада. Настале су промене и у политици школовања српских официра. Поново је интензивирана са-

⁵³ Највиша одобрења, *СВЛ*, број 43. од 14. октобра 1881, стр. 963.

⁵⁴ Решење министра војног од децембра 1887. године то најбоље потврђује: у Русију су упућени официри: капетани II класе – инжињеријски Дамњан Поповић и пешадијски Михајло Живковић; поручници – пешадијски Милоје Марковић, инжињеријски Андреја Јовановић и инжињеријски потпоручик Петар Мишић. Истим решењем, коњички поручник Петар Бојовић, одређен је за државног питомца у Француској, а артиљеријски потпоручик, Милутин Мишковић, упућен је на усавршавање у Аустро-Угарску. Осим тога, одобрено је једногодишње одсуство ради даље спреме: у Русији – пешадијском поручнику Милутину Маринковићу; у Француску – капетану II класе Милутину Миловановићу; поручницима пешадијским Милошу Пауновићу и Милошу Васићу и коњичким Јовану Вељковићу и Љубомиру Лешјанину; у Аустро-Угарску – поручницима коњичком Миливоју Николајевићу, инжињеријском Михајлу Јанковићу и Михајлу Наумовићу и артиљеријском Светозару Јовановићу. (*Одређени за државне питомце на страни*, СВЛ. број 51. и 52, од 31. децембра 1887: 1369) Накнадним решењем министра војног одобрено је пешадијском поручнику Милошу Васићу да једногодишње одсуство, уместо у Француској, проведе у Аустро-Угарској, ради практичке службе у трупи. (*Решење министра војног*, СВЛ, број 7, од 20. фебруара 1888: 187) Решењем министра војног од 9. фебруара 1888. године одобрено је пешадијском поручнику Василију Антонићу једногодишње одсуство ради студија у Аустро-Угарској. (*Решење министра војног*, СВЛ, број 9, од 4. марта 1888, стр. 271)

радња са Аустро-Угарском владом, која је 1893. одобрила да се четири српска официра школују у Бечу. У октобру 1893. године поручници Мијајло Петровић и Сава Ђурић уписали су интендантски курс, а потпоручници Миливоје Здравковић и Милорад Новаковић контролни рачунарски курс. Српски официри су у Бечу постигли слабе резултате. Интенданти су „сасвим изгубили“ прву годину курса, „услед тога што због незнაња језика, нису ни један обавезни испит полагали“, друга двојица из истих узрока нису завршила контролни курс.⁵⁵

Краљ Александар је предузео кораке да обнови војну сарадњу и са Немачком. Приликом посете Берлину 1894. године, затражио је од немачког цара да одобри школовање и усавршавање српских официра у немачкој војсци. Цар се сагласио са предлогом, али је упутио краља Александра да одобрење тражи надлежним путем од немачке владе. Из Берлина је стигао одговор, да српска влада може сваке године послати у Немачку на једногодишње стажирање 1-2 официра свих родова оружја. За стажирање у немачкој војсци изабрано је 5 српских официра: а) пешадијски официри – капетан I класе Новак Бранковић и поручник Илија Тадић; б) коњички официр Велибор Драгашевић; в) артиљеријски официри – поручници Михајло Давидовић и Божидар Терзић. У међувремену је посланство у Берлину упутило исправку у којој је наведено да дозвола важи само за два официра годишње. Српска војска могла је рачунати да ће у септембру сваке године, два српска официра долазити на стажирање у неки немачки пук, истовремено када се из Немачке друга двојица буду вратила. Почетком септембра 1895. године на стажирање у Немачку упућени су поручници Илија Тадић и Михаило Давидовић.⁵⁶

Наредне године на трупну службу у немачку војску отишли су капетан Божидар Терзић и поручник Ђурађ Јосифовић.⁵⁷ Стажирање српских официра у Немачкој одвијало се по устаљеном обрасцу без већих проблема. У јулу 1897. године извршен је избор официра који ће се слати у Немачку наредне године: На стажирање у трупу упућени су: за коњицу поручник Глигорије Благојевић; за пешадију поручник Светислав Мишковић.⁵⁸ Године 1900. у Немачкој, у трупи, у Каселу и Шпандави, налазили су се пешадијски капетан II класе Владимир Ристић и коњички поручник Милован Ђорђевић.⁵⁹

---

⁵⁵ АС, МИД-ПО (1894), Р-147, Д I-VI, Ф-IV, 358.

⁵⁶ АС, МИД, ПО, (1897), Р-164, Ф-V, Д-V/536, 538, 540, 547, 549, 552, 556. Милић Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд 2002, стр. 107.

⁵⁷ АС, МИД-ПО (1898), Р-194, Ф-VIII, Д-VIII/633, 637, 673.

⁵⁸ АС, МИД-ПО 1898, Д I-VII, Ф-VIII, 633, 643.

⁵⁹ АС, МИД-ПО 1899, Р-214, Д I-IX, Ф-X, 298, 304.

Истовремено је потпоручник Боривоје Зечевић изабран за артиљеријски виши курс у Бечу. Аустро-Угарско војно министарство није одобрило да потпоручник Зечевић ступи у виши артиљеријски курс, због великог броја пријављених кандидата из аустроугарске војске. Министар војни предложио је да Боривоје Зечевић претходно две године студира политехнику у Бечу, а затим да ступи у вишу курс артиљеријске школе.⁶⁰ Захтев владе у Београду да се српски официри упунте на стажирање у аустроугарску војску био је одобрен. Крајем новембра 1897. године на стажирање су упућени артиљеријски официри: капетан II класе Михајло Петровић у дивизијску артиљерију 4. регименте, поручник Војислав Милојевић у градску артиљерију 1. регименте и поручник Витомир Живковић у јахађу коњичку батерију 2. дивизије.⁶¹

Захваљујући угледу краља Милана Обреновића који се налазио на челу Команде активне војске 1899–1900. године, школовање српских официра у Аустро-Угарској одвијало се без посебних проблема. Крајем XIX века на школовању у Бечу налазио се генералштабни мајор Новак Бранковић. На стажирању у трупи, у Бечу, Будимпешти, Пресбургу и Линцу били су: артиљеријски капетан II класе Ранко Никетић, артиљеријски поручник Берислав Тодоровић, артиљеријски поручник Никола Томашевић, инжињеријски поручник Петар Прокић, инжињеријски поручник Милан Миљковић и инжињеријски поручник Мирко Ротовић.⁶²

После Мајског преврата 1903. године у политици школовања српских официра у иностранству наступиле су одређене промене. Ова промена највише се односи на војну сарадњу са Аустро-Угарском, јер се нагло смањује и престаје школовање и стажирање српских официра у тој земљи. Ступањем на престо краља Петра Карађорђевића променила се спољна политика Краљевине Србије. Дипломатски сукоб и Царински рат са суседном Аустро-Угарском, а затим и Анексиона криза 1908. године довели су до заоштравања односа између Србије и Хабсбуршке монархије, услед чега је војна сарадња готово сасвим престала. Прекид односа са Аустро-Угарском био је превазиђен интензивирањем војне сарадње са државама Антанте, а нарочито са Француском и Русијом, у којима се школовао велики број српских официра.

⁶⁰ АС, МИД-ПО 1898, Р-194, Д I-VII, Ф-VIII, 665.

⁶¹ АС, МИД-ПО 1898, Р-194, Д I-VII, Ф-VIII, 679, 681.

⁶² АС, МИД-ПО 1899, Д I-XI, Ф-X, 196, 206, 225; Војни Архив, П-14, К-12, Ф-1, д. 2/1-1.

*

Српски официри, који су се средином XIX века школовали у Аустро-Угарској и Пруској у великој мери су утицали на развој српске војске. Они су након повратка у Србију обављали важне дужности у војсци. Захваљујући њима српска војска је у другој половини XIX века добила модерну организацију и формацију, највише по обрасцу Немачке и Аустро-Угарске војске. Касније, када је војна теорија у Србији пустила своје корене, а војна организација и обука добила основна обележја, утицај официра школованих у иностранству био је мањи. Српски официри најчешће су одлазили на стажирање у Пруску и Аустрију, што свакако није случајност. У изградњи војске Србија је тражила узор у традиционалном класном пруском друштву, чија се војска одликовала чврстом дисциплином, а то је управо било оно што је највише недостајало српској народној војсци. Организација Народне војске у Србији, имала је доста сличности са аустријском Војном границом, што је био мотив за слање српских официра на стажирање у Аустрију.

Lieutenant Colonel Dr. Slobodan Đukić
MILITARY ACADEMY, BELGRADE

EDUCATION OF SERBIAN OFFICERS IN AUSTRIA-HUNGARY AND GERMANY BY THE END OF 19TH AND BEGINNING OF 20TH CENTURY

(Summary)

Cooperation between Serbia and Austria in field of military education has long tradition and it was closely connected with formation of regular army during first reign of Prince Miloš Obrenović. By the mid 19th century and creation of National army largest number of Serbian youth was educated in Prussia whose army at that moment became model for other European armies as well. By the 80's when conscription was introduced in Serbia, officers in majority of cases went for Austria-Hungary to continue their education. Serbian officers that have been educated in Prussia and Austria-Hungary executed dominant influence on development and modernization of Serbian armed forces by the end of 19th and beginning of 20th century.

Прилози и истраживања

УДК 94:327(485:560)"1709/1716"(093.2) ;
321.61:929 Карло XII

Др Марија Коцић

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, БЕОГРАД
E-mail: marijakocich@gmail.com

Проф. др Александар Растворић

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, НИШ
E-mail: sa2069@eunet.rs

КАРЛО XII И ПОРТА: ПРЕГОВОРИ ОКО ПОВРАТКА У ШВЕДСКУ У СВЕТЛУ ЕНГЛЕСКИХ ИЗВОРА*

*АПСТРАКТ: Рад је усмерен на истраживању односа Порте према шведском краљу Карлу XII (1697–1718), који је након пораза код Полтаве (1709) постао њен „принудни гост“. У изради је коришћена грађа Националног архива у Лондону (*The National Archives at Kew Gardens, London*), коју чине извештаји амбасадора Енглеске у Цариграду, Роберта Сутона (1701–1716). Поред овога, узети су у обзор и извештаји енглеског представника у Венецији, Кристијана Кола. Архивска грађа допуњена је делима савременика, објављеним у форми путописне литературе и историја.*

Кључне речи: Карло XII, Османско царство, Порта, Русија, Бендер, Роберт Сутон.

Велики северни рат (1700–1721) почeo је нападом здружених снага Данске и Саксоније на Шведску, да би им се убрзо прикључила и Русија. Од самог почетка сукоб је био повезан са Ратом за шпанско наслеђе (1701–1713).¹ Француска се надала да ће, након завршетка

* Рад настало као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Модернизација западног Балкана* (ев. бр. 177009).

¹ Попис објављене литературе о овом сукобу у: Calvin Dickinson – Elois Hitchcock, *The War of the Spanish Succession, 1702–1713: a selected bibliography*, Westport 1996.

рата на северу, моћи да искористи савезништво са Шведском, ради остварења властитих циљева.² У тим околностима Француска и Шведска постале су „природне“ савезнице, али са посве различитим интересима.³ Углед Шведске нагло је порастао већ почетком Великог северног рата, када се она издвојила као непобедива страна, која је успела да избаци Данце из рата, и нанесе пораз Русима код Нарве.⁴

Карло XII је успоставио 1707. посредством османског намесника Озије (руски Очаков), контакте с Портом, ради стварања савеза против Русије.⁵ Међутим, Порта у том тренутку није била вољна да прекине са Петром I (1682–1725).⁶ До прекретнице долази у лето 1709. код Полтаве, у Украјини,⁷ када је Шведска војска разбијена, а Карло XII био приморан да бежи у Османско царство.⁸ По појединим

² О Шведској у овом периоду видети: Franklin Daniel Scott, *Sweden, the Nation's History*, Illinois 1988², стр. 207–237.

³ О карактеру француске политике у овом делу Европе видети: Éric Schnakenbourg, „Les chemins de l'information: la circulation des nouvelles depuis la périphérie européenne jusqu'au gouvernement français au début du XVIII e siècle“, *Revue Historique*, 638–2 / 2006, стр. 291–311. Њих у релативно доброј мери расветљава и преписка објављена у: Gabriel Syveton (ed.), *Louis XIV et Charles XII au Camp d'Alstrandstadt 1707. La Mission du Baron de Besenval*, Paris 1900.

⁴ Метју С. Андерсон, *Европа у осамнаестом веку*, Београд 2003, стр. 283–284.

⁵ Једна од бољих монографија о његовој владавини: Ragnhild Hatton, *Charles XII of Sweden*, London 1969. Од историчара који су као савременици пратили живот шведског суверена највећи значај има Густав Адлерфелд (рођен 1671). Студирао је у Успали да би након тога ушао у службу Карла XII, кога је служио као коморник. Његов брат Петер Адлерфелд (рођен 1680) следио је Карла XII на свим његовим војним походима од 1700. Најзначајније дело: Gustavus Adlerfeld, *The Military History of Charles XII. King of Sweden Written by the express Order of his Majesty. To which is added An extract Account of the Battle of Pultowa, with Journal of the King's Retreat to Bender*, vol. I–III, London, 1740. Поједини истраживачи који су се бавили германском литературом ове епохе, истакли су Аделферда као најзначајнијег историчара Карла XII, стављајући посебан акценат на овде наведено дело, које је убрзо преведено на енглески језик напорима Хенрија Филдинга. О томе: John Wells, „Henry Fielding and the History of Charles XII“, *The Journal of English and Germanic Philology*, 1–1/1912, стр. 603–613, 603–604. Поред овог аутора, значајан историчар владавине Карла XII је и Jöran Andersson Nordberg, *Histoire de Charles XII. Roi de Suéde*, vol. I–III, La Haye 1748. Међутим, Нордбергер припада реду оних аутора који су историју писали с аспекта црквених надзора у којима су одгајани, јер је службовао као каноник самонстана св. Кларе, и лични краљев исповедник.

⁶ Joseph von Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/ carstva*, vol. I–III, Zagreb 1979, III, стр. 102.

⁷ Битка код Полтаве 8. јула 1709. представља судар руске и шведске војске, у коме су Руси под командом Петра I однели велику победу над Швеђанима, којима је заповедао маршал Карл Густав Ренскиелд. Најдетаљнији извештај о овој бици, дат од стране савременика у: Adlerfeld, *The Military History of Charles XII*, III, стр. 107–118. Видети и: Oscar Browning, *Charles XII of Sweden*, London 1899, стр. 207–228.

⁸ Робер Мантран, „Османска драва у XVIII веку: европски притисак“, у: Робер Мантран (пр.), *Историја Османског царства*, Београд 2002, стр. 319–345, 321.

историчарима приликом бега на османску територију пратило га је 4–5 следбеника.⁹ Након тога упутио је посланика на Порту да пренесе његов предлог о заједничком савезу против Руса.¹⁰ Нешто раније послао је 1.000 Швеђана у Молдавију, ради одбране границе са Пољском. Руси су упали у Молдавију и напали Швеђане, од којих су већи део заробили. Овај догађај Порта је доживела као повреду своје територије, због чега је одлучила да пошаље појачање у Бендер (данашња Молдавија). Долазак Карла XII у Бендер изазвао је велику пажњу Османлија, од којих су многи ускоро похрлили у његов логор.¹¹

Карло XII стигао је у Бендер, град на Дњестру, 1. августа.¹² Његова преписка пружа доказ да није намеравао да остане у овој држави. Међутим, крајем 1709. уверио се да може боље служити својој држави из Бендера, него да се одмах врати у домовину.¹³ Одлучио је да сагради кућу, док су његови војници изградили бараке.¹⁴ Порта му је на име следовања (тур. *tayin*) доделила 500 пјастра дневно. Почеко је да добија новац из Француске и позајмице од њених трговаца у Цариграду.¹⁵ У шведски логор свакодневно су притицали људи, који су бежали из Цариграда, као и околни Турци и Татари, који су се стављали под његову команду, за борбу против Руса.¹⁶

Ахмед III био је нездовољан великим везиром Чорлу Али-пашом (1706–1710),¹⁷ због неуспеха у решавању питања шведског краља. Исти разлог послужио је као главни повод доласку Нуман-паше Џуприлића 1710. на овај положај. Током два месеца, колико се задржао на месту великог везира, приоритет је дао решавању

⁹ Исто, стр. 230. О преговорима о преласку у Очаков и доласку на османску територију у: Adlerfeld, *The Military History of Charles XII*, III, стр. 260–274; A[ubrey] de la Motray, *Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa*, vol. I-II, London 1723, I, стр. 290–295.

¹⁰ Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/ carstva*, III, стр. 102.

¹¹ Robert Nisbet Bain, *Charles XII and the Collapse of the Swedish Empire 1682 – 1719*, New York – London 1902², стр. 197.

¹² Browning, *Charles XII of Sweden*, стр. 230.

¹³ Nisbet Bain, *Charles XII and the Collapse of the Swedish Empire*, стр. 199.

¹⁴ François Marie Arouet de Voltaire, *The History of Charles XII. King od Sweden*, Glasgow 1768, стр. 147. Волтеру припада значајна историја Карла XII, која је преведена и на енглески језик. О његовом схватању актуелних односа у источној Европи видети: Larry Wolff, „Voltaire's Public and the Idea of Eastern Europe: Toward a Literary Sociology of Continental Division“, *Slavic Review*, 54–4/1995, стр. 932–942.

¹⁵ Voltaire, *The History of Charles XII*, стр. 148.

¹⁶ Исто, стр. 149.

¹⁷ Његов избор 1706. најавио је кратак период предаха у турбулентним сменама на месту великог везира, најављујући уједно краћу стабилизацију односа Порте са суседним државама; О томе видети: Марија Коцић, „Колебања у односима Порте и Европе од „Једренског догађаја“ (1703) до успоставе стабилне владавине Ахмеда III (1706)“, *Војно-историјски гласник*, 2/2013, стр. 20–40.

проблема, који је Али-пашу коштао положаја. Исхитрени потез, када је силом покушао да приволи Пољаке да дозволе Карлу XII пролаз кроз њихову територију, послужио је као повод његовог пада и новог османско-пољског рата.¹⁸

Балтаци Мехмед-паша (1710–1711) одмах по доласку на власт увео је Порту у рат са Русијом. Како је вековима практиковано, тражено је мишљење (фетва)¹⁹ врховног цариградског муфтије (шејх ул-ислама)²⁰ Пашмакци-задеа, које је он издао у корист рата. Током кратког рата, Руси су претрпели катастрофалан пораз на Пруту. Један од услова њихове капитулације представљао је и пристанак за несметани повратак Карла XII, који се налазио под заштитом Порте.²¹ Карло XII је за преговоре на Пруту сазнао од Поњатовског који је следио османску војску. Из Бендера је стигао на обалу Прута, да би се лично уверио у понижење, које је цар Русије морао да истрпи.²² Након тога вратио се у Бендер. Судбина Карла XII у многоме се изменила након османско-русског мира склопљеног у лето 1711.²³ Пораз на Пруту приморao је Петра I да се одрекне Азова, Таганрога и обећања да се убудуће неће мешати у прилике у Пољској и повуче свог представника на Порти.²⁴

Балтаци-паша успео је да уједини јаку опозицију на челу с шејх ул-исламом, кизлар-ага²⁵ и султанов зет Али-паша. Њој се придружио и шведски краљ, који га је оптужио да је потпуно занемарио његове интересе током преговора на Пруту, од када су постали смртни непријатељи.²⁶ Као исход њеног деловања Балтаци-пashi одузет је печат, а он послат у изгнанство прво на Лезбос, а потом на Лимнос.

---

¹⁸ Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/ carstva*, III, стр. 103. Видети супротан став у: Browning, *Charles XII of Sweden*, стр. 230.

¹⁹ Фетва (ар. *fatwâ*) – мишљење о одређеној правној ствари. Сам чин издавања фетве звао се *futuâ*, или *iflâ'*. Према појединим историчарима институција *futuâ* одговара институцији римског права *jus respondendi*. У Исламу особе које су имале право да издају фетве биле су муфтије (судије).

²⁰ Старешина свих верских достојанственика (улеме) у османској држави. Његова правна мишљења (фетве) утицала су на поједине одлуке Порте, а најзначајнија је била о објави рата, или склапању мира.

²¹ Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/ carstva*, III, стр. 104.

²² Nisbet Bain, *Charles XII and the Collapse of the Swedish Empire*, стр. 205.

²³ Gustavus Adlerfelt, *The Life of Charles XII. King of Sweden*, London 1812, стр. 93; Nisbet Bain, *Charles XII and the Collapse of the Swedish Empire*, стр. 202–205.

²⁴ Андерсон, *Европа у осамнаестом веку*, стр. 298. О Пруту и његовим последицама видети: Ades Nimet Kurat, „Der Prutfeldzug und der Prutfrieden von 1711. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas“, *Neue Folge*, 10–1/1962, стр. 13–66.

²⁵ Заповедник црних евнуха који су чували султанов хarem.

²⁶ Nisbet Bain, *Charles XII and the Collapse of the Swedish Empire*, стр. 206. Одмах после склапања уговора на Пруту, Балтаци-паша послao је Карлу XII 300 коња, 900 кола и 6.000 војника, као пратњу за његов повратак у Шведску; Јсто, стр. 206.

За новог великог везира изабран је Јусуф-паша (1711–1712), који је одмах по доласку на положај објавио рат Русији.

Раније је Карло XII настојао да увуче Османлије у нови рат са Петром I, али је „руски новац“ реметио његове планове. Посланик Русије у Цариграду, гроф Толстој, предао је (1710) великом везиру б милиона пронађених у шведском логору код Полтаве. Диван је пресудио да Петар I није крив за граничне инциденте. Порта је потом указала почести Толстоју, као ни једном европском посланику до тада. Добио је сарај у делу Цариграда насељеном Европљанима, као и право да прима у аудијенцију остале амбасадоре.²⁷

Одмах након избора Јусуф-паше уклоњени су Осман-паша, реис-ефендија²⁸ Омер, који је саставио уговор на Прту, и писар Абдулбаки. Међу стварима које су припадале Осман-пashi пронађен је прстен руске царице и 2.000 дуката са натписима на руском и саксонском језику.²⁹ До тада је Карло XII остао без новца и провизије. Његови официри били су принуђени да позајмљују новац по камати од 20%, 30%, или 50%, од османских службеника и јаничара. Ернест Фредерик де Фабрис³⁰ предао му је све чиме је располагао, али то није било довољно ни за месец дана. Обри де ла Мотреј понудио се да позајмљује новац у име Карла XII у Цариграду. Европски трговци у Цариграду нису располагали новцем, тако да је једино Енглез Кок био вољан да Карлу XII позајми 100.000 ливри.³¹

²⁷ Voltaire, *The History of Charles XII*, стр. 150. Овај навод имплицира на закључак да је Русија тиме успоставила представништво у Османском царству. Као делови Цариграда, који су били насељени Европљанима, издвојили су се Пера и Галата. Док су се европски трговци углавном опредељивали за Галату, Пера је остала део османске престонице, где су резидирали амбасадори Венеције, Енглеске, Француске и Низоземске. Остале дипломате (Аустрије, Пољске, Русије, Дубровника као вазала) добијале су на уживање кућу у Цариграду, док буду боравили у османској држави. О томе детаљније у: Marija Kocić, *Diplomatiјa i službi kapitala: evropske naciјe na osmanskom Levantu (XVI-XVIII vek)*, Beograd 2014 (у штампи). Једно схватање мисије грофа Толстоја, које делом одступа од наведеног у: de la Motray, *Travels*, I, стр. 297.

²⁸ У старијим документима реис ул-китаб (тур. *reis ül-küttâb*) – по значају пета институција на Порти после везира, казаскера, дефтердара и нишанџија. Значај и утицај овог службеника стално је растао од XV века. Од XVII века због појачаних контаката османске државе са европским све више добија на значају. Од овог периода чешће се помиње као реис-ефендија. У XVIII веку реис ул-китаб био је не само начелник свих канцеларија на Порти, већ и особа најбоље упућена у послове спољне политике. У склопу реформи 1836. преименован је у министра спољних послова.

²⁹ Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/ carstva*, III, стр. 105.

³⁰ Роберт Сутон га у списима помиње искључиво као Фабриса. Био је племић пореклом из Холштајна, који је у Османско царство стигао заједно са Карлом XII; Nisbet Bain, *Charles XII and the Collapse of the Swedish Empire*, стр. 197.

³¹ Adlerfelt, *The Life of Charles XII*, стр. 94.

Цариград је, након успеха османског оружја против Руса, постао „центар преговора са хришћанством“. Амбасадор Француске, Пјер Пушо (1710–1717),³² деловао је у одбрани интереса Карла XII и Станислава I (1706–1733) краља Пољске. Супротно је наступао посланик Беча. Низоземска и Енглеска заступале су интересе оног владара, који је највише одговарао њиховим трговачким интересима, што је у овом случају био Петар I. Један од њихових услова био је да Карло XII одмах напусти османску територију. Изгледа да се Петар I тајно надао да ће га приликом повратка у Шведску поразити и заробити.³³ Амбасадори Низоземске и Енглеске на Порти настојали су да убеде султана у чињеницу да од шведског краља неће имати користи, али у томе нису имали успеха, и султан је 16. априла 1712. ратификовао уговор на Пруту.³⁴

Према Франческу Отијерију, Карло XII у Османском царству није остао из нужности, већ из каприца. На северу коалиција Данаца, Руса и Саксонаца угрозила је Шведску. Њена војска јануара 1713. упала је у Холштајн и окупирала војводство Бремен. Током напредовања Швеђани су угрозили и град Алтену.³⁵ С друге стране, европске државе биле су заокупљене преговорима у Утрехту, којим је завршен Рат за шпанско наслеђе, што је за последицу имало инерктност у опонирању руској претњи на Истоку.³⁶

Ахмед III послao је имрахора,³⁷ који је у Бендер стигао 10. јануара 1713. са налогом хану и паши да искористе сва средства како би Карла XII приморали да напусти место. Укинуто му је и следовање од 500 пјастра дневно.³⁸ Неколико хиљада Татара послато је да опколи шведски логор, прекинувши његово снабдевање. Они су имали оба-

---

³² Маркиз дез Алер, гроф од Клиншана, рођен је 1643. у Руану. Потицао је из реда новог трговачког племства. Пре положаја амбасадора на Порти служио је у Берлину (1697) и Келну. Детаљније у: Никола Самарџић, *Француска и Турска 1687–1691*, Београд 1992, стр. 44.

³³ Voltaire, *The History of Charles XII*, стр. 181–182.

³⁴ Nisbet Bain, *Charles XII and the Collapse of the Swedish Empire*, стр. 207.

³⁵ Francesco Maria Ottieri, *Istoria delle Guerre Avvenute in Europa e Particolarmente in Italia per la Successione alla Monarchia delle Spagne, dall'Anno 1696. all'Anno 1725*, vol. I–VI, Roma 1728, III, стр. 519.

³⁶ Андерсон, *Европа у осамнаестом веку*, стр. 285.

³⁷ Заповедник султанове коњушнице у сарају. Високорангирани службеник Порте, који је припадао „агама узенгије“, односно имао је право да јаше уз бок султану.

³⁸ The National Archives, at Kew Gardens (даље: NAL), State Papers (даље: SP), 97 [Turkey]/23 [Sir Robert Sutton, 1713–1716], f° 4r; Бендер, 21. I 1713. Део преписке Роберта Суттона објавио је средином прошлог века: Akdes Nimet Kurat, *The Despatches of Sir Robert Sutton, ambassador in Constantinople, 1710–1714*, [ed.] “Camden third series”, vol. LXXVIII, London 1953. И поред тога у изради овог рада предност смо дали оригиналној грађи из Националног архива у Лондону.

везу да све Швеђане, Козаке и Пољаке ставе у притвор „ако не доживотно онда бар док ове невоље не прођу“.³⁹ Свестан опасност у којој се нашао, краљ је наредио да се блокирају прозори на његовој палати и да се поруше куће, које су могле обезбедити Татарима улаз у палату. Према извештајима поверљиве особе, коју је Сутон послao у Бендер, сва комуникација са тим местом била је прекинута, укључујући и преписку.⁴⁰ Везири на Порти располагали су информацијама да хан намерава да испоручи Карла XII Пољацима. Управо је она утицала на шведског краља да се не повинује наредбама Порте.

Роберт Сутон наишао је на тешкоће у настојању да дође до информација о положају Карла XII. На Порти се до тада издвојило неколико струја, од којих је једна фаворизовала шведску страну, а друга пољску и руску. Њихова борба сводила се на специфичан рат информација, „од којих је било тешко разликовати истину од лажи“.⁴¹ У писму од 12. фебруара 1713. Сутон наводи да су информације, које је послao у претходном извештају, нетачне. Наиме, хан није одбио да прати Карла XII кроз Пољску, већ су кримски Татари одбили да му се придрже. Такође, имрахор Мегмед-ага послат је у Бендер да приволи Карла XII да отптује у пратњи 8.000 Татара из Буџака и 2.000 Турака, под командом Исмаил-паше.⁴²

Неколико хиљада Татара добило је наредбу да опколи шведски логор у Бендеру, како му се не би могла достављати провизија. Татари су имали и обавезу да ставе под присмотру све Швеђане, Пољаке и Козаке у службу Карла XII.⁴³ Султан је у писму Карлу XII предвидео да се он врати у своју државу још те зиме, док су Татари и санџак-бег Бендера требали да му обезбеде пратњу.⁴⁴ Куга која је од 1709. беснела у хабзбуршко-османском пограничју отварала је, као алтернативу за повратак, коришћење поморског пута, али су Француска и Енглеска одбile да издвоје своје бродове у ту сврху.⁴⁵ У Венецији су били упознати да Порта планира да пошаље гласника у Пољску, који је требао да уговори пролаз за краља.⁴⁶ Сенат је био

³⁹ NAL, SP, 97/23, f° 4v.

⁴⁰ NAL, SP, 97/23, f° 4v.

⁴¹ NAL, SP, 97/23, f° 6r; Пера, 12. II 1713.

⁴² NAL, SP, 97/23, f° 6r.

⁴³ NAL, SP, 97/23, f° 4r; Бендер, 21. I 1713.

⁴⁴ NAL, SP, 97/23, f° 12r. Преведени докуменат са османског оригинала на енглески језик, без датације.

⁴⁵ Ragnhild Hatton, "Charles XII and the Great Northern War", у: *The New Cambridge Modern History*, vol. VI: *The rise of Great Britain and Russia, 1688–1715/25*, (ed.) John Bromley, Cambridge 1970, стр. 646–680, 670.

⁴⁶ NAL, SP, 99 [Venice]/60 [Alexander Cunningham and Christian Cole, 1713–1714], f° 40r; Венеција, 17. II 1713.

свестан да је његов положај постао неповољан од тренутка када је Порта решила да обнови мир са Русијом.⁴⁷ Татари су искористили ситуацију за напад на логор Карла XII, изазвавши штете на палисадама и његовој резиденцији.⁴⁸ Польски краљ Станислав I стигао је тајно у Бендер пре овог напада, али му је обезбеђена пратња до Кронштата.⁴⁹

Карло XII послao је неколико официра у Једрене да пренесу жалбе на понашање хана. Исти је оптужен за пријатељство са свргнутим польским краљем, саксонским изборником, Аугустом II Јаким (1697–1706), за кога се сумњало да планира да га испоручи непријатељу.⁵⁰ Шведски официри смештени су у кућу уступљену Функу, око које је постављена стража. Карло XII је тражио 1.000 кеса (500.000 пјастра) за пут у домовину, нагласивши да не намерава да крене са малом пратњом, коју би му Порта обезбедила.⁵¹ На ове вести, султан је послao капици-башу,⁵² Јусуф-агу с новом наредбом, који је напустио Једрене 21. јануара. 1713. Неочекивано по планове Порте, у град је 9. фебруара 1713. стигао татарски мирза⁵³ са вестима о нападу на шведски логор.⁵⁴ Према верзији коју је он изнео татарски хан, главни повод смене извршене на Порти, постао је првоокривљени за напад.

Писмо Роберта Сутона датира инцидент у Бендеру на 30. јануара 1713.⁵⁵ Тога дана у подне паша је кренуо у напад на шведски логор, али није имао успеха. Повукао се у тврђаву, обећавши награду од 2.000 дуката оном ко доведе Карла XII живог, или 500 дуката мртвог. Потом је организован нови напад, у коме је Карло XII заробљен.⁵⁶ Шведски логор темељно је опљачкан, а краљ и шведски официри бачени у тамницу. Овај догађај у османској историографији остао је забележен као *kalabalik* у Бендеру.⁵⁷ Пољаци су покушали да симултаним нападом одврате Османлије од напада на Бендер. Међутим, краљ Польске Станислав I, на путу за Бендер, задржан је у

---

⁴⁷ NAL, SP, 99/60, f° 63г; Венеција, 17. III 1713.

⁴⁸ NAL, SP, 97/23, f° 4v; Бендер, 21. I 1713.

⁴⁹ NAL, SP, 97/23, f° 5г.

⁵⁰ NAL, SP, 97/23, f° 6г; Пера, 12. II. 1713.

⁵¹ NAL, SP, 97/23, f° 6г.

⁵² Заповедник свих капиција (чувара капија сараја) на Порти.

⁵³ Угледни припадник татарског друштва, не ретко урођачким односима са владајућим породицама, или њихов потомак.

⁵⁴ NAL, SP, 97/23, f° 6v.

⁵⁵ Поједини историчари наводе да је до напада дошло 31. јануара; Nisbet Bain, *Charles XII and the Collapse of the Swedish Empire*, стр. 211.

⁵⁶ NAL, SP, 97/23, f° 16v; Пера, 6. III 1713.

⁵⁷ Nisbet Bain, *Charles XII and the Collapse of the Swedish Empire*, стр. 212.

Јашију од стране кнеза Молдавије, где је једно време провео у тамници.⁵⁸ Палатин Кијева са војском повукао се према пољској граници дан пре напада.⁵⁹

Карло XII, оригинал у дворцу Шверин,
преузето из: Browning, *Charles XII*.

Карло XII је одведен са шездесетак људи, у тврђаву Бендер, где је требао да остане, док се чекала одлука Порте о даљим мерама.⁶⁰ Супротстављане османско-татарској војсци у Бендеру, протумачен је као *ne plus ultra* у исказивању херојства, укоро се рашчуо у свим деловима Шведске и Европе, наводећи савременике на поређење Карла XII са Ахилом, Херкулесом и Александром Македонским.⁶¹

Поступак према шведском краљу представљао је главни разлог смене санџак-бега Бендера, татарског хана, великог муфтије и великог везира. Сви наведени уклоњени су под утицајем јавног мњења, које се побунило због напада на Карла XII, поводећи се за речима Пророка Мухамеда „поштујте свога госта, и ако је невјерник“.⁶² И поред уложених напора, Сутон није успео да сазна праве намере Ах-

⁵⁸ De la Motray, *Travels*, II, стр. 110.

⁵⁹ NAL, SP, 97/23, f° 17г; Пера, 6. III 1713.

⁶⁰ NAL, SP, 97/23, f° 6v.

⁶¹ Nisbet Bain, *Charles XII and the Collapse of the Swedish Empire*, стр. 217.

⁶² Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/ carstva*, III, стр. 106.

меда III у вези шведског краља. Вест о стављању у притвор Карла XII, у Венецији је дочекана с негодовањем. Сенат је страховао да припреме које је Порта предузела, немају за последицу напад на њене поседе на Мореји, које би прилично лако могла освојити.⁶³ По гласинама, Карло XII требао је да буде доведен у Солун, одакле би бродом био пребачен у неку хришћанску државу. По другим, требало му је бити стављено на располагању неколико кућа у близини Једрене, док се очекивао долазак татарског хана. Као могућа фигурирала је и опција да га Порта испоручи у руке његових непријатеља.⁶⁴

Карло XII био је решен да настави Велики северни рат, у коме је Шведска те сезоне остварила успех. За Порту је Шведска била користан савезник, док је била у рату са Русијом, који је у међувремену окончан. У Једрене је 5. марта 1713. пољски представник посетио реис-ефендију. Након разговора сачињен је уговор, који је представљао гаранцију Пољске да неће нападати, нити нанети штету Карлу XII и његовој пратњи, уколико се обавеже да током проласка кроз њену територију неће нападати становнике. Пољски представник дао је гаранцију Швеђанима, али се она није односила и на Козаке и Татаре у Карловој војсци. Швеђани су били обавезни да плате све намирнице, које буду купили од пољских поданика. Након доласка у Гдањск, требао је да се укрца на шведски брод, који ни под једним изговором није смео пристати на пољску обалу. Најзначајнији услов, међутим, предвиђао је да у року од 20 дана пропутује Пољску.⁶⁵

Поново је у Бендер послат имрахор Мехмед-ага да испита околности, које су довеле до напада на шведски логор. Амбасадор Енглеске на Порти сумњао је да ће кривица за напад бити сваљена на Исмаил-пашу, сераксера⁶⁶ војске у Бендеру.⁶⁷ Порта је предвидела да уколико Карло XII одбије да се повинује њеном наређењу, мора да се са групом официра појави у Једрену, а уколико и то буде одбио, Јусуф-ага добио је налог да га силом доведе.⁶⁸

Циљеви француске политике и шведске нису били идентични, мада су се на први поглед чинили таквим. Посебно су се косили по питању Беча и односу према цару. Карло VI (1711–1740) био је за Версај декларисани противник *per se*. Шведска није имала потребе да интервенише у његове односе са Угарском, где је Француска рачунала на сепарати-

---

⁶³ NAL, SP, 99/60, f° 65g; Венеција, 24. III 1713.

⁶⁴ NAL, SP, 97/23, f° 6v; Пера, 12. II 1713.

⁶⁵ NAL, SP, 97/23, f° 14r; Једрене, 6. III 1713.

⁶⁶ Достојанственик који је од Порте именован за заповедника у одређеном војном походу.

⁶⁷ NAL, SP, 97/23, f° 22r; Пера, 16. III 1713.

⁶⁸ NAL, SP, 97/23, f° 16r; Пера, 6. III 1713.

стичке тежње побуњеника. С друге стране, главни циљ Карла XII представљала је борба против Августа Саксонског и подршка Станиславу I. Тек након обрачуна са Русима, Карло XII је планирао да уз помоћ Порте, Француске и Пољске крене на Карла VI.⁶⁹ Порти и амбасадорима акредитованим у Османском царству, није била непозната чињеница да између француског и шведског краља влада пријатељство, и да су они, заједно са владарем Шпаније, уједињени у неку врсту савеза.

Роберт Сутон навео је да је победа Швеђана над данском и саксонском војском утицала на држање Порте према Карлу XII. У Једрену је окупљен Велики Диван, на коме је одлучено да се Карло XII задржи као заробљеник у селу четири миље удаљеном од града, док мир између Порте и Русије не буде ратификован. За то време амбасадор Русије позван је у Једрене, заједно са амбасадорима Енглеске и Низоземске,⁷⁰ како би коначно утврдили мир.⁷¹ Шејх ул-ислам, који се противио преговорима са Карлом XII, смењен је, а на његово место доведен казаскер Румелије, Атаулах-ефендија. Уклонјен је сераксер у Бендеру, док је за новог именован Апти-паша, санџак-бег Софије. Капудан-паша,⁷² који је уживао велико поштовање Ахмеда III, стигао је у Једрене да би протестовао против одлуке, да Карло XII буде пребачен османским бродом у неку хришћанску државу већ је тврдио да најбољи начин представља пут кроз Пољску.⁷³

У Венецију је стигло писмо од 14. марта 1713. у коме је наведено да је Карло XII у то време држан као заробљеник у селу близу Једрена, у тренутку када је султан упознат са завером, на чијем су се челу налазили муфтија, ага јаничара, сераксер, санџак-бег Бендера и татарски хан, која је имала за последицу да краљ буде испоручен Русима. Ахмед III је одмах уклонио прву тројицу, док је намеравао да сазвове Диван, којем би присуствовао и Карло XII, ради доношења одлуке о рату са Русијом.⁷⁴

⁶⁹ NAL, SP, 97/23, f° 18r-18v.

⁷⁰ Јакоб Колјер био је син Јустина Колјера резидента Уједињених Провинција (Низоземске) на Порти до 1680. Наследио је оца на положају, док је убрзо био унапређен у амбасадора. Велики успех у његовој каријери дипломате представља медијација на преговорима у Карловцу (1698-99) који су резултирали истоименим миром (26. I 1699). Детаљније о томе у: Marija Kocić, *Turska u međunarodnim odnosima 1688-1699: put u evropsku diplomaciju*, Beograd 2014 (у штампи).

⁷¹ NAL, SP, 97/23, f° 18v-19r; Пера, 6. III 1713.

⁷² Такође и *kapudan-i deryâ* – заповедник османске морнарице. Овај израз изведен је од италијанског *capitano*. У употреби је од 1567. судећи по забелешкама у *Mühimme defterima*. У претходном периоду заповедник османске флоте стациониране у Галиполу имао је титулу *Deryâ bey-i*, који је у исто време био и санџак-бег истоименог санџака (провинције, ар. *liwâ*).

⁷³ NAL, SP, 97/23, f° 19r.

⁷⁴ NAL, SP, 99/60, f° 95v; Венеција, 5. V 1713.

Почетком марта 1713. Карло XII је стигао у Зумли-кој, село че-тири сати удаљено од Једрена, где је за њега припремљен сарај.⁷⁵ Порту није било могуће навести да стане у одбрану Карла XII, све док је постојала опасност од новог рата са Русијом и Пољском. Због тога је, по схватању Сутона, било лакше француској страни да поради на приближавању Порте и Пољске, тако што би Порта подржала Станислава I. Посланик Варшаве потенцирао је и питање пролаза шведског краља кроз Пољску,⁷⁶ у време када се руска војска од 30.000 људи примицала Азову.⁷⁷

Карло XII, који је крајем марта 1713. прешао у Димотику са 100 Швеђана, одбијао је све Портине предлоге у вези повратка.⁷⁸ Порта је била заокупљена преговорима са Русијом, при чему се Карло XII показао као непотребан баласт. Капудан-паша у пратњи амбасадора Француске, требао је да крене у Димотику. У том тренутку Порта је заговарала опцију да шведски краљ напусти њену територију у пратњи конвоја.⁷⁹

До краја марта 1713. на Порти је превагу однела хaremска струја, са кизлар-агом на челу. Овог службеника Роберт Сутон навео је као главног инспиратора промена, које су захватиле врх власти. Султан је био спреман да положај великог везира препусти Хоџи Ибрахим-паши, који је одавно уживао његову наклоност. Роберт Сутон није могао да открије разлоге, због којих се овај могао надати новом положају, будући да није имао искуства у управи, и власти уопште. Сем храбости, није се могао присетити ни једне квалификације, које би препоручивале Ибрахим-пашу за овај положај. Чаушбаша, Ахмед-ага, кажњен је прогонством, док је Порта тражила и главу Исмаил-паше, сераксера војске у Бендеру.⁸⁰

Цариградом су кружиле гласине да је Порта спремна да ради на постизању мира између Карла XII и његових непријатеља, у шта је Сутон сумњао.⁸¹ Карло XII је 9. априла стигао у Демир-таш, село пола сата удаљено од Једрена. Неколико дана касније позван је у Једрене, али је одбио позив, изговарајући се лошим третманом. Наредног дана одржан је Диван, коме је присуствовао и нови татарски хан, Каплан Гирај. Извештај Роберта Сутона допуњује казивање Обрија де ла Мотреја, који је покушају покретања преговора ве-

---

⁷⁵ NAL, SP, 97/23, f° 22g; Пера, 16. III 1713.

⁷⁶ NAL, SP, 97/23, f° 22g.

⁷⁷ NAL, SP, 97/23, f° 24g; Пера, 17. III 1713.

⁷⁸ NAL, SP, 97/23, f° 26g; Пера, 24. III 1713.

⁷⁹ NAL, SP, 97/23, f° 27g.

⁸⁰ NAL, SP, 97/23, f° 39g; Пера, 28. III 1713.

⁸¹ NAL, SP, 97/23, f° 39v.

ликог везира и шведског краља дао значајно место. Према његовој верзији, нови велики везир представљен је као главни иницијатор преговора. Он је неколико дана након доласка Карла XII у поменуто село, наредио да се подигне шатор у близини Кара Мустафа-пашиног сараја. Након што је овај посао окончан, посредством Пјера Пушоа тражио је од Карла XII да се одазове на разговор. Како је де ла Мотреј истакао, Карло XII је имао пуно поверење у Пушоа, кога је овластио да заступа његове интересе. Међутим, велики везир, разочаран ставом Карла XII, вратио се у Једрене заједно са татарским ханом.⁸²

Ибрахим-паша након 21 дана проведеног на месту великог везира, уклоњен је са положаја, што је посебно ишло на руку плановима Пјера Пушоа и Карла XII.⁸³ Шведски краљ, и поред попустљивог става Порте, који би превладао у складу са струјом, која се домогла власти, није добио никакво издржавање за војску, сем мале суме на мењене њему и неколицини највиших официра.⁸⁴

Крајем априла султанов зет Али-паша прихватио је положај великог везира. Преговори око повратка Карла XII, Роберту Сутону су се чинили у горем стању, него раније.⁸⁵ Порта је остала одлучна да га прати конвој од 6.000 њених коњаника кроз Пољску до Гдањска. Она није била вольна да му више позајмљује новац, због чега је доспео у велику оскудицу.⁸⁶ Како се Сутон уверио, 600.000 пјастра⁸⁷ послато му је почетком априла. Од тог новца могао је да исплати највећи део дугова. Међутим, није се устручавао да од Порте затражи нових 500.000 пјастра за исплату Козака и Пољака, раније завршених у његову службу.⁸⁸

Јозеф вон Хамер нуди своју верзију догађаја, који датира у 1712. Карлу XII претходно је укинуто следовање од 500 пјастра дневно. Сераксеру Бендера, Исмаил-пashi, наређено је да Карла XII опскрбљеног свим потребним и довољном количином новца испрати кроз Пољску. Карло XII послao је одговор да се не може вратити у Шведску, док не исплати дугове, начињене током боравка у Бендеру. Овог пута усудио се да од Порте тражи 1.000 кеса новца.

⁸² de la Motray, *Travels*, II, стр. 118.

⁸³ NAL, SP, 97/23, f° 41v; Пера, 29. IV 1713.

⁸⁴ NAL, SP, 97/23, f° 42r.

⁸⁵ NAL, SP, 97/23, f° 43r; Пера, 12. V 1713.

⁸⁶ NAL, SP, 97/23, f° 43r.

⁸⁷ Сутон наводи „долар“ или како је њихов курс размене био прилично једнак навели смо ову монету, јер више одговара османском монетарном систему. Наиме, 7. јануара 1713. стигао је шведски официр у Једрене да у име свог краљ тражи 1.000 кеса новца; NAL, SP, 97/23, f° 47v; ?, 20. I, 1713.

⁸⁸ NAL, SP, 97/23, f° 45v; Пера, V 1713.

Ахмед III послao му је 1.200 кеса. Након што је добио новац Карло XII одбио је да се врати у Шведску, тражећи преко свог посланика у Једрену још 1.000 кеса. Када се појавио са тим захтевом, Карлов посланик одмах је стављен у притвор. Сазван је нови Диван на коме је нови велики муфтија Ебе-заде издао фетву да уколико Карло XII настави са одбијањем да се врати у Шведску, буде послат у конфинацију у Димотику.⁸⁹

Карлу XII послат је одговор крајем априла 1713. да уколико се не повинује захтеву да у пратњи 6.000 спахија отптује по претходно утврђеној маршрути, или путу који сам изабере, не може очекивати даљу помоћ Порте.⁹⁰ Из Једрена је 26. априла послат Ахмед-ага, са гаранцијом да уколико га Польаци, или Руси, буду напали током повратка, султан намерава да га подржи свом расположивом сили.⁹¹ Неколико дана касније (30. априла) Халил-ага послат је у Бендер, одакле је требало да настави за Польску да би добио гаранције њеног краља за безбедан повратак Карла XII.⁹²

Уколико би Карло XII одбио да се врати у Шведску, султан је био спреман да лично предводи војску на Бендер. Пјер Пушо добио је задатак да Карлу XII понуди гаранције за сигуран пролаз кроз Польску. У ту сврху Пушо је заједно са Поњатовским и Функом требао да буде примљен код бостанџи-баше. Међу дипломатама била је позната чињеница да је Ахмед III поседовао просторију у сарају, из које је могао посматрати цео разговор.⁹³ На овај састанак сва тројица појавила су се обучена „на турски начин“. Међутим његов исход није предодредила решеност преговарача да се адаптирају окружењу, већ нестрпљивост Ахмеда III да се што пре ослободи Карла XII.⁹⁴

У писму од 1. јуна 1713. Сутон је уверавао Лондон у одлуку Порте да Карло XII напусти османску државу у року од 12 дана. За оне војнике који буду остали у Бендеру предвиђена је плата од 4 до 5 аспри дневно. Косе Халил-паша, Топал Јусуф-паша из Кутахије и Хаџи Мустафа-паша стигли су у Једрене, док се очекивао и долазак Али-паше из Дијарбекира. Сви наведени требали су да узму учешћа у пратњи Карла XII кроз Польску.⁹⁵ Његов полазак неочекивано је пореметила малигна грозница, од које се успео опоравити тек почетком августа.

---

⁸⁹ Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/ carstva*, III, стр. 106.

⁹⁰ NAL, SP, 97/23, f° 42v; Пера, 29. IV 1713.

⁹¹ NAL, SP, 97/23, f° 45v.

⁹² NAL, SP, 97/23, f° 45v.

⁹³ NAL, SP, 97/23, f° 46r; Пера, ? V 1713.

⁹⁴ NAL, SP, 97/23, f° 47v; ?, 20. I 1713.

⁹⁵ NAL, SP, 97/23, f° 52r-52v; Пера, 1. VI 1713.

Мир у Утрехту (април 1713) утицао је на Русију, да прихвати посредовање енглеског и низоземског амбасадора на Порти, и за кључи мир 24. јуна 1713.⁹⁶ Нови амбасадор Русије кренуо за Цариград, док је Карло XII схватио да је напуштен од свих. Велики везир издао је почетком септембра наредбу да Функ, Поњатовски и сви Швеђани, који су боравили у Једрену, пређу у село Демир-таш, без права на повратак у гард.⁹⁷ Порта је противно шеријату почела да показује негостољубиви став према Швеђанима. Када је пуковник Башевиц посредством драгомана тражио пасош за повратак у Немачку, био је одбијен.⁹⁸ У Венецију је октобра стигла вест да постоји могућност да Карло XII отплови до Тулона, Дубровника, или Венеције.⁹⁹

Децембра 1713. велики везир дозволио је Карлу XII да пређе у Димотику. Једрене су раније по његовој наредби напустили сви Швеђани, због чега је Карло XII остао без представника на Порти. Функ који је дуже време обављао улогу шведског посланика, разбољео се од грознице, од које је преминуо у Демир-ташу. У Димотику је Карла XII следио само Поњатовски. Тиме је прекинута комуникација Порте и шведског краља,¹⁰⁰ чиме је решавање питања његовог повратка одложено. Ернест Фредерик де Фабрис по одлуци исте добио је налог да пређе у Димотику.¹⁰¹

Стање се променило када је генерал-мајор шведске војске, Лиевен, стигао у Цариград почетком 1714. са малом сумом новца и по руком Регенства и Сената да се краљ хитно врати у домовину.¹⁰² До тада је против краљевог боравка у Турској створена јака опозиција у самој Шведској.¹⁰³ Непосредно пре тога, Пјер Пушо поново је покренуо питање увођења сталног представника Шведске у Османском царству. Шведска није имала развијену трговину са Левантом, због чега није имала потребу за држањем сталног представника у Цариграду. Одговор упућен Пушоу сводио се на став да тек након што Карло XII донесе одлуку да напусти османску државу, може се писменом представком обратити Порти, коју ће она узети у разматрање.¹⁰⁴

⁹⁶ Nisbet Bain, *Charles XII and the Collapse of the Swedish Empire*, стр. 219.

⁹⁷ NAL, SP, 97/23, f° 51r; Пера, 4. IX 1713.

⁹⁸ NAL, SP, 97/23, f° 64v; Пера, 15. IX 1713.

⁹⁹ NAL, SP, 99/60, f° 220v; Венеција, 27. X 1713.

¹⁰⁰ NAL, SP, 97/23, f° 70r; Пера, 18. XII 1713.

¹⁰¹ NAL, SP, 97/23, f° 72r; Пера, 14. I 1714.

¹⁰² NAL, SP, 97/23, f° 88r; Пера, 7. III 1714.

¹⁰³ Scott, *Sweden, the Nation's History*, стр. 226.

¹⁰⁴ NAL, SP, 97/23, f° 87v; Пера, 7. III 1714.

На Пјера Пушоа пала је одговорност за уговарање пролаза шведског краља до Гдањска. Почетком лета 1714. у Цариграду су били убеђени да је Карло XII решен да напусти Димотику. Он је од Порте тражио пасош, без воље да назначи руту, којом ће се кретати. Овај његов захтев везири су одбили, захтевајући да прецизира места, кроз која ће путовати. Поново је од Порте тражио новац, на шта му је одговорено да овај захтев поднесе у писменој форми. Карло XII запао је у велике дугове, да су савременици изражавали сумњу да без новчане помоћи Порте неће моћи организовати повратак у Шведску.¹⁰⁵

Посланик Карла XII, Гrottхаус, стигао је у Цариград 18. јула 1714. Одмах по доласку, јавио се амбасадору Француске, млетачком байлу и резиденту Беча. Исте вечери посетио га је Пјер Пушо. Повод његовог доласка била је нова позајмица. Везири су одговорили да је противно шеријату да муслимани позајмљују новац хришћанима. Гrottхаусу је, међутим, стављено на знање да је могуће доставити одређену суму у виду поклона.¹⁰⁶ У другу аудијенцију код великог везира Гrottхаус је позван 15. августа како би му био уручен одговор. Након што је учинио посету байлу и Пушоу, Гrottхаус је Цариград напустио 31. августа. Пјер Пушо предао му је 25.000 долара, које су прикупили француски трговци у граду, на захтев Луја XIV (1643–1715).¹⁰⁷

Карло XII напустио је 21. септембра 1714. Димотику,¹⁰⁸ да би још исте вечери стигао у Демир-таш. Овде су га дочекали султанови поклони. Већ наредног јутра кренуо је за Влашку. До тада је Пушо сакупио, поред 21.000 пјастра, које је предао Гrottхаусу током његовог боравка у Цариграду, још 20.000, које је послao у Димотику.¹⁰⁹ До тада је углед Шведске као војне силе почeo да опада. Исте године када је постало јасно да ће Порта заратити са Венецијом, дошло је до првог руског упада у Шведску.¹¹⁰ За суседне државе Русија је постала много већа претња, него Шведска. Порта је могла одахнути почетком јануара 1715, када је стигла вест да је Карло XII стигао у Страсбург.¹¹¹

---

¹⁰⁵ NAL, SP, 97/23, f° 105r–105v; Пера, 14. VI 1714.

¹⁰⁶ NAL, SP, 97/23, f° 107r; Пера, 3. IX 1714.

¹⁰⁷ NAL, SP, 97/23, f° 107v.

¹⁰⁸ По другим изворима град је напустио 20. септембра; Nisbet Bain, *Charles XII and the Collapse of the Swedish Empire*, стр. 221.

¹⁰⁹ NAL, SP, 97/23, f° 115v; Пера, 7. X 1714. Видети и: NAL, SP, 97/23, f° 123v–124r; Пера, 7. X 1714; друго писмо под овим датумом.

¹¹⁰ Андерсон, *Европа у осамнаестом веку*, стр. 284.

¹¹¹ NAL, SP, 97/23, f° 126r; Пера, 9. I 1714. Он је у Страсбург стигао 14. новембра 1714; Nisbet Bain, *Charles XII and the Collapse of the Swedish Empire*, стр. 221

Период који је уследио није био повољан за шведског владара, који се након 15 година поново вратио у државу којом је владао.¹¹² Убрзо су уследили губици. Стралсунд је изгубљен 23. децембра 1715, а Визмар 19. априла 1716.¹¹³ Када је 11. децембра 1718. Карло XII убијен¹¹⁴ Шведска је запада у анархију. Мир у Ништаду (1721), којим је окончан Велики северни рат, потврдио је деградацију Шведске, која је сведена на другоразредну силу.¹¹⁵ Иста чињеница постаје реалност Балтика и односа, дефинисаних у промењеној консталацији снага, док је успостављање редовних дипломатских односа са Портом остављено за повољнији тренутак.

Закључак

Карло XII који ступа са Портом у ближе контакте 1707., две године касније након пораза од Руса код Полтаве, принуђен је да на османској територији потражи уточиште. Његов боравак у Османском царству 1709–1714. представља преседан у дипломатској историји Порте. Током овог периода однос Порте према њему није остао једнообразан. У раду коришћени извори као и литература оптужују Карла XII за својевољност, која се граничила са тврдоглавошћу, јер истрајно, и сваки пут под новим изговорима, одбијао да напусти Османско царство, у тренуцима када је и сама Порта увиђа колико јој његово присуство причињава тешкоће. Чести и на брзу руку вођени ратови с Пољском и Русијом манифестију уједно нестабилност Порте, која у ово време није успевала да наметне јединствени курс својој спољној политици.

Основни циљ Карла XII током боравка у Османском царству био је да увуче Порту у нови рат са Русијом. Ово му је пошло за руком када је Јусуф-паша одмах након што је изабран за великог везира (1711–1712) објавио рат Русији. Боравак Карла XII на њиховој територији изазвало је и велику пажњу османске јавности, која је изграђена на традицији шеријата и Порокових изрека (хадиса)

¹¹² Исто, стр. 221.

¹¹³ Hatton, "Charles XII and the Great Northern War", стр. 674; Nordberg, *Histoire de Charles XII*, III, стр. 215–218. Блокада Визмара почела је јануара 1716. О овоме у: Исто, стр. 237–252.

¹¹⁴ Hatton, "Charles XII and the Great Northern War", стр. 674. Његов биограф исти догађај датира "по старом стилу" на 30. новембар 1718; Nordberg, *Histoire de Charles XII*, III, стр. 359. О његовој погибији видети извештај дат са одређене временске дистанце (потиче из 1772) у: William Coxe, *Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark. Interspersed with Historical Relations and Political Inquiries*, vol. I-II, London 1785², II, стр. 323–325.

¹¹⁵ Видети: Scott, *Sweden, the Nation's History*, стр. 238–244.

сматрала да сваком госту треба пружити гостопримство, макар био он и неверник (као у случају Карла XII). Због тога је Јусуф-паша заједно са шејх ул-исламом, санџак-бегом Бендера и татарским ханом уклоњен. Једно од најзначајнијих искуства које је понео са собом, сводило се на нужност успоставе редовних дипломатских односа његове државе са Портом.

Dr Marija Kocić

FACULTY OF PHILOSOPHY BELGRADE

Prof. dr Aleksandar Rastović

FACULTY OF PHILOSOPHY NIS

CHARLES XII AND PORTE: NEGOTIATIONS ABOUT RETURN TO SWEDEN IN THE LIGHT OF ENGLISH SOURCES

Charles XII, who had had closer contacts with the Porte as of 1707, two years after the defeat by Russians at Poltava, was forced to seek refuge in the Ottoman territory. His stay in the Ottoman Empire was a precedent in the diplomatic history of the Porte. During this period, conduct of the Porte towards him did not remain uniform. Sources used in this work and literature accuse Charles XII for wilfulness on the verge of stubbornness, because he persistently and each time with new excuses, refused to leave the Ottoman Empire, in the moments when even the Porte realised that his presence there created difficulties. Frequent and offhanded wars with Poland and Russia at the same time show instability of the Porte, that did not manage to impose unified course on its foreign affairs.

Basic intention of Charles XII, during his stay in the Ottoman Empire, was to involve the Porte in a new war with Russia. This became possible when Yusuf-Pasha, right after being elected a grand vizier (1711–1712) declared a war on Russia. Stay of Charles XII in their territory caused a great deal of attention of the Ottoman public which, being built on Sharia tradition and sayings of the Prophet (Hadiths), considered that every guest should be provided with hospitality, even if he was infidel (as was Charles XII). Because of this, Yusuf-Pasha, together with sheikh-ul-islam, sanjak-bay of Bender and Tatar khan, was removed. One of the most important experiences he gained (1714) was the necessity of his country to establish regular diplomatic relations with the Porte.

УДК 94(4)"1878"(093.2);
94:327(430)"1878"(093.2)

Мајор др Торстен Лох

ЦЕНТАР ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ БУНДЕСВЕРА, ПОТСДАМ

НЕМАЧКА, ЕВРОПСКЕ ВЕЛИКЕ СИЛЕ И БАЛКАНСКА КОНФЕРЕНЦИЈА 1878. ГОДИНЕ*

АПСТРАКТ: Рад представља приказ значаја и улоге Берлинског конгреса у међународним односима друге половине 19. века и као инструмента немачке политике у годинама после уједињења када је концепт „концерта Великих сила“ заменио концепт краткорочних одбрамбених савеза.

Кључне речи: Ото фон Бизмарк, „Источна криза“, „Источно питање“, Берлински конгрес.

Канцелар Немачког Царства и пруски премијер Otto фон Бизмарк постао је у току лета 1878. један од најзначајнијих европских државника. Догађаји у вези са „Великом источном“ или „Балканском кризом“ 1875–1878. и са њеним успешним дипломатским решавањем за време Берлинског конгреса довели су га у исти ред са Клеменсом фон Метернихом и Наполеоном III. Ова два државника су након великих ратова тог века створила нову безбедносну архитектуру у корист европске равнотеже великих сила. Иако Берлинска конференција о Балкану није решавала „општеевропску консталацију, већ само ситуацију у југоисточној Европи“¹, она

---

* Делови овог рада објављени су као: “The German Empire, the European powers and the Balkan settlement at the Congress of Berlin of 1878”, у: XIV Congress of Military history papers – I; The Balkans and the History of the Balkans from the XIV Century to the present, Ankara 2014, стр. 273–283.

¹ Овај критички поглед на конференцију објављен је код: Andreas Hillgruber, Bismarcks Außenpolitik, 3. Auflage, Freiburg 1993 (=Rombach Wissenschaft – Reihe Histo-

спада ипак у ред она четири велика конгреса „дугог“ 19. века.² Берлинска конференција тиме стоји у истој линији са конференцијама у Бечу (1815), Паризу (1856) и Версају (1919).³ Истраживачка наука сматра ту конференцију, која показује и изузетни значај Балкана за Европу, „прототипом међународног решавања конфликтака“^{4,5}

Повод за Берлинску конференцију о Балкану био је осми руско-турски рат, који се у марту 1878. завршио победом Ст. Петербурга и склапањем Санстефанског прелиминарног мировног уговора. Одредбе овога уговора захтевале су од Османског царства значајне политичке и територијалне уступке, пре свега на Балкану.⁶ Ови уступци, који су имали далекосежне последице по целу Европу, тангирали су пре свега британске интересе. Стога је Велика Британија, која се ради одржавања равнотеже и ради заштите својих интереса сматрала присиљеном да интервенише, почела да спрема војни сукоб са Русијом. На хоризонту се назирала опасност од општеевропске кризе, па чак и од великог европског рата.

---

iae, 3), стр. 134, а да је Берлински Конгрес на истој висини са конгресима у Бечу (1815. г.) и Паризу (1856. г.) сматра пак: *Der Berliner Kongress 1878. Protokolle und Materialien*, hrsg. von Imanuel Geiss, Boppard / Rhein 1978, S. XI.

² О појму „дугог“ 19. века види: Franz J. Bauer, *Das „lange“ 19. Jahrhundert (1789–1917). Profil einer Epoche*, Stuttgart 2004, у последње време: Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, Sonderausgabe München 2011 (=Historische Bibliothek der Gerda Henkel Stiftung).

³ Ово мишљење заступа: Geiss, *Berliner Kongress* (као нап. 1), стр. XI.

⁴ Lothar Höbelt, „Der Berliner Kongress als Prototyp internationaler Konfliktregelung“, у: *Am Rande Europas? Der Balkan – Raum und Bevölkerung als Wirkungsfelder militärischer Gewalt*, im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsamts hrsg. von Bernhard Chiari und Gerhard P. Groß, München 2009 (=Beiträge zur Militärgeschichte, 68), стр. 47–53, старије, али још увек убедљиво: Winfried Baumgart, *Vom europäischen Konzert zum Völkerbund. Friedensschlüsse und Friedenssicherung von Wien bis Versailles*, Darmstadt 1974 (=Erträge der Forschung, 25).

⁵ Lothar Gall, „Die europäischen Mächte und der Balkan im 19. Jahrhundert“, у: *Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, hrsg. von Ralph Melville und Hans-Jürgen Schröder, Wiesbaden 1982, стр. 1–16, Winfried Baumgart, *Europäisches Konzert und nationale Bewegung. Internationale Beziehungen 1830–1878*, Paderborn 1999 (=Handbuch der Geschichte der Internationalen Beziehungen, 6), стр. 416–428. О историји Балкана опширније види: Michael W. Weithmann, *Balkan-Chronik. 2000 Jahre zwischen Orient und Okzident*, Regensburg 1995, Misha Glenny, *The Balkans 1804–1999. Nationalism, War and the Great Powers*, London 1999, у најновије време о Балканској кризи види: Rainer F. Schmidt, „Die Balkankrise von 1875 bis 1878 – Strategien der großen Mächte“, у: *Deutschland und Europa. Außenpolitische Grundlinien zwischen Reichsgründung und Erstem Weltkrieg. Festgabe für Harm-Hinrich Brandt zum siebzigsten Geburtstag*, hrsg. von Rainer F. Schmidt, Stuttgart 2004 (=Historische Mitteilungen. Im Auftrag der Ranke-Gesellschaft, 58), стр. 36–96.

⁶ Henryk Batowski, „Die territorialen Bestimmungen von San Stefano und Berlin“, у: *Der Berliner Kongress von 1878* (као нап. 5), стр. 51–62.

Али преговори, до којих је дошло у току лета 1878, нису били проузроковани једино осмим руско-турским ратом. У лету 1878, дубоко укорењене, историјске развојне линије испреплетале су се и створиле сложен сплет односа: последице две велике револуције (Француске револуције и Индустриске револуције), распад Османског царства, буђење националних покрета, почетак распадања сарадње у оквиру европског концерта као и колонијална (империјална) експанзија европских великих сила у Средоземљу.⁷ Тиме се Берлински конгрес може тумачити као раскрсница у комплексном сплету међузависних односа, а оквир тог сплета, који је имао утицаја до Првог светског рата, заокружио је „дуги 19. век“: ривалство које се будило између великих сила, нерешено Источно питање и необуздана побуна националних покрета, пре свега на Балкану.⁸

У првом реду се англосаксонска истраживачка наука већ одавно посветила Источној кризи и Берлинском конгресу.⁹ А у Немачкој су догађаји из 1878. били невероватно брзо изгубљени из вида. Најпре су стајали у сенци новог уређивања односа од 1871, а затим у сенци сломова из 1918. и 1945. године.¹⁰ Стога не зачуђује што се историјска наука тек у поводу стоте годишњице 1978. опширно бавила Берлинским конгресом.¹¹ Тада је заокружила слику која је и до

⁷ Imanuel Geiss, „Der Berliner Kongress 13. Juni – 13. Juli 1878“, у: *Bismarcks Aussenpolitik und der Berliner Kongress*, hrsg. von Karl Otmar Freiherr von Aretin, Wiesbaden 1978, стр. 70, види исто у погледу питања настанка нација, критички Eric J. Hobsbawm, *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780*, 3. Auflage, Frankfurt / M. 2005, Benedict Andersen, *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines erfolgreichen Konzepts*, erweiterte Ausgabe, Berlin 1998, али и Hugh Seton-Watson, „Nationalbewusstsein als historisches Phänomen“, у: *Südostforschungen*. 47 (1984), стр. 271–285.

⁸ Geiss, *Berliner Kongreß* (као нап. 1), стр. 70.

⁹ William L. Langer, *European Alliances and Alignments 1871–1890*, Westport 1977 (ерсте Auflage 1931), William N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878–1880*, 2. Auflage, London 1963 (ерсте Auflage 1938).

¹⁰ Старија дела види: Manfred Müller, *Die Bedeutung des Berliner Kongresses für die deutsch-russischen Beziehungen*, Leipzig 1927, Hermann Groß, „Grundlagen und Ziele der Balkankonferenz“, у: *Zeitschrift für Politik*. 22 (1933,1), стр. 19–26, старија дела су ипак дискутовала „Оријенталну кризу“, а да не приказују опширно Берлински конгрес, с тим у вези види на пример Karl Erich Born, „Von der Reichsgründung bis zum ersten Weltkrieg“, у: *Handbuch der deutschen Geschichte*, hrsg. von Bruno Gebhardt, Bd 3, 8., vollständig neubearbeitete Auflage, verbesselter Nachdruck 1963, стр. 204–211.

¹¹ Једно прво критично издање пружао је: Geis, *Berliner Kongreß 1878* (као нап. 1), оштроумна и до данас вредна читања остаје књига: *Bismarcks Aussenpolitik und der Berliner Kongress* (као нап. 7), опширан осврт доноси: *Der Berliner Kongress von 1878* (као нап. 5), новији осврт сада: *Deutschland und Europa. Außenpolitische Grundlinien zwischen Reichsgründung und Erstem Weltkrieg* (као нап. 5), у погледу списка Министарства спољних послова види: *Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Im Auftrag des Auswärtigen Amtes* hrsg. von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn-Bartholdy und Friedrich Thimme, Bd 2, *Der Berliner Kongress und seine Vorgeschichte*, 4. Auflage, Berlin 1927.

данас уверљива и ваљана, а оценила је Берлински конгрес као преткницу првог реда у новијој историји.¹²

Краткоће ради, овај прилог не приказује ни сву сложеност нити читав обим догађаја. Он настоји да, одустајући од навођења извора, прикаже веће развојне линије и фокусира се на улогу и интересе Немачког царства. Истовремено, у прилогу покушава да прикаже промену која се примећује крајем 19. века и у којој је дотадашња политика равнотеже великих сила у Европи замењена спољном политиком која је у већој мери одређена националним интересима. На крају овога прилога се поставља питање у којој је мери Берлинска конференција о Балкану положила темељ за састав савеза држава пред Први светски рат.

Овај прилог почиње са скраћеним приказом предисторије од „Источне кризе“ до Санстефанског прелиминарног мировног уговора (I). На то се надовезује приказ интернационалних и немачких интереса и приказ развојног пута до Берлинске конференције (II), затим се ова конференција анализира као инструмент немачке политike (III). На крају се сажето приказују последице за будућу структуру савеза међу државама пред Први светски рат (IV).

Од Источног питања до Источне кризе

„Источна криза“ у последњој трећини 19. века није била ни „млада“ ни сингуларна криза. Темељила се на „Источном питању“, које је од почетка 18. века захватало све већи простор и у више наврата избијало у облику поједињих „Источних криза“. ¹³ Опште узев, код „Источног питања“ радило се о ничем мањем од питања постојања или непостојања Османског царства,¹⁴ о повлачењу ислама из Европе (Едуар Дрио) или као што је то изразио цар Николај I. о „болесном човеку на Босфору“.

„Источно питање“ и кризе с тим у вези, које су се периодично појављивале, остајале су током читавог 19. века сталан и истовремено узбудљив моменат у погледу на дипломатско питање равнотеже снага између великих сила у Европи.¹⁵ Појављивање „Источног питања“, које је свој назив добило у 20-им годинама 19. века за вре-

---

¹² Geiss, *Berliner Kongreß 1878* (као нап. 1), стр. IX.

¹³ Gall, *Die europäischen Mächte* (као нап. 5), о „Источном питању“ в. Gregor Schöllgen, *Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und die orientalische Frage 1871–1914*, 3. Auflage, München 2000.

¹⁴ Као преглед у вези са „Источним питањем“ в. Baumgart, *Europäisches Konzert* (као нап. 5), стр. 287–301 и тамо наведена литература.

¹⁵ Baumgart, *Europäisches Konzert* (као нап. 5), стр. 288, Schmidt, *Die Balkankrise* (као нап. 5), стр. 36.

ме грчке ослободилачке борбе, темељи се на три већа проблемска круга који сами потичу из распада Османског царства:¹⁶ прво, унутрашње слабљење Османског царства; друго, појављивање центрифугалних националистичких снага на Балкану и у северној Африци; треће, економско и територијално интервенисање европских великих сила које су од појављивања египатских криза 1830-их година, а најкасније од 1880-их година, у северној Африци и тиме и у југоисточној Европи као и у централном подручју Османског царства развијале (полу-)колонијални интерес који је превазилазио европску равнотежу. Не може се преценити каталитички ефекат који је колонизација медитеранског подручја од стране европских великих сила, Француске и Велике Британије, имала на распад Османског царства.¹⁷

На основу географског положаја у 18. веку је најпре хабсбуршка монархија, а у првом реду Руско царство развијало интерес за северне провинције Османског царства. Пре свега, осам руско-турских ратова између 1710. и 1878. дало је крваво сведочанство о томе. Трећи руско-турски рат (1768–1774) који је завршен Кучуккаинарџијским миром, отворио је „Источно питање“. Русија је у својем стремљењу ка прилазу Црном мору и ка стратешки важним турским морским теснацима остварила значајне територијалне добитке. Обезбедила је себи 1783. полуострво Крим, а по мировном уговору скlopљеном у Једренама 1829. ушће Дунава на Балкану као и друге позиције на Кавказу и на Црном мору. Ове руске експанзије дирале су у аустријске интересе што је довело Беч до тога да се већ тада заузимао за очување турског интегритета. А додатне центрифугалне снаге изазване жестоком борбом народа за национално самоопредељење ојачале су те последице које је руска експанзија доносила са собом. Срби су од 1804. стремили за самосталношћу која им је најзад била додељена 1878. у Берлину. Њихов пример следили су од 1820-их година Грци који су као први балкански народ 1830. остварили своју независност.¹⁸ Посебну димензију представљали су сепаратистички покрети Египћана под њиховим вођом албанског порекла Мехмедом Алијем. Ово је двоструко интересантно: с једне стране, у Уговору из Ункиар Скелесија (1833) Русија је пружила сво-

¹⁶ Baumgart, *Europäisches Konzert* (као нап. 5), стр. 289.

¹⁷ Josef Matuz, *Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte*, 6. Auflage, Darmstadt 2010, в. уз то: *Geschichte der arabischen Welt, begründet von Ulrich Haarmann (†)*, hrsg. von Heinz Halm, 5. Auflage, München 2004.

¹⁸ Са немачког, војноисторијског гледишта види биографску студију: Berthold Seewald, *Karl Wilhelm v. Heideck. Ein bayrischer General im befreiten Griechenland (1826–1835)*, München 1994 (=Beiträge zur Militärgeschichte, 45).

јем јужном ривалу заштиту против Алија. А с друге стране, на основу овог руског става развијао се британски аксиом да се очување Османског царства дефинише као предуслов за равнотежу сила у Европи.¹⁹ Тиме се поред Аустрије друга европска сила изјаснила против руских интереса и тиме у корист Османлија, шта је најкасније у овом периоду 19. века довело до европеизације „Источног питања“. Све јача тежња европских сила за контролом Средоземног мора и његове афричке обале²⁰ међусобно се испреплетала са тежњом за контролом над морским теснацима на Босфору, над земљама Леванта, али и за контролом унутар Египта.²¹

У следећи сукоб од европског значаја развио се нов руско-турски рат - Кримски рат, у коме су европске велике силе, за разлику од рата 1828/29, овог пута интервенисале.²² Чињеница да су европске силе, Француска и Велика Британија, интервенисале у овом руско-турском рату, објашњава колико су се интереси већ померили и у којем је обиму дошло до европеизације „Источног питања“. А испред свих је Велика Британија имала виталне интересе у погледу на своје комуникације с Индијом и Далеким истоком, а уз то је Османско царство било њен значајан трговински партнери. Непосредни повод за Кримски рат било је хришћанско питање. Све у свему, Кримски рат је настао из „многочланог ланца погрешака, погрешних закључака, неспоразума, погрешних сумњичења и ирационалних представа о непријатељу, а мање из хладне прорачунатости или из злонамерности.“²³ После „Масакра код Синопа“ 30. новембра 1853, који је снажно одјекнуо у јавности, рат, који је био на почетку локалан рат између Русије и Османског царства, проширио се до првог великог рата европских размера после 1815. Још крајем децембра 1853. савезничка флота упловила је у Црно Море и крајем марта 1854. уследила је објава рата Русији од стране Британаца и Француза.

У следећим месецима оба су табора имала за циљ да на своју страну привуку обе немачке велесиле, Аустрију и Пруску. Да су оне прешли на страну Русије, свеопшти европски рат би био вероватан. Још вероватнија је с тим у вези била опасност од избијања грађан-

---

¹⁹ Baumgart, *Europäisches Konzert* (као нап. 5), стр. 336 и даље.

²⁰ Концизан преглед о историји северне Африке до „Арапског пролећа“ пружа: *Nordafrika. Wegweiser zur Geschichte. Im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes hrsg. von Martin Hofbauer und Thorsten Loch*, Paderborn u.a. 2011.

²¹ Лондонска „Конвенција о морским теснацима“ од јула 1841. г. даје сведочанство о томе.

²² О Кримском рату в. Winfried Baumgart, *The Crimean War 1853–1856*, London 1999, као преглед в. Baumgart, *Europäisches Konzert* (као нап. 5), стр. 336–351 и тамо наведену литературу.

²³ Baumgart, *Europäisches Konzert* (као нап. 5), стр. 343.

ско-националних револуција у облику револуције 1848./49. Аустријска вишенационална држава, која се у вези са својим словенским и италијанским становништвом већ мучила са сецесионистичким тежњама, није могла у погледу на те националне покрете себи приуштити ни нестабилну Европу ни нестабилну Турску. Аустрија, пошто је била заинтересована и за ограничење овога европског рата и за сачување интегритета Високе порте, ступила је у овај рат на страни западних сила. Парадоксално, сасвим супротно мотивисана, Пијемонт-Сардинија је 1855. ступила у овај рат: надајући се да ће решити италијанско питање на штету Аустрије. Пруска се такође бојала поновног разбуктавања грађанско-националних идеја, а на основу унутрашњих тензија била је на спољнополитичком плану само ограничено способна за дејство, због чега се није ни појавила на ратишту на Криму. Седми руско-турски рат завршио се 1856. и окончан је потписивањем Мировног уговора у Паризу.²⁴ На основу Париског мира Османско царство је било примљено у концепт европских сила, а његов територијални интегритет био је признат. Ушће Дунава је припало Дунавским кнежевинама, које су остале аутономне, али под суверенитетом Османског царства и под гаранцијом великих сила. Уз то је био забрањен улазак у Црно море ратним бродовима било које земље.

Повод следеће „Источне кризе“ био је у јулу 1875. устанак босанских и херцеговачких сељака против турске власти и против сопствених домаћих земљопоседника који су конвертирали у ислам. Устанак, који је на почетку био локално ограничен, проширио се у априлу 1876. на Бугарску и изазвао бруталан одговор Османског царства. Овај „бугарски ужас“ изазвао је жестоке реакције у јавном мњењу европских држава. Србија је под тим утисицима и ваљда и у сврху заштите својих људи објавила Османском царству у јулу 1876. рат, којем се Црна Гора прикључила. Али османске снаге ускоро су освојиле превласт и покушавале да заузму Београд. Тада је Санкт Петербург интервенисао и изнудио ултиматумом примирје које је закључено 31. октобра 1876. Конференција, која је уследила у Константинопољу, пропала је у јануару 1877. због несугласица између Велике Британије и Русије и довела између осталог до доношења Лондонског протокола у марта исте године, а који је одбијен од стране Османског царства, тако да је 24. априла 1877. ипак почeo осми руско-турски рат. После неколико битака са променљивим исходима руске снаге су на крају сти-

²⁴ Winfried Baumgart, *Der Friede von Paris 1856. Studien zum Verhältnis von Kriegsführung, Politik und Friedensbewahrung*, München 1972.

гле пред Константинополь. Једино је интервенција европских сила, Аустро-Угарске и Велике Британије, спречила њихово даље напредовање. У прелиминарном миру закљученом у Сан Стефану 3. марта Русија је диктирала Високој порти тешке услове који су, додуше, били признати од стране Османског царства, али их је Велика Британија одбила. Русија је диктирала ове услове, погрешно перципирајући британске интересе; док је Велика Британија била одлучна да води рат. Сада је конференција европских сила требало да спречи избијање претећег општеевропског рата.

Интернационални и немачки интереси

Већ од времена Катарине Велике европске силе су све чешће биле заузете „Источним питањем“. Ново што се тиче кризе током 1875. било је да се она први пут на посебан начин испреплетала са Немачким царством, којим је доминирала Пруска, иако је немачки канцелар више пута изражавао своју незаинтересираност за ову кризу. С погледом на заоштрену интернационалну ситуацију у новембру 1876. Бизмарк је изрекао своју много пута цитирану реченицу да сукоб на Оријенту „није вредан костију ни једног померанског гренадира“.²⁵ Нешто више од годину дана после тога, Бизмарк је, имајући у виду претећи сукоб између Русије и Велике Британије, пропагирао свој став реченицом, која је такође постала позната, да би Немачко царство било предестинирано у овој кризи преузме улогу „поштеног посредника“²⁶, поново демантујући према споља непосредан интерес Немачке.

Каква је била улога Немачке током најновије кризе?

Оснивање Немачког царства 18. јануара 1871. завршило је вековни вакуум моћи у средини Европе и покренуло темељну промену у консталацији европских сила која је неколико година касније избила на видело.²⁷ Основни проблем с којим је младо царство при томе било суочено

²⁵ Из говора одржаног поводом 24. седнице Немачког Рајхстага 5. 12. 1876. г., који је објављен у: *Die Reden des Ministerpräsidenten und Reichskanzlers Fürsten von Bismarck im Preußischen Landtage und im Deutschen Reichstage 1873–1876*, критичке Ausgabe besorgt von Horst Kohl, Neudruck Stuttgart 1893 (=Die politischen Reden des Fürsten Bismarck. Historisch-kritische Gesamtausgabe, Bd 6), стр. 461.

²⁶ Из говора одржаног поводом 6. седнице Немачког Рајхстага 19. 02. 1878. г., који је објављен у: *Die Reden des Ministerpräsidenten und Reichskanzlers Fürsten von Bismarck im Preußischen Landtage und im Deutschen Reichstage 1877–1879*, критичке Ausgabe besorgt von Horst Kohl, Neudruck Stuttgart 1893 (=Die politischen Reden des Fürsten Bismarck. Historisch kritische Gesamtausgabe, Bd 7), стр. 92.

²⁷ Hillgruber, *Bismarcks Außenpolitik* (као нап. 1), стр. 115.

била је вишевековна игра моћи у погледу „равнотеже или хегемоније“²⁸, „кључни проблем у вези са структуром односа у Европи“.²⁹ Немачко царство је настало на темељу војног решавања Италијанског и Немачког питања,³⁰ пошто је Пруска најзад победила две европске велике силе - Аустрију 1866. и Француску 1870./71.³¹ Супротно догађајима у вези са стварањем Немачког савеза 1815, оснивање Немачког царства 1871. није било условљено давањем сагласности од стране држава европског концирта. Али су велике силе доста сумњивачко посматрале ново царство у својој средини. Пре свега су у Великој Британији са забринутошћу посматрали „дипломатску револуцију“ (Бенџамин Дизраели) у вези са уједињењем Рајха. Бизмарку је било стало до тога да уведе Немачко царство у круг европских сила, а да при томе не побуди сумњу других. Стога је још после закључења Франкфуртског мира 1871. смиривао друге стране изјавом да је „Пруска, која се проширила у Немачко царство, сада дефинитивно „задовољена“³² и да неће поставити никакве друге захтеве и да тежи једино очувању постојећег стања. Унутар земље, али и на спољном плану био је при томе изложен консталацијама које је сматрао ноћном мором. Бизмарк се бојао пре свега „cauchemar des coalitiones“: склапање савеза Француске и Аустрије са једном од друге две велике силе. А завршетак Лондонске конференције о Црном мору 1871. учијем току су Велика Британија и Русија могле изгладити своје несугласице, додатно је заострио ту ситуацију. С обзиром на то, Бизмарк је био суочен са проблемом „опције“ да се одлучи или за Русију или за Аустрију, које су и даље неговале своје несугласице на Балкану и у вези са „Источним питањем“. Доношење одлуке у корист једне стране није долазило у обзир.

²⁸ Ludwig Dehio, *Gleichgewicht oder Hegemonie. Betrachtungen über ein Grundproblem der neueren Staatengeschichte*, Krefeld o.J.

²⁹ Hillgruber, *Bismarcks Außenpolitik* (као нап. 1), стр. 115.

³⁰ О италијанском питању види: Adrian Lyttelton, "The national question in Italy", у: *The National Question in Europe in Historical Context*, ed. by Mikuláš Teich and Roy Porter, Reprint, Cambridge 1994, стр. 63–105, као преглед в. Baumgart, *Europäisches Konzert* (као нап.. 5), стр. 352–363 и тамошњу литературу, о италијанском рату од 1859. г. види: Frank J. Coppa, *The Origins of the Italian Wars of Independence*, London 1992, и Johann Christoph Allmayer-Beck, „Politik und Kriegsführung am Vorabend des Feldzuges von 1859“, у: *Einzelprobleme politischer und militärischer Führung*, Herford 1981 (=Vorträge zur Militärgeschichte, 1), стр. 53–67, о војном повезивању италијанског и немачког питања в. убудуће Thorsten Loch, „The Wars of German Unification and Italy“, у: *Italia 1861–1871: da Nazione a Stato*, Rom.

³¹ О војноисторијској страни Немачких ратова за уједињење види: *Wie die Siegessäule nach Berlin kam. Eine kleine Geschichte der Reichseinigungskriege 1864–1871. In Zusammenarbeit mit dem Militärgeschichtlichen Forschungsamt, Potsdam, und dem Napoleonmuseum Thurgau* hrsg. von Thorsten Loch und Lars Zacharias, Freiburg 2011.

³² Lothar Gall, *Bismarck. Der weiße Revolutionär, unveränderter Nachdruck*, Berlin, Frankfurt / Main 1995, стр. 503.

Стога је Берлин почeo да лавира, а шта је руска страна сматрала неискреним понашањем. Ситуација се заоштрила пошто је Александар Горчаков поставио у октобру 1876. г. такозвано „Докторско питање“.³³ Русија је у својем обраћању поставила питање да ли би се Немачко царство, као противуслуга за руску неутралност у Немачком рату 1866.³⁴ и у Немачко-француском рату 1870./71, понашало неутрално у случају евентуалног избијања руско-аустријског рата у вези са балканским питањем. А такав рат би се неизбежно могao проширити у велики европски рат, који би могao угрозити опстанак Немачког царства.

Бизмарку и Немачком царству једино се поставило питање на који би се начин могao задржавати *status quo* као и позицију и опстанак Немачког царства у средини Европи. Бизмарк је имао три могућа пута решавања ове дилеме: компензационо решење, решење путем вођења превентивног рата и премештање тензија са центра на периферију Европе.³⁵ У вези са компензационим решењем требало је утицајне сфере великих сила поделити на штету средњих и малих држава. Ова могућност није пружила Немачкој, с обзиром на њен географски положај, довољно могућности за будући развој. Другу могућност је Бизмарк испитивао паралелно са радом ратоборног расположења које се од 1873. све више заоштравало и које је Бизмарк у такозваној „рат-на-видику-кризи“ 1875. довео до врхунца када је индиректно, путем штампе, претио ратом Француској која је од 1871. у привредном, а пре свега у војном по гледу постајала све јача. Неочекивано за Бизмарка, у овој ситуацији почела се назирати сарадња између Русије, Енглеске и Француске, а због тога је у мају 1875. одустао, опет путем чланка у новинама, од својих захтева према Француској. Стога му је једино остала трећа могућност у циљу очувања „полухегемонистичког положаја“ (Лудвиг Дехио) Немачке у центру Европе: „путем виртуозног кумулирања давања стварно или привидно противречних обећања у вези са склапањем војних савеза, који никако нису били предвиђени за ратни случај, а чак уопште нису били ни употребљиви за ту намену, померити тензије од центра Европе и доприносити

---

³³ Rainer F. Schmidt, „Die „Doktorfrage“ aus Livadia vom Herbst 1876. „Durch dick und dünn“ als Provokationsstrategie Bismarcks“, у: *Historische Zeitschrift*. 279 (2004), стр. 335–385.

³⁴ О Немачком рату и о одлучујућој бици код Садове (Кенигрец) в.: Thorsten Loch und Lars Zacharias, „Königgrätz 1866. Die Operationen zwischen dem 22. Juni und 3. Juli 1866“, у: *Österreichische Militärische Zeitschrift*. 48 (2010, 6), стр. 707–715, а наставак у: Thorsten Loch und Lars Zacharias, „Betrachtungen zur Operationsgeschichte einer Schlacht“, у: *Österreichische Militärische Zeitschrift*. 49 (2011, 4), стр. 436–444.

³⁵ Hillgruber, *Bismarcks Außenpolitik* (као нап. 1), стр. 128.

очувању општег мира у сопственом интересу путем намерног подстрекавања регионалних сукоба између разних партнера.³⁶ У овој ситуацији, у вези са устанком у Босни и Херцеговини 1875. избио је један од оних регионалних сукоба у оквиру „Источног питања“ који је већ преко сто година тињао и који се сада претворио у нову „Источну кризу“. ³⁷

Берлински конгрес као немачки инструмент

Овде се свакако не може радити о томе да се на дуго и широко дискутује о појединостима тих 20 заседања овог конгреса који се одржао од 13. јуна до 13. јула 1878. г.³⁸ Као полазна тачка треба да служе интереси немачког канцелара и председавајућег конференције. Пошто се чинило да од свих европских великих сила једино Немачко царство нема никакве непосредне интересе на Балкану или према Османском царству, на предлог Русије изабран је Берлин као место одржавања конференције. Берлинска конференција, која се формално надовезала на конференцију одржану у Паризу 1856. имала је за циљ ревидирање територијалних одлука које су биле својевремено донесене у вези са Балканом и Транскавказјем, због чега су оне преговарачке стране које су биле присутне и на конференцији 1856. биле присутне и у Берлину, а међу њима и италијанска краљевина као наследник Пијемонт-Сардиније. Бизмаркови стратегијски циљеви за Берлинску конференцију могу се извести из његовог текста који је диктирао у граду Бад Кисинген, такозваног „Kissinger Diktat“ (1877). Обзиром на свој „sauchemar des coalitions“ скицирао је тамо свој спољнополитички идеал: „никакво освајање земље, већ стварање укупне политичке ситуације у којој смо ми потребни свим другим државама, осим Француској, и у којој су оне због њихових међусобних односа, по могућности, спречене да формирају коалицију против нас.“³⁹ Бизмарк је, обзиром на то и обзиром на искуства која је стекао поводом „рат-на-видику-кризе“ 1875, одавно препознао „велику корист која се може извући из Источног питања за своју спољну политику и за регулисање интерна-

³⁶ Hillgruber, *Bismarcks Außenpolitik* (као нап. 1), стр. 128, види различито од тога Konrad Canis, *Bismarcks Außenpolitik 1870–1890. Aufstieg und Gefährdung*, Paderborn 2003 (=Otto-von-Bismarck-Stiftung, 6).

³⁷ Imanuel Geiss, „Die Deutsche Reichspolitik gegenüber der Aufstandsbewegung in der Herzegowina und in Bosnien, 1875–1878“, у: Imanuel Geiss, *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Ersten Weltkriegs*, München 1978, стр. 76–107.

³⁸ Едиција списка заседања код: Geiss, *Berliner Kongreß* (као нап. 1), стр. 175–365.

³⁹ Die Große Politik der Europäischen Kabinette (као нап. 11), стр. 154.

ционалних односа.⁴⁰ Њему је стало до тога да држи отвореним чир „Источног питања“ са циљем стварања трајних „спорних тачака“⁴¹ и скретања тензија са средине на рубове Европе и са циљем обезбеђења *status quo*-а за Немачко царство. У ту сврху је требало спречити претећи рат у Европи. Узимајући то у обзир може се рећи да Бизмарк „за време Источне кризе није био доносилац мира, посредник или „часни посредник“ како што се сам назвао 1878., „већ нечасни посредник који је иза кулиса жустро распирио ватру кризе и рата.“⁴² Стога је већ на почетку конференције изјавио да је више стало до тога правити се као да се хоће обезбедити мир, већ да се то стварно ради. Полазећи од ове темељне идеје Бизмарк је покушавао да реши супротности између Велике Британије и Русије као и између Русије и Аустро-Угарске у билатералним преговорима, а при томе је тежио да он сам остаје што чешће у позадини.

Најважнији резултати Берлинске конференције могу се поделити у шест тачака: Прво, Бугарска је формирана као аутономна кнежевина, али је била дужна да плаћа данак, и формирање аутономне османског покрајине Источне Румелије (са турским окупационим правом) и Румелије. Друго, давање независности Србији и Црној Гори. Треће, давање независности Румунији. Четврто, признање окупационог права Аустро-Угарске у Босни и у Херцеговини као и признање права за држање гарнизона у Новопазарском санџаку. Пето, договор за подручје источне Мале Азије између Турске и Русије, и шесто, перспектива да се склопи споразум између Грчке и Турске око Тесалије (1881). Велика Британија је себи, на основу тајне конвенције коју је склопила са Османским царством, обезбедила окупацију Кипра. Француској је била обећана окупација Туниса која је извршена 1881/83. г. на основу уговора о протекторату.

Ово навођење резултата показује да су хегемонистички интереси европских великих сила доминирали конгресом, и то на штету Османског царства. А национални интереси балканских народа били су подређени тим хегемонистичким интересима.⁴³ Правим победником решења „Источне кризе“ из 1875–1878. г. сматра се ипак Велика Британија. Иако Велика Британија није успела, с обзиром на очување Османског царства, да постигне аксиомске циљеве своје

---

⁴⁰ Baumgart, *Europäisches Konzert* (као нап. 5), стр. 416, види и Andreas Hillgruber, „Südost-europa in Bismarcks Außenpolitik 1875–1879“, у: *Der Berliner Kongress von 1878* (као нап. 5), стр. 179–188.

⁴¹ Baumgart, *Europäisches Konzert* (као нап. 5), стр. 417.

⁴² Baumgart, *Europäisches Konzert* (као нап. 5), стр. 417 и даље.

⁴³ Baumgart, *Europäisches Konzert* (као нап. 5), стр. 427, види и: Batowski, *Die territorialen Bestimmungen von San Stefano und Berlin* (као нап. 6), стр. 51–62.

оријенталне политике, ипак јој је услед договореног окупирања Кипра и експанзије у правцу Египта 1882. била обезбеђена база за контролу над источним Медитераном и тиме и над Суеским каналом на путу до Индије, срца Британског царства.⁴⁴ Губитником међу великим силама може се сматрати Русија, ако се мери мерилом прелиминарног мира закљученог у Сан Стефану. А кривац за то било је по мишљењу Русије Немачко царство.

Сажетак и перспектива: Значај Берлинског конгреса

Берлински конгрес је дао резултате на три разине. Прво је регулисао „Источну кризу“ из 1875–1878, а да при томе није решио целокупно „Источно питање“. Барем је спречио (или одгодио) избијање великог европског рата за следећих 30 година. Друго, омогућио је Бизмарку да оствари своју централну намеру: привремено обезбеђивање *status quo*-а за Немачко царство. У томе је успео јер је спроводио политику скретања тензија са центра Европе на њену периферију и јер је могао да створи утисак да је Немачка „задовољена“. Ова намерно уздржљива и „засићена“ политика Бизмарка могла је да увери пре свега Велику Британију, али и Француску.⁴⁵ Ипак, ти привремени успеси нису могли надокнадити погоршавање односа са Русијом.⁴⁶ Пошто се Русија дистанцирала од Немачке, следило је приближавање Немачке Аустрији, што показује другу централну последицу Берлинског Конгреса: склапање Двојног савеза између Немачког царства и Аустро-Угарске.⁴⁷ Треће, у вези са склапањем овога савеза 1879, Берлински конгрес је произвео дугорочне последице које се протежу до раздобља Првог светског рата: „фатално цепање Европе у два блоковска савеза“,⁴⁸ које је почело да замењује „концерт великих сила“. Бечки конгрес је 1815. формирао систем безбедности у Европи који се заснивао на процедурима за одржавање конгреса и конференција. Овај систем је све више замењиван системом краткорочних дефанзивних савеза у којем је што прецизније одређен *Casus foederis*.⁴⁹ За ову замену система не треба тражити ни повод ни узрок у Берлину. Узрок за распадање дотадашњег

---

⁴⁴ Baumgart, *Europäisches Konzert* (као нап. 5), стр. 427 и даље.

⁴⁵ Hillgruber, *Bismarcks Außenpolitik* (као нап. 1), стр. 135.

⁴⁶ У вези са овим питањем, раније написано види: Manfred Müller, *Die Bedeutung des Berliner Kongresses für die deutsch-russischen Beziehungen*, Leipzig 1927.

⁴⁷ Jürgen Angelow, *Kalkül und Prestige. Der Zwei Bund am Vorabend des Ersten Weltkrieges*, Köln 2000.

⁴⁸ Baumgart, *Europäisches Konzert* (као нап. 5), стр. 427.

⁴⁹ Baumgart, *Vom Europäischen Konzert zum Völkerbund* (као нап. 4), стр. 57.

европског концерта великих сила треба тражити у сложеним струјама растућег империјализма. Ипак се Берлин може тумачити као експонент мењајуће европске безбедносне архитектуре, као „марканта прекретница“⁵⁰ на путу у Први светски рат.

Major Dr. Thorsten Loch

CENTER FOR MILITARY HISTORY AND SOCIAL SCIENCES
OF BUNDESWEHR, POTSDAM

GERMANY, GREAT POWERS OF EUROPE AND BALKAN CONFERENCE OF 1878

(Summary)

This paper is focusing on role and interests of German Reich during the final resolution of Great Eastern Crisis which happened during the Berlin Congress of 1878. Although it doesn't tends to analyse complexity of events related to this crisis it demonstrates how deep was change in which existing policy of balance among the European Great Powers has been replaced by foreign policies driven primarily by national interests – how the "Concert of Great Powers" was replaced by the concept of short-term defense alliances. Paper begins with short pre-history of event prior to San Stefano peace settlement and it gives a review of both international and German interests in this matter as well how the way to the Berlin Congres was actually "paved". It analyses the conference as instrument of German foreign policy. At the end it asks a question in what way the Berlin conference on the Balkans actually lied a corner stone for the later alliances of states which fought against one another in the Great War.

---

⁵⁰ Baumgart, *Europäisches Konzert* (као нап. 5), стр. 428.

УДК 94(497.11)"1903/1914"(093.2) ;
323(497.11)"1903/1914"(093.2)

Др Ненад Ж. Петровић, научни сарадник
Институт за стратеџиска истраживања, БЕОГРАД
E-mail: npetrovic21@yahoo.com

УБИСТВО БРАЋЕ НОВАКОВИЋ 1907. ГОДИНЕ, СУДСКА ИСТРАГА И СКУПШТИНСКА ДЕБАТА ПОВОДОМ ОВОГ СЛУЧАЈА (утицај војске на политику)

АПСТРАКТ: У тексту се разматра политичко убиство извршеног над бившим капетаном Миланом Новаковићем као и његовим братом. Новаковић се залагао за одстрањивање официра – завереника из 1903. године из политичког живота као и за њихово процесуирање. На основу судских докумената, новинских текстова као и дебате вођене у Скупштини бачено је више светла на овај догађај.

Кључне речи: Милан Новаковић, војска и политика, Србија 1903–1914, парламентаризам, контразавера.

Према општем уверењу година 1903. означила је прелом у политичком развоју Србије. Догађај није донео само истребљење једне династије и устоличење друге, већ и низ промена на спољном и унутрашњем плану. Спољне су мање упитне: иако је још од венчања краља Александра са грађанком Драгом Машин дошло до извесног окретања Русији, ипак је Мајски преврат означио потпуно напуштање аустрофилства и прелазак под окриље Русије што је представљао само још један у низу критичних потеза, повлачених на ра-

зним странама, који су додатно заоштравали односе у Европи и во-дили у општи рат.¹

Далеко је упитнија до скора једноумна оцена да је период 1903–1914. године „златно доба српске демократије“. Такав поглед оспорило је неколико новијих радова.² Као и код свих победника, тако су и Пашићеви радикали кроз освештавање преврата у којем су понајмање имали удела или највише користи желели да себе прикажу као почетак Новог доба слободе и демократије. У овом чланку ће бити приказан један догађај који се годинама налазио у жижи занимања јавности и који је нашао свог одраза и у парламентарном раду. О погибији браће Новаковић узгред су писали сви који су се бавили Мајским превратом и организацијом *Уједињење или смрт* али нико није подробније обрадио судска документа и скупштинску расправу. Надајмо се да овим чланком чинимо корак у том правцу.

*

* * *

Приметно је да су се пучисти у ноћи 28/29. маја 1903. године окомили не само на краљевски пар Обреновића већ и на своје колеге официре: ликвидирани су председник владе генерал Димитрије Цинџар Марковић, министар војни генерал Милован Павловић као и оба краљичина рођена брата такође официри док је чудом преживео иако тешко рањен министар унутрашњих дела Велимир Тодоровић.

---

¹ О Мајском преврату и потоњем деловању завереника в. *Тајна превратна организација. Извештај са претреса у Војном суду за официре у Солуну, по белешкама вођеним на самоме претресу*, Солун 1917; Драгиша Васић, *Деветсто трећа (мајски преврат). Прилози за историју Србије од 8. јула 1900. до 17. јануара 1907.*, Београд 1925; Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, 4, Београд 1925, 327–361; Слободан Јовановић, Влада Александра Обреновића, део II, Београд 1990, 326–348; Триша Кацлеровић, *Мартовске демонстрације и Мајски преврат*, Београд 1950; Боривоје Нешковић, *Истина о солунском процесу*, Београд 1953; Милан Ж. Живановић, *Луковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте: прилог за проучавање политичке историје Србије од 1903 до 1918 год.*, Београд 1955; Војислав Ј. Вучковић, „Унутрашње кризе Србије и Први светски рат“, *Историјски часопис*, XIV–XV, Београд 1965, 173–223; Душан Т. Батаковић, „Сукоб војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914“, *Историјски часопис*, XXIX–XXX, Београд 1983, 470–489; Дејвид Мекензи, *Апис. Горњи Милановац* 1989; Васа Казимировић, *Црна рука, Крагујевац* 1997; Јарослав В. Вишњаков, „Политика у Србији крајем 19. и почетком 20. века виђена очима руских дипломатских, војних и полицијских агената“, *Војноисторијски гласник*, 2, Београд 2010, 85–107.

² Олга Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, Београд 1998; Дубравка Стојановић, *Србија и демократија 1903–1914. Историјска студија о „златном добу српске демократије“*, Београд 2003.

ровић, цивил.³ Такође, превратници нису током извршења удара могли да рачунају на макар прећутно саглашавање већине официрског кора и војске. Упркос створеној непопуларности младог краља – што његовим самовољним поступцима што ширењем незадовољства у штампи и књижевности против њега и краљице – изгледа да је ипак дом Обреновића чврсто стајао како у народу тако и у официрском кору. Током ноћи преврата мало је требало па да се ствари преокрену.⁴

³ Милош Богићевић наводи усмено казивање Јакова Ненадовића рођака и поузданника Петра Карађорђевића како је лично претендент на престо током тајних преговора са завереницима захтевао да буде побијена супарничка династија. Тако би била стављена тачка на старо ривалство а њему и потомству обезбеђена спокојна владавина. (M. Bogitshevich, *Causes of the War. An examination into the causes of the European war, with special reference to Russia and Serbia*, Лондон 1920, 12) Главни цивилни завереник Ђорђе Генчић по повратку из Беча обавестио је остале заверенике да краљ и краљица треба убити. До тада је у опцији било протеривање владарског пара или убиство само краљице. (Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, 1, Београд 1990, 612) Ликвидирање кључних министара у влади имало је осим реваншизма према онима који су служили последњем Обреновићу и практичан циљ: тако је могла лакше да се оствари идеја о формирању нове владе. Њу је у ноћи пуча створио либерални првак Јован Авакумовић, цивилни завереник. Чињеница је да је ова влада створена потпуно неуставно а врхунска незаконитост лежала је у самом чину убиства владара. Међутим, сваки преврат и свака револуција су по себи нелегалан чин који тек успехом стиче накнадну „легалност“. Само је краљ био надлежан да смени једну владу и укаже поверење другој. У овом случају наравно да због убиства владара то није могло да буде решено тако али је Устав предвиђао процедуру код упражњености престола: влада тада преузима привремено краљеве надлежности па расписује изборе за Велику народну скупштину која бира новог владара. Од стране владе која управља по сили створеног свршеног чина сазвана је обична Народна скупштина и то не она изабрана 19. маја (која још није стигла ни да се конституише) већ Скупштина изабрана 1901. године. Ово је учињено стога јер пучисти нису признавали државни удар краља Александра извршен 25. марта којим је суспендовао Устав из 1901. године и распустио Скупштину. Повративши тако на кратко Устав из 1901. године Скупштина доноси нови највиши правни акт (заправо прерађени Устав из 1888. године). Све ово законито би могла обавити само Велика народна скупштина. Нови владар није потписао Устав како је то било предвиђено уставном процедуром да би највиши акт ступио на снагу. Петар Карађорђевић по аклативном избору у обичној Скупштини само се заклео на верност Уставу и примио власт. Овим је и формално означенено да у Србији више нема монархизма који је сведен на пуку формалност. Током своје владавине Петар Карађорђевић држао се углавном пасивно у односу на државна и политичка питања. Ово је свакако била и жеља пучиста а takoђе Пашића и радикала који су одавно заступали теорију о тзв. недељивом суперенитету народа (у пракси партијској дикатури радикала као масовне демагошке странке) а у тако схваћеној држави краљу нема места осим као политичкој декорацији.

⁴ Пуковник Димитрије Николић, командант Дунавске дивизије умало није повео војску са Бањице из војног логора против завереника али је спречен убиством. (С. Јовановић, н. д., II, 343)

Режим произишао из овакве револуционарне смене тек је имао да сузбија потмуло незадовољство у војсци.⁵ Притисци великих сила, пре свих Британије, да се Србија огради од завереника и уклони их из политичког живота додатно су оптерећивали односе у земљи. Све до Солунског процеса 1917. године односи завереника и цивилних власти нису престајали да буду тема за унутрашње политичко обрачунавање. Пензионисање петорице најекспониранијих завереника 1906. године далеко да је означило крај заверничке улоге у политичком животу Србије а тиме и региона. Напротив, они су 1911. године формализовали своје постојање у тајну превратну организацију *Уједињење или смрт* која је организовањем агентата у Сарајеву довела до катастрофалних последица по Европу и саму Србију. Пашићева влада почела је да се дистанцира од њих после Балканских ратова осетивши се угрожена, али већ је било касно. У периоду до 1912. године заверничко језгро могло је да бира себи савезнике у широкој лепези од пословично неагилног краља, преко самосталаца или „фузионаша“ међу радикалима. Пред избијање Светског рата када је Пашићева влада почела да им се супротствља („сукоб цивилних и војних власти“) завереници су почели да придобијају на своју страну либерале и напредњаке а на добром су путу били да за изборе заказане за 1. август 1914. године они оформе удружену опозицију свих странака против Пашићeve НРС.

Оснивање и деловање „контразавереника“

У раној фази заверничког утицаја на политику они су чврсто држали уз себе круну и једно или друго крило радикалне странке. Њихови су интереси практично били запечаћени крвљу Обреновића. Одмах по преврату настаје супротстављени покрет у војсци који је основао генералштабни капетан Милан Новаковић који се јула 1903. године вратио са усавршавања из Петрограда и Париза. Прва

⁵ Према једном поверљивом руском извештају који се позивао на писање београдске штампе, током преврата погинуло је 10 официра од чега три генерала. За првих годину и по дана од свргавања Обреновића из активне службе је пензионисано четири генерала, 15 пуковника, осам потпуковника, пет капетана и 20 нижих официра. Један генерал, један пуковник и 20 официра преведени су у резерву. Тројица потпоручника су сами поднели оставке а двојица су удаљени из службе. Пред суд је изведено 260 официра разних чинова. (Ј. В. Вишњаков, н. р., 102) Подаци контразавереника показују да се чистка продолжавала: према њима 1906. године број пензионисаних официра износио је 75, осуђено је 49, дисциплински казњено осам док је стављено на расположење или премештено њих 15. („Списак официра које су завереници побили, пензионисали, лишили чина и. т. д. за ове три године“, За *Отаџбину*, бр. 142 и 143, Београд 30. мај и 1. јун 1906)

његова акција била је прикупљање потписа у Нишком гарнизону (где је био распоређен) за подршку једном изасланству које би мородавнима изложило захтеве да се завереници уклоне из војске. Сазнавши за ово завереници предвођени капетаном Драгутином Димитријевићем преко агента провокатора успели су да се докопају апела и списка па да похапсе сву двадесеторицу потписника. Већ 16. септембра 1903. године Војни суд за официре изрекао је пресуду групи а Велики војни суд је оснажио 26. септембра. Капетани Милан Новаковић и Добривоје Лазаревић као подстрекачи добили су по две године заточења а остали су прошли са блажим казнама. Новаковић је издржао пуну казну – отпуштен је из затвора 16. септембра 1905. године. Већ 30. октобра он уз подршку неколицине угледних личности ствара *Друштво за законско решење завереничког питања* које је требало да окупи војне и невојне незадовољнике новим стањем.⁶ Исте године покренут је лист *За Отаџбину* као *Орган Друштва за законско решење завереничког питања*.⁷ О притисцима на лист сведоче учстале промене штампарије: најпре је лист умножаван у Народној штампарији Љ. Бојовића да би почевши од броја 22 од 24. јануара 1906. године публиковање преузела штампарија Бранко Радичевић у власништву Јована И. Сјеницког. Потом је од броја 84 за 29. март 1906. године лист штампала типографија Андре Јовановића, да би већ од броја 110 за 26. април, због застрашивања свих београдских штампара, Друштво било принуђено да купи штампарију и тиме за извесно време продужи век листу. Полиција је застрашила све београдске штампаре и последњи смелији Андра Јовановић отказао је његово даље штампање. Пред редакцијом су тада остале две могућности: или да лист штампа у Земуну или да купи штампарију. Из патриотских разлога прва могућност је одбачена. Друштво је апеловало својим месним одборима и пријатељима да прикупе новац за сопствену типографију. Новац је требало слати одбору на чијем челу се налазио проф. Светомир Николајевић.⁸ Такође су приметне учстале промене на местима власника

⁶ Д. Васић, н. д., 183–199.

⁷ Први број ових дневних новина појавио се 6. децембра 1905. године. У трећем броју од 11. децембра појавио се проглас „Народу српском“ којим се позива на учлањење у Друштво. Из списка чланова привременог Главног одбора приметно је да *нема никога ко је тада био у државној служби*. Његови чланови били су углавном пензионери, бивши ћенерали и пуковници, један бивши окружни начелник, један бивши министар, потом припадници слободних професија као што су адвокати, један апотекар.

⁸ „Апел родољубљу“, *За Отаџбину*, 98, Београд 14. април 1906, 1. Светомир Николајевић (1844–1922) био је члан Главног одбора НРС 1883. године али је противећи се методама буне напустио странку. Помагао је ургенцијама код

листа као и одговорног уредника. Једини податак који се за трогодишње излажење није променио у импресуму новина било је име директора Милана Ј. Новаковића. Од првог броја постало је јасно да лист представља трн у оку режиму и да је тек привремено толерисан. Тога је била свесна и редакција па је у заглављу обавештавала сараднике да се рукописи не враћају а по употреби се одмах уништавају. Полиција је отварала пошту а често су на редакцију стизале дописнице са садржајем који је служио за провокацију и компромитацију, на пример да је неко у Аустро-Угарској обезбедио велики новац за потпору листа и слично. Редакција је такође била под не прекстаним надзором полиције а директор листа под неприкrivеном пратњом куд год кренуо. Стизали су и бројне претње Новаковићу. Из броја у број излазили су непотписани чланци који су обрађивали питање завереника и њихов штетан уплыв на политику, захтевали њихово не само уклањање из активне службе већ и процесуирање пред редовним судом, истицао се незавидан међународни положај Србије због бојкота великих сила посебно Британије. У политичкој борби све је више подизана тензија и нису се бирали изрази, у бројним дописима из унутрашњости говорило се поименце о официрима завереницима који малтретирају своје колеге за које знају да су ненаклоњени преврату, нарушују субординацију јер неће да испоштују виши чин уколико је он озлоглашен као противник новог стања, забрањују официрима и подофицирима не само да се виђају већ и да поздраве на улицама официре који су им сметња, „звездаши“ (најутицајнији пучисти били су од новог краља одликовани орденом Карађорђеве звезде – Н.П.) се бахато понашају у кафанама и на улицама и малтретирају цивиле а власт им не сме stati на пут... Погрдно су називани и карактерисани као изроди и патолошки типови официри и цивили који су учествовали у револуцији 29. маја па се истицало да су сви унапређивани, премештени на руководећа места и прекомандовани у Београд протекцијом. У реминисценцијама о „крвавој ноћи“ официри који су учествовали у уби-

---

Аустро-Угарског посланика да се похапшени радикални прваци ослободе. Краће време био је министар унутрашњих послова и премијер. Основао је патријотско и културно Друштво светог Саве а потом и хуманитарно Друштво краљ Дечански. Био је један од водећих масона у Србији тога доба. Заједно са Ђорђем Вајфертом основао је ложу Побратим. Основао је катедру за светску књижевност на Београдском универзитету. Учествовао је као делегат Србије на првој Хашкој конференцији 1899. године. (*Народна енциклопедија Српско – Хрватско – Словеначка*, 3, Загреб 1928, 95–96) Николајевић је заговарао пацифизам и мондијализам па је био због таквих ставова критикован од стране националиста и милитариста. (О томе в. „Шумадијски апостол мира и вредност његове проповеди“, *Војин*, 1, Београд 1. јануар 1898, 7–8)

ству краљевског паре оптуживани су за неоправдану сувовост, скрнављење лешева, пљачкање накита са побијеног краља и краљице, за отварање касе из које су изнели новац и акције али и поверљиву архиву...⁹ Осим полицијских ометања повременим запленама листа и притисцима на штампаре да одбију услуге Новаковићевом друштву, убрзо је друга страна одговорила покретањем свог гласила *Нови покрет* а са поднасловом *Независан политички лист*. Као власник био је потписан Радоје Домановић књижевник,¹⁰ а на месту директора, главног и одговорног уредника налазио се Драг. Ђ. Окановић коњички мајор у пензији. Лист је за све време излажења публиковала Нова штампарија Давидовић. Значајно је да је лист престао да излази после забране рада Друштва за законско решење заверничког питања и то покоравајући се „вишем државном интересу”.¹¹ Из овога се може закључити да је неко из кругова завереника сматрао да нема више потребе за листом. Ипак, 1911. године завереници ће покренути своје ново гласило *Пијемонт*.

Да се психолошки припремао терен за обрачун са Миланом Новаковићем посведочиће бројни текстови у овом гласилу који су на најбруталнији начин вређали и ниподаштавали људе окупљене око Друштва а највише његовог предводника. Тако је бивши ќенералштабни капетан карактерисан као: луд, шашав, изопачен, зрео за лудницу, умно неспособни папагај, мегаломан и митоман који је себи увртео нешто у главу, плаћени агент Аустро – Угарске, издајник...¹² У неким текстовима редакција је доказивала револуционар-

⁹ О овоме постоји обиље текстова од чега издвајамо: „Шта ми хоћемо”, За *Отаџбину*, 1/ 6. децембар 1905; „Бедним фарисејима”, 13/ 21. децембар 1905, 1; „Без потпуног уклањања краљеубица свака је влада у Србији илузорна”, 32/ 3. фебруар 1906, 1; „Његовом Високопреосвещенству митрополиту Димитрију”, 52/ 23. фебруар 1906, 1; „Отворено писмо злочинцима у фраку и мундиру”, 83/ 26. март 1906, 1; „Потпун списак завереника”, 84/ 29. март 1906, 1–2; „Вера, црква и убиства”, 94/ 10. април 1906, 1; „Чувајте кесу!”, 98/ 14. април 1906, 1; „ВАПАЈ Једног подофицира”, 98/ 14. април 1906; „Београдски листови о осуди петорице официра”, 113/ 29. април 1906, 1; „ОТВОРЕНО ПИСМО Министру војном”, 121/ 14. јул 1907, 1; „Хапшење официра”, 178/ 6. јул 1906, 1.

¹⁰ Познати сатиричар налази се као претпоследњи под бројем 22 на списку цивилног дела завереника са уписаним занимањем „писар министарства просвете”. („Потпун списак завереника”, За *Отаџбину*, 84/ 29. март 1906, 1)

¹¹ „Последњи број Н. Покрета. Још једна жртва”, *Нови покрет*, 249, Београд 28. октобар, 1.

¹² О овоме из масе текстова издвајамо: „ПОТЕРА. Милан Новаковић”, *Нови покрет*, 61/ 20. април 1906, 2. (Текст доноси првих десет тачака „потере” за Новаковићем у којима се износе оптужбе против њега: како се наводно хвалио да је по реклом и Немањић и Обреновић а у стварности је умно заостао те је због тога повучен из иностранства са школовања.); „Других десет тачака”, 62/ 21. април 1906, 2–3. (Продужетак оптужби: на постави своје шапке дао је да се утисне златни грб

ност чина од 29. маја и неминовност одстрањивања хировитог краља и његове морално проблематичне супруге, истицали су се виши интереси Српства који су нагонили на ликвидацију Обреновића.¹³

У међувремену се дододио много озбиљнији покушај угрожавања позиција завереника од оног у Нишу 1903. године. Склопљена је „контразавера“ подофицира у Крагујевачком гарнизону која је требало да резултира државним ударом и одстрањивањем завереника са кључних позиција у војсци. Организација од тридесет подофицира створена је 12. марта 1906. године на Становљанском пољу код Крагујевца. Ова група ухватила је везу са пензионисаним пуковничима Живојином Мишићем и Милошем Васићем који су били уклоњени из војске као лојални династији Обреновића. Завера је рачунала на садејство са социјалистима јер би се искористила прослава Првог маја (18. април по Јулијанском календару), планирано је за поседање државних установа у Крагујевцу, хапшење и смењивање

тобожњег племићког рода, у кафани Руски цар био је извргнут општем подсмеху јер је пио пиво из специјално за њега израђене племићке сребрне кригле, писао је текстове на тему како зна метод да се женска деца још у мајчиној утроби могу претворити у мушки, у Паризу је нудио неки свој изум француској влади за који се хвалисао да ће му донети пола милиона франака, коначно Новаковић би био најватренији присталица новог стања само да му нису одузете привилегије које је уживао под Обреновићима.); „ПОТЕРА. Признао да је луд“, 67 / 26. април 1906, 1-2. (Новаковић је „умно неспособни папагај“ јер није могао да положи завршни испит на вишем курсу Војне академије.) Новаковић је због оваквих клевета тужио лист суду. („ПОТЕРА. Милан Новаковић“, 63 / 22. април 1906, 1) Међутим, то му није много вредело – напади су се из броја настављали несмањеном жестином.

¹³ Русија која тек што је изашла из пораза у рату против Јапана и угущила прву револуцију била је предмет нескривених симпатија у *Новом покрету*. Колико се хвалио и правдао атентат на Александра Обреновића као револуционаран чин (и колико ће се од истих закулисних снага хвалити и правдати атентат на Фердинанда 1914. године) толико се са огорчењем писало о атентатима које у Русији народновољци предузимају против личности режима. Тако је после покушаја убиства председника владе и аграрног реформатора Пјотра Столипина лист донео допис неименованог „нашег саплеменика и пријатеља који живи у Варшави а добро је упућен у тамошње прилике“. У тексту се захтевало *истребљење четири милиона Јевреја који живе у Русији* јер они стоје иза метежа који смерају да баце Русију на колена а самим тим да упропасте и све Словене: „Сто милиона Руса увек ће претегнути неколико милиона неруса, туђинаца и по вери и по крви. Кад ови немилице проливају руску крв, кад нечовечно убијају чланове царског владаљачког дома, министре, државнике и ћенерале, кад војску буне и на непослушност изазивају, зашто онда имати обзира према њима? Из човечности? То би била слабост. /.../ Велику културну словенску мисију, коју има да изврши Русија, не сме ни у коме случају омети једна шака поткупљених Евеја и крвожедних заслепљених револуционара, ма ко за њима стојао, и ма какве се жртве за то тражиле. Симпатије словенског света пратиће Русију и на томе путу, а победу њену поздравићемо радиосно сви, који се са три прста крстимо.“ („Русија и револуционари“, *Нови покрет*, 177, Београд 17. август 1906, 1)

важнијих официра почевши од омрзнутог комandanта Шумадијске дивизије ћенерала Степана Степановића. Одатле би крагујевачка војска кренула на Београд а успут би јој се придружили побуњени гарнизони из Чачка и Ужица. Један од упућених у заверу наредник Милован Брадић, налазећи се у притвору у Београду по кривици неvezanoj за планирани пуч, одлучио је да открије заверу како би се спасио одузимања чина које га је чекало. Дан уочи почетка завере, 17. априла, јавио се свом иследнику и све му признао. Власти су мaсoвним хапшењима осујетиле планирани пуч „контраћа“. Због припремања преврата осуђен је већи број подофицира и официра на драконске казне: од 20, 15, 10 и осам година затвора.¹⁴ Изгледа да са овим догађајима Милан Новаковић није имао директне повезаности, те тако није процесуиран. Свакако да је његов лист допринео стварању повољне климе за акцију крагујевачких подофицира подјарујући постојеће незадовољство понашањем завереника који су се мешали у државну политику и кадрирали у војсци. Након свега није била неочекивана одлука Пашићевог хомогеног старорадикалског кабинета да забрани рад Друштва па је самим тим лист убрзо престао са излажењем.¹⁵

Милан Новаковић је успео да обнови лист *За Отаџбину* као независно гласило и он се поново појавио 12. марта 1907. године са поднасловом *Слободоуман ванпартијски лист*. Испод заглавља обновљеног листа стајао је мото: „Завереници су бацили под ноге свој образ, своју заклетву, своју част, да би се помоћу најгрознијег убиства дочекали

---

¹⁴ Д. Васић, н. д., 202–208. Осим Васићеве тврђње нема никаквих показатеља да је Српска социјалдемократска партија имала повезаности са планираним пучем. Могуће да су „контраћи“ намеравали да злоупотребе окупљање радника за Први мај ради изазивања метежа? Такође, познато је да је због свог става против стајаће војске ССДС била на мети како завереника тако и антизавереника. Партија је посебно била снажна у Крагујевцу где је све до Светског рата редовно биран социјалистички посланик за Народну скупштину. Прва прослава Првог маја одржана је у Крагујевцу 1904. године и тада се клицало против стајаће војске а за народну одбрану. Односи између официра и социјалиста-радника били су изузетно заштрени тако да је на краљев рођендан 29. јуна/ 11. јула 1904. године дошло до оружаног напада официра на организоване раднике. Испровоциравши сукоб официри су извели војску на улице, хапсили социјалисте, одводили их у касарну и тамо премлаћивали. (О овоме пише Триша Кацлеровић, *Крагујевачки кравал. Језива погибија радника*, Београд 1951) Међутим, Кацлеровић коме је познато Васићево дело и који га исправља у погледу писања о мартовским демонстрацијама 1903. године (Т. Кацлеровић, *Мартовске демонстрације и Мајски преврат*, 48–49), у делу посвећеном крагујевачком сукобу 1904. године а и каснијим радничким демонстрацијама уопште се не бави Васићевом тврђњом о спрези социјалиста за контразавереницима и не осећа потребу да је демантује.

¹⁵ Последњи број у фонду Народне библиотеке Србије је 224 од 22. августа 1906. године.

власти. И успели су... Да се пак у пркос законима, у пркос правди, у пркос моралу на власти одрже, они су принуђени да се служе најцрњим терором, најдрскијим насиљем. И они то чине, ево већ четири године... Дотле дакле, докле год се потпуно не реши завереничко питање и Србија не ослободи ове корумпиране солдачко-грађанске клике – у њој не може бити ни законите владавине, ни слободе ни законске силе, ни реда, ни напретка, ни мира, ни пријатељства са иностранством. Ми тражимо неодложно решење тог питања.” У периоду неизлажења новина Новаковић је одлежао један месец у затвору по тужби полиције за клевету да је она застрашивала штампаре. Оптужени, иако је поднео доказе за истинитост своје тврдње ипак је осуђен.¹⁶ Притисци на типографе, отказивање штампања и претње редакцији продужили су се до Новаковићевог трагичног краја.¹⁷

Из очуваних штурих података може се тек нагађати о ширини и популарности Друштва и његовог гласила. Чињеница да је неколико врсних ванпартијских интелектуалаца јавно подржавало његову делатност, да је Друштво имало одборе по унутрашњости, да је лист излазио свакодневно у тиражу од пет хиљада примерака, да је био читан у официрском кору те да су на последњој страници у њему оглашавали своје послове неки београдски трговци – указује да је оно располагало и интелигенцијом и новцем те да није било безопасно по заверенике а самим тим и за владу са којом су ови тада ишли руку под руку. Још бољу слику опасности Друштва по режим стичемо према учесталим запленама новина као и оптужницама подигнутим против одговорног уредника а и мотивацијама за исте. У свим случајевима полиција се позивала на одредбу Закона о штампи који је штитио интегритет краља, у овом случају Петра Првог Карађорђевића. Током 1905–1907. године према регистарским књигама Министарства унутрашњих дела – Полицијског одељења по штампарским деликтима били су најчешће плењени дневни листови *Радничке новине* (гласило Српске социјалдемократске странке) као и *Правда* (незванично гласило напредњака). Уз њих није заостајао ни лист *За Отаџбину*.¹⁸ Могу се

---

¹⁶ „Српска правда у служби злочина”, *За Отаџбину*, 1, Београд 12. март 1907, 2.

¹⁷ О овоме в. „Издаде, не одржа”, *За Отаџбину*, 151/ 13. август 1907, 1; „Забрањена радња”, 153/ 15. август 1907, 1; „Дух времена”, 152/ 14. август 1907, 1. (Овај текст је посебно значајан као најава убиства: Миливоје Мрцајловић у кафани је говорио да ће убити Новаковића и да му због тога неће бити ништа већ ће га наградити. Новаковић је ово прокоментарисао да ће пустати на свакога ко га било где буде напао) Последњи број листа у НБС је 153 од 15. августа 1907. године.

¹⁸ Једа од темељних мистификација домаће политичке и историјске свести јесте она да је после 1903. године штампа била потпуно слободна. Поготову међу лаицима често се чује небулоза како је у ово доба Закон о штампи имао само један

документовати заплене десет бројева током 1906. и 1907. године.¹⁹ Међутим било их је више ако је судити према обавештењима у листу.²⁰

Догађаји 16. септембра, судска истрага и дебата у скупштини

Милан и Максим Новаковић страдали су у затвору главне полиције током вишесатног окршаја са жандармеријом ујутру у недељу 16. септембра 1907. године. Поводом овог случаја уследила је истрага па потом и скупштинска расправа о одговорности министра унутрашњих послова Настаса Петровића. Овај полицијски рашомон развлачио се годинама да би био соломонском одлуком Народне

члан: „Штампа је у Србији слободна.” То је заправо био тек први члан са декларативним опредељењем а у даљим параграфима је разрађен поступак забрана и кажњавања. Заправо је после 1903. године са извесним поштрењима сачуван претходни закон и он је једнаком ригорозношћу примењиван. (О сужбијању непоћудне штампе до Мајског преврата в. докторску дисертацију у рукопису Ненада Ж. Петровића, *Цензура штампе у Србији 1870–1903. године*, одбрањену 2003. године на Филозофском факултету у Београду. Такође и чланке истог аутора: „Атентати на краља Милана Обреновића и поступци власти према опозиционој штампи”, *Српска слободарска мисао*, 3, Београд 2000, 199–203; „Општи поглед на цензуру штампе крајем 19. века (прилог разумевању друштвених збивања)”, *Српска слободарска мисао*, 2, Београд 2001, 135–140).

¹⁹ Заплењени су бројеви: 95/ 11. априла 1906. (Архив Србије, Министарство унутрашњих дела – Полицијско одељење, 1906, ф. 23, р. бр. 120.); 180/ 8. јул 1906. (*Исто*, ф. 29, р. бр. 14.); 189/ 17. јул 1906. – заплењена с у два издања од истог дана (*Исто*, ф. 29, р. бр. 27.); 193/ 21. јул 1906. (*Исто*, ф. 29, р. бр. 23.); 205/ 2. август 1906 (*Исто*, ф. 29, р. бр. 25.); 213/ 11. августа 1906. (*Исто*, ф. 30, р. бр. 127); 220/ 18. август 1906. (*Исто*, ф. 16, р. бр. 47); 12/ 23. март 1907. (*Исто*, 1907, ф. 23, р. бр. 65) Према уписима у регистар (нема сачуваних докумената) били су заплењени још по један број у 1906. и 1907. години. У свим случајевима се радило о типским актима из Управе града којима се обавештавало Министарство унутрашњих дела да је полицијска мера заплене постала правоснажна потврђивањем од стране Првостепеног суда те се стога молио министар да одобри оптужење одговорног лица за деликт увреде владара. Уз молбу полиције у архивским јединицама налазе се и тражена решења министра. Наслови текстова који су забрањени речити су сами по себи: „Завереничко питање”, 95/ 11. април 1906; „Српски кајиш”, 180/ 8. јул 1906; „Завеса се дигла”, 189/ 17. јул 1906; „Опште незадовољство”, 189/ 17. јул 1906, друго издање; „Суд убицама Кнеза Михаила”, 193/ 21. јул 1906; „Чија је ово пријија”, 205/ 2. август 1906; „Ко то има рачуна?”, 12/ 23. март 1907. Приметна је учесталост заплена у јулу и августу 1906. године управо пред забрану рада Друштва.

²⁰ „Већ тужба”, 3/ 11. децембар 1905, 3; „Писмо министру председнику и Церовићеви зулуми”, 84/ 29. март 1906, 1; „Церовићеви зулуми”, 85/ 30. март 1906, 2; „Нови злочини, стара послла...”, 86/ 31. март 1906, 1; „Господину министру унутрашњих дела”, 146/ 3. јун 1906, 1; „Две забране за један дан. Скандал”, 190/ 18. јул 1906, 1.

скупштине стављен у архиву тек априла 1911. године. До сада је случај у литератури навођен али није темељније проучен.²¹

Браћа Новаковић обрела су се одвојено и поводом различитих оптужби у притвору Управе града Београда. Максим²² је ухапшен радије по пријави супруге за малтретирање, а Милан по пријави за крађу штампарских матрица.²³ Због његове познате политичке делатности усмерене против режима јавност је од почетка сумњала у истинитост оптужби. За тако нешто потоњи догађаји и понашање полиције дали су довољно основа. Била је то још једна политичка криза каквих је било на претек у десетогодишњем периоду пред Светски рат. За случај је значајно неколико докумената, а најпре извештај Првостепеног суда који је као надлежан водио истрагу и закључио је својим решењем бр. 18143 од 12. маја 1908. године.²⁴ Такође и исслед-

²¹ Тако Д. Васић, н. д., нап. 1 на стр. 209 само констатује да је Милан Новаковић убијен у затвору након хапшења по кривици која је „удешена“ од стране полиције. Исто тако и Т. Кацлеровић, *Мартовске демонстрације и Мајски преврат*, 78–79. В. Вучковић, н. р., 176 констатује да је Новаковић успео да „стекне моралну подршку неколико стотина официра“. Исти аутор у нап. 7 на стр. 177 наводи да је Илија Новаковић, брат од стрица капетана Новаковића, одмах по капетановом хапшењу спалио списак присталица „контразавере“ њих око 700. О судбини Новаковића такође узгред пишу: *Историја српског народа*, VI–1, друго издање, Београд 1994, 161 (у одељку који је написао Димитрије Ђорђевић, „Сучељавање са Аустро-Угарском“); Олга Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, 325–329, 385–389; Дубравка Стојановић, *Србија и демократија 1903–1914*, 361–362.

²² У регистарској књизи МУД – П за 1907. годину уписано је (документ недостаје), душевно боловање Максима Новаковића бившег официра и наплата болничких трошкова. Да ли је ово било у вези са његовим привођењем не можемо знати. Такође не можемо знати је ли Максим заиста био душевно оболео или је овде била реч о притиску на њега принудним смештајем у душевну болницу?

²³ У приватној тужби поднетој Првостепеном суду 23. септембра 1907. године од стране Јована Новаковића трговца (отац убијене браће) и Десанке Новаковић (удовица Милана Новаковића) тврдило се да је полиција фалсификовала тужбу Мијајла Ђокића штампара. Фалсификовани су и искази неколико сведока по овом поступку. Адвокати нису могли добити истражне списе на увид а са процесом се намерно одувожачило. („Злочин од 16. септ. пред држав. судовима“, *За Отаџбину*, 2, Београд 17. септембра 1908, 1–2) Цела тужба изашла је у бројевима 2–6. Лист је по други пут обновљен на прву годишњицу смрти Новаковића 16. септембра 1908. године. Директор листа је био Александар Тодоровић. Новине су свакодневно излазиле до краја године. За 1909. годину сачувана су у фонду НБС само два броја из јануара месеца.

²⁴ Публикован је уз интерпелацију групе посланика. (*Стенографске белешке Народне скупштине*, додатак после стенограма седнице од 18. марта 1911. године, 3–40) Полиција је такође обавила сопствену истрагу о чему нису сачувана документа иако су заведена. Упис у регистарску књигу МУД – П за 1907. годину, том II, лапидарно обавештава да су „Новаковић Милан и Максим притвореници полиције дрогабили жандармеријско оружје и пущали где су побијени.“ У следећем годишту регистарских књига у другом тому стоји уписано да је министар Настас Петровић затражио препис аката по овом случају. Чињеница је да данас документа под сиг-

ни поступак вођен против тада бившег управника Београда Михаила Церовића а поводом тужбе коју је против њега покренуо министар Настас Петровић због увреде нанете путем штампе.²⁵

Још док је Првостепени суд приљежно истраживао догађаје упућене су на почетку јесењег редовног заседања Скупштине, 1. октобра 1907. године *три интерпелације* по случају браће Новаковић. Прву интерпелацију упутили су народни посланици Дим. М. Илиџановић и К. Л. Тимотијевић на председника владе Пашића. Другу су, такође на председника владе, упутили посланици Ст. Рибарац, В. С. Вељковић, Јосиф Бојиновић, Мих. Ј. Ђорђевић, Живојин Рафаиловић, Прока Н. Митровић, Др. Манојловић, Јован С. Стојковић, М. Ј. Кундовић, Мих. Ј. Шкорић и Жика Дачић. Трећу интерпелацију упутио је на министра унутрашњих дела посланик Војислав Маринковић.²⁶ Обједињивши их на њих су одговорили председник владе Пашић и министар Петровић на седници Скупштине. Према Пашићу догађаји су текли овако: Милан и Максим Новаковић су непажњом стражара дрогабили оружје од апсанције у седам сати ујутру и забарикадирали се у апсанцијској соби одакле су непрестано пуцали. Петровић је био детаљнији: Милан Новаковић стављен је у притвор 25. августа по приватној тужби бившег штампара Ђокића за дело крађе штампарских матрица. Максим Новаковић је притворен 3. августа по тужби своје жене Лепосаве за дело покушај убиства као и за одупирање хапшењу. Пуна три сата трајао је окршај забарикадиране браће са жандармима. Због опште опасности којој су могли бити изложени не само остали затвореници и жандарми већ и грађанство које се почело окупљати на Великој пијаци код зграде Управе града било је неопходно да се провали у апсанцијску собу и на њих отвори ватра приликом чега су Новаковићи страдали.²⁷ Након владиног одговора отворена је дискусија. Најпре је посланик Димитрије Илиџановић подсетио министра на његов званични распис упућен подручним властима одмах након догађаја у којем је приказано како су се Новаковићи међусобно убили. Министар је пак у обраћању Скупштини признао да су убијени у *интервенцији жандармерије која је уследила по његовом наређењу*. Народни посланик Милосав Радојковић добаџивао је из клупе „Мини-

---

натуром која је наведена у регистратору не постоје. Траг несталих аката овде јасно води до тадашњег министра. Ишчезли су нетрагом и извештаји о секцији лешева и сахранама Милана и Максима Новаковића уредно означена у регистратору МУД – Санитарног одељења за 1907. и 1908. годину.

²⁵ АС, МУД – П, 1908, ф. 3, р. бр. 46.

²⁶ Стенографске белешке НС, II редовни сазив за 1907. годину, II редовни састанак, седница од 22. новембра 1907. 36–37.

²⁷ Исто, седница од 27. новембра 1907. године, 97–101.

стар убица!” због чега му је председавајући изрекао писмену опомену. Радојковић је одбио да се извини.²⁸ Расправа се продужила и сутрадан уобичајеним бесплодним дискусијама и препознатљивим сврставањем на релацији владина већина која брани министра – опозициона мањина која га оптужује. Посланик Стојан Рибарац доказивао је да оно што су учинили Новаковићи није изискивало акцију жандармерије јер се радило о обичном прекршају јавног реда и мира. Новаковићи, по Рибарцу, нису пуцали у тело већ „само” у ваздух?! Цитирао је закон који санкционише новчаном казном оне који на јавном месту пуцају из оружја у ваздух. Док је Рибарац говорио био је ометан смехом из клупа владине већине. Потом је полемика прешла и на терен личних увреда па је председавајући прекинуо седницу.²⁹ Парламентарна расправа у оваквом тону потрајала је до 10. децембра 1907. године а Народна скупштина је мудро закључила да препусти суду да испита дело и изрекне коначну реч.

У исто време, већ смењени управник града Михало Џеровић изгледа да је давао изјаве у штампи којима је кривицу за погибију Новаковића пребацивао на министра Петровића чиме је посредно себе оправдавао. Због тога је Настас Петровић покренуо против њега тужбу. Истрага је позвала на саслушање више званичника полиције на које се окривљени Џеровић позвао за сведоке на околност да је министар одмах по случају Новаковића разаслао службени распис са верзијом да се радило о међусобном убиству браће.³⁰

---

²⁸ Исто, 101–103.

²⁹ Исто, 111–112.

³⁰ Као одговор на дописе из Првостепеног суда да министар одобри саслушавање више полицијских чиновника из Министарства унутрашњих дела су упућена два акта којима је одобрено да именовани могу сведочити у истрази. Акт бр. 129/12. јануар 1908. је са потписом министра Петровића док акт бр. 8033/ 29. април 1908. носи потпис министра правде који је заступао министра унутрашњих дела. (АС, МУД – П, 1908, ф. 3, р. бр. 46) Да би случај био још конфузнији постарала се већ поменута приватна тужба оца и удовице Милана Новаковића у којој су били оптужени за убиство управник града Џеровић и командант жандармерије Вукасовић или не и министар Петровић. Може се закључити да је овом тужбом министар био брањен и правдан. Наиме, у њој се износило да је министар пред сведоцима наредио Џеровићу да се на браћу не сме пуцати а управник града и командант жандармерије су се на то оглушили. Такође, према приватној тужби, Џеровић и Вукасовић су обманули министра да су се браћа Новаковићи међусобно побила па је тако дошло до по-менутог министровог расписа окружним начелницима. („Злочин од 16. септ. пред држав. судовима”, За Отаџбину, 4, Београд 19. септембар 1908, 2) Да би се још више истакла одговорност Џеровића приватна тужба је наводила да су неколико дана пре убиства два виђенија завереника – Дамњан Поповић и Лука Лазаревић (пензионисани 1906. године) долазили код управника града. Дан уочи погибије Милан Новаковић упутио је писмо породици у којем стоји да су га ставили пред алтернативу „или предаја или гроб”. (Исто, 3, Београд 18. септембар 1908, 2)

Конечно, 12. маја 1908. године потписан је извештај Првостепеног суда о погибији Новаковића. Обиман судски документ сувопарним и збрканим правничким језиком заправо износи полемику вођену по оцени и квалификацији дела између Првостепеног и Касационог суда. Најпре је испедни судија Првостепеног суда по окончаној истрази својим актом од 23. јануара 1908. године проследио оптужни предлог против три лица: Михаила Церовића бившег управника Београда, Јанка Вукасовића команданта жандармерије и Радисава Јешића бившег жандарма који се налазио у бекству. Прва двојица оптужени су за прекорачење у служби а Јешић што је иако ван дужности учествовао у обрачуну са притвореницима па је тако постао своевољни помагач првооптуженима. Истрага је утврдила да су Новаковићи искористили непажњу чувара да се забарикадирају у соби апсанције у којој су пронашли и оружје. На поновљене позиве да се предају одговорили су отварањем ватре. Акт испедног судије констатујући да су Церовић и Вукасовић имали законска овлашћења да нареде употребу силе „ипак с обзиром на то, што су оптужени били у затвореном простору, није искључена претпоставка, да је употреба оружане силе била пренагљена /.../” Стога су према мишљењу истражног судије извршили деликт прекорачења овлашћења.³¹

Првостепени суд је 8. фебруара размотривши оптужни предлог испедног судије решио да Јешића стави под суд за кривично дело двоструког хотимичног убиства без предумишљаја. Међутим, одлучио је да нема основа за оптужење Церовића и Вукасовића. На ово решење уложене су жалбе како приватних тужилаца (оца и удовице М. Новаковића) тако и испедног судије и бранионаца оптуженог Јешића. Друго одељење Касационог суда 25. фебруара 1908. године поступајући по жалбама поништило је решење Првостепеног суда изневиши своје противразлоге. Најважнији су били у погледу *непотпуности ислеђења* јер сведочења неколико жандарма нису доведена у везу са извршеним делом. Наиме, жандармима су Церовић и Вукасовић *пре издате наредбе за акцију* говорили како побуњенике треба *побити као псе*. У погледу Јешића примедба је учињена да је он ушао у апсанцијску собу *после разваљивања врата и убио већ тешко рањеног Милана Новаковића револвером из непосредне близине*.³²

---

³¹ Стенографске белешке Народне скупштине, додатак после стенограма седнице од 18. марта 1911. године, 3.

³² Исто, 4–5. Исто је тврдила приватна тужба: Церовић је говорио „идем да их побијем“. Сведоци – притвореници чули су најпре пушчану паљбу па потом и из револвера. Церовић је после убиства наредио једном жандарму да помери лешеве како би лакше инсценирао међусобно убиство. („Злочин од 16. септ. пред држав. судовима”, За Отаџбину, 4, Београд 19. септембар 1908, 2)

Касација је такође тражила разјашњење улоге министра Петровића у погледу тога какву је он тачно наредбу издао јер би ово имало утицаја на кривицу Вукасовића као команданта жандармерије. Овај је наиме тврдио да му је министар Петровић усмено наредио да жандармерија најпре позове Новаковиће на предају па уколико ови то одбију и први отворе ватру на снаге реда тада да жандармерија узврати паљбом па макар их убила. Другостепени суд је ценио да оваквим наређењем министар *није изричито наредио да Новаковићи морају бити убијени*. Према његовом мишљењу иако је делатност полицијских органа покривена меродавном наредбом ипак *командант жандармерије је био одговоран за начин извршења*.³³ Најзад највиши суд је утврдио као погрешно што се Првостепени суд уопште упушио у разматрање питања надлежности у вези могуће министрове одговорности. *Касациони суд је сматрао да редовни судови нису надлежни ни да расправљају овакво питање.*³⁴

Првостепени суд је *одбацио све примедбе* Касације па је изнео своје противразлоге у којима је полемисао са највишим судом.³⁵ После овога је предмет по други пут стигао пред Касациони суд који је на својој општој седници оснажио један део својих претходних примедаба што је Првостепени суд сада по сили закона *морао да уважи*. Читав овај правнички хаос укратко би се свео на питања: *Да ли је жандармерија морала да употреби оружје и при интервенцији убије двојицу затвореника? Да ли је у томе постојала одговорност министра Петровића, управника града Церовића и комandanта жандармерије Вукасовића?* Уважавајући решење Касације, Првостепени суд је упорно остајао при свом мишљењу: Новаковићи су се закључали у соби која је била део затвора те тако нису представљали опасност по грађанство. Њихово пуцање кроз прозор на улицу остало је без *икаквог дејства* (полиција није дозволила приступ грађанима у Вишњићеву улици) а пуцање кроз врата на ходник затвора није довело до опасности (иако су тројица жандарма били рањени! – Н.П.). Према процени суда било их је могуће савладати без употребе оружја од стране жандармерије. Према ономе што је Милан Новаковић довикувао док је трајао окршај Суд је констатовао да је разлог забарикадирања био протест против неосновано дугог задржавања у притвору. „Констатујући ово суд налази, да сам отпор није допуштао примену законског овлашћења за употребу оружја и да је власт радила

---

³³ Стенографске белешке Народне скупштине, додатак после стенограма седнице од 18. марта 1911. године, 5–6.

³⁴ Исто, 7. Касациони суд није навео ко би онда требао да реши питање надлежности за могућу кривицу министра? Претпостављамо да је то препуштао Народној скупштини.

³⁵ Исто, 7–25.

изван овлашћења кад је наредила употребу оружја само за то што је од стране притвореника Новаковића позив на предају одбијен, дајући оваквом отпору шире размере од у овом случају у почетку обичнога, а затим проширеног оружаног протеста полициског притвореника, који се, у овоме моменту кад се прво појавио, имао да сматра као повреда унутрашњег реда у апсанци, а који се после, услед доцније интервенције појединачних жандарма без ичије наредбе изметнуо у јачу пушчану узајамну ватру између притвореника и жандарма, док се услед наредбе за употребу оружја, по погрешној, постављеној поставци за очување јавне сигурности, није овакав оружан сукоб између жандарма и притвореника убиством притвореника у апсанској соби завршило.”³⁶ Суд је констатовао да је наређење министра Петровића за употребу оружја постојало и да је издато усмено у канцеларији управника града пред више сведока.³⁷ Оптужени Вукасовић, као командант жандармерије извршавајући ово наређење кретао се у границима закона и добијених овлашћења.³⁸ У закључку Првосрепени суд је утврдио да је убиство двојице притвореника последица заповести министра унутрашњих дела. Тиме је отпала свака одговорност са команданта жандармерије Вукасовића. Што се пак тиче околности да је Вукасовић дао пушку притворенику Јешићу да овај као ненадлежно лице учествује у акцији жандармерије Суд „налази да је овај факт без вредности, јер се ничим не утврђује, да је оптуж. Вукасовић наредио притворенику Јешићу да пуца, већ се има примити као што он износи, да је у заблуди видећи га у униформи жандармској наредио, да му се да пушка с тим, да чува улаз из ходника апсанског на степенице, пошто се из сведочбе жандарма Радисава Трнавца види, да је чуо кад је командант рекао: ‘дајте му пушку’ а да је то исто рекао и секретар министарства Чабрић, за кога опт. Вукасовић вели, да га је питao, да ли треба и овоме жандарму дати пушку те се, према томе, одбрана опт. Вукасовића као вероватна и показује.”³⁹

³⁶ Стенографске белешке Народне скупштине, додатак после стенограма седнице од 18. марта 1911. године, 27, подвучено у оригиналу. Овде је Суд заправо одбацио легитимност самоодбране за жандарме који су пре доласка Вукасовића, Церовића и Петровића спонтано узвратили на ватру коју су Новаковићи на њих осули. Одлука Првостепеног суда чак оспорава дејство жандармерије и касније, када је лично министар Петровић издао заповест да се Новаковићи по могућству ухватају живи а уколико наставе да пуцају да им се одговори истом мером. Према судским разлозима радило се о погрешној процени опасности.

³⁷ Исто, 31.

³⁸ Исто, 33. Према изјавама неколико жандарма који су учествовали у акцији министар Петровић им је обећао 500 динара уколико успеју да Новаковиће живе савладају и да овлашћење да у случају да они припуцају могу узвратити по цену да их побију. (Исто, 36–37)

³⁹ Исто, 39. Суд је овим прихватио изјаве двојице сведока који потврђују да је Вукасовић у забуни наредио да се преда оружје Јешићу. Суд се уопште није пи-

Првостепени суд је закључио да: „третирање правилности заповести Министра Унутр. Дела не спада у круг редовних истражних власти и редовних судова; јер суд налази, да је заповешћу Министровом за неправилну примену законског овлашћења из чл. 33. зак. о жандармерији повређено уставно право личне слободе притвореника Новаковића предвиђено чл. 9. Устава која се повреда завршена убиством јавила као најизразитија манифестација у кругу повреда личне слободе човекове, а за повреду уставних права грађана од стране Министра у дужности нису надлежне редовне власти и судови – чл. 135. тач. 8, чл. 136. Устава и чл. 1, 2, 24 и 27. зак. о Министарској одговорности. /.../ Да се опт. Радисав Јешић, бивши жандарм, за два дела хотимичног убиства без предумишљаја стави под Суд. /.../ решење ово саопштити његовом брачној супружници г. Арс. Стаменковићу, адв. овд. А и њему када се ухвати и добави и тада га саслушати; Да нема места да се Михаило Церовић, управник Београда у пензији и Јанко Вукасовић, потпуковник и командант жандармерије, за ова дела ставе под суд, већ да се као слободни отпусте – што им саопштити.”⁴⁰

Приметно је како у овако обимном истражном материјалу нису објашњени најважнији моменти: Како је могуће да два тако опасна притвореника буду толико небрижљиво чувана?! Како је била могућа „заблуда” да пушка буде предата у руке бившем жандарму Јешићу који се налазио у притвору и то у униформи?! Коначно, одакле се Јешићу створио револвер којим је дотукао Милана Новаковића?⁴¹ Када је и како Јешић напустио затвор и како је могао да пребегне у Турску?! Оваквом мањкавом истрагом афера је враћена на терен политике, а случај се једнако далеко налазио од решења.⁴²

тао како то да Јешић није сам објаснио да је притвореник а не на дужности те да не сме учествовати у акцији против Новаковића!

⁴⁰ Исто, 40, подвлачење моје.

⁴¹ Обдукција лешева извршена је ноћу 16/17. септембра и она је констатовала да је Милан Новаковић најпре тешко рањен пушчаним хицима у леву ногу а да му је потом пуцано из револвера марке Наган у главу од чега је наступила смрт. („Злочин од 16. септ. пред држав. судовима”, За Отаџбину, 4, Београд 19. септембар 1908, 2) Породица је имала примедбе на истражног судију Филиповића који је приликом обдукције покушавао да утиче на лекаре да у протокол унесу да је хицат из револвера дошао са веће удаљености а не из непосредне близине. Такође, тврдило се у тужби да је Филиповић „сувише близак влади”. (Исто, 6, Београд 21. септембар 1908, 1-2)

⁴² О овоме в. аналитичке текстове: „Tempora mutantur”, Недељни преглед, 5, Београд 18. мај 1908, 86. (Текст је о дволичности Стојана М. Протића и његовим натежнутим правним теоријама којима брани сваки потез владе а у конкретном случају доказује невиност Настаса Петровића); „16 Септембар”, Недељни преглед, 8, Београд 8. јун 1908, 137. (Текст о томе да се ни после судског извештаја не назије расплет случаја)

Није јасно због чега се чекало још готово три године да би се на Скупштини расправило питање да ли ће и како бити оптужен бивши министар Петровић?! Наиме, према тадашњим законима за дело које министар почини у својој службеној делатности могао му је судити не редовни већ посебан *ad hoc* одређен Државни суд чије чланове именује Народна скупштина. Уосталом, то је констатовано закључком Првостепеног суда. Оптужити званичника могла је влада или Скупштина. Седамнаестога марта 1911. године група народних посланика либерала и напредњака упутила је Скупштини предлог да се бивши министар унутрашњих дела Настас Петровић за двоструко убиство оптужи Државном суду. На 105. редовном састанку Скупштине председник владе Пашић прочитao је наведено решење Првостепеног суда из 1908. године да би констатовао како се Радисав Јешић, крунски свједок, оптужен за двоструко убиство још увек налази у бекству, да је у притвору у Турској али да не може бити изручен јер две земље немају узајамни уговор о испоручивању криваца. Пашић је такође констатовао да Суд ништа није решио у погледу кривице бившег министра Петровића прогласивши се ненадлежним. Потом се развила жучна дискусија.⁴³ Расправа по питању оптужења Петровића вођена је три дана па је на крају обављено гласање. Иако је изјашњавање било гласачким листићима и тајно, резултат се готово у број поклопио са стањем већине и мањине: дисциплинована већина НРС пресудила је са 82 према 60 да нема основа за оптуживање Настаса Петровића.⁴⁴

Већ наредне године са почетком Балканских ратова, а потом избијање Светског рата истиснули су из свести јавности судбину Новаковића и колико је нама познато на овај случај се више нико институционално никада није вратио за разлику од Солунског процеса пуковнику Димитријевићу и друговима који је ревидиран 1953. године као „судско убиство”.⁴⁵

---

⁴³ Стенографске белешке Народне скупштине, III редован сазив периода 1908–1911., СВ редовни састанак, 17. март 1911. године, 1–42.

⁴⁴ Исто, CXIX, CXX и CXXI састанци одржани 18, 19. и 20. априла 1911. године. Према резултатима избора одржаним 1908. године у Скупштини је Народна радикална странка са 44,1% освојених гласова држала 84 мандата; Самостална радикална странка је са 31,2% гласова добила 48 мандата; Либерална странка је са 4,1% имала седам мандата; Напредњака са освојених 16,3% држала је 17 мандата док је Српска социјалдемократска странка са 0,8% гласова добила једног посланика. Према томе је НРС од укупно 160 посланика држала већину од 84 док је преосталих 76 било подељено на остale странке. (В. табелу изборног резултата код О. Поповић Обрадовић, н. д., 214)

⁴⁵ До данас остају подељена мишљења да ли је процес у Солуну био монтажа усмерена према неподобним завереницима или је влада тек 1917. године успела да се обрачuna са људима који су били спремни на кршење сваке законитости по-

Закључак

Угушивање покрета „контраћа“ означило је привремену победу завереника из Мајског преврата. Влада Николе Пашића налазећи свог интереса да сарађује са групом официра-пучиста успела је да 1906–1907. године уништи отпор који се појавио у делу официрског кора против утицања на политику од стране неуставног фактора. Капетан Милан Новаковић који се ставио на чело овог покрета није био поколебан двогодишњим тамновањем. Одмах по изласку из затвора основао је *Друштво за законско решење завереничког питања* које је имало за циљ да уклони заверенике из политичког живота и казни их за убиства и преврат које су починили 1903. године. Политички однос снага није тада дозволио да овај наум уроди плодом. Браћа Новаковићи били су под исфабрикованом кривицом затворена а потом и убијена у затвору. Према доступним подацима може се сумњати да су убијени као политички кривци на шта наводи на сумњу држање званичника. Министар је најпре издао службени распис да су се Новаковићи међусобно поубијали да би касније то опорекао. Афера је одложена у архиву једним очито партијским надгласавањем у Народној скупштини. Случај Новаковића пао је уочи великих до-гађаја који су потресли најпре Балкан па потом Европу и свет. Судбина Новаковића неоправдано је била стављена у запећак. Убиство извршено над њима никада није било кажњено нити се до данас схвата да су Новаковићи платили животима покушај да ураде оно што ће регент Александар Карађорђевић и Пашић притиснути опасношћу по себе учинити на Солунском процесу 1917. године. Да учине крај утицајима војних завереника на политички живот Србије.

кривајући се патриотизмом који су монополисали за себе. (Милан Ж. Живановић, *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте: прилог за проучавање политичке историје Србије од 1903 до 1918 год.*, Београд 1955; Дејвид Мекензи, *Солунски процес*, Београд 1998; Исти, *Обнова солунског процеса*, Београд 2001).

Dr. Nenad Ž. Petrović, Research Associate
STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE, BELGRADE

MURDER OF NOVAKOVIĆ BROTHERS IN 1907, CRIMINAL INVESTIGATION AND PARLIAMENTARY DEBATE REGARDING THIS CASE (Military and its influence on politics)

(Summary)

Quelling of the so called “counter-conspiracy” movement marked the temporary victory of officer-conspirers responsible for the May 1903 coup d'état and assassination of Obrenović royal couple. In years 1906-1907 Nikola Pašić and his cabinet found interest in cooperating with conspirers and managed to suppress opposition coming from the part of Serbian officers corps which were against influences on politics coming from the non-constitutional elements. Captain Milan Novaković became leader of this movement although he spent two years in prison. Immediately after return from his imprisonment he founded Society for legal solution of conspirers question which aimed to remove all conspirers from public life and punish them for assassination and coup d'état from 1903. Political constellation, however, prevented this endeavor to end successfully. Novaković brothers were arrested under false accusation and subsequently murdered. According to the available documents describing attitudes of Serbian officials it can be concluded that they were murdered for their political engagement. Initially Minister of interior issued official statement which stated that brothers killed each other. Soon after he denied this statement. Whole affair was taken off the agenda by simple vote in National parliament. Novaković affair happened in the middle of important events which influenced not only the Balkans but Europe and the rest of the world as well. Their fate was unjustly put aside. This murder never reached judicial conclusion while even today no one concluded that Novaković brothers payed with their lives to do what Pašić and Prince regent Aleksandar Karadorđević managed to do on Salonika trial in 1917 – to put an end on military influencing Serbian politics.

УДК 359:797.215-051(497.11)"1927/1941"(093.2)

**Проф. др сц. Страцимир Гошовић,
редовни професор ВМА у пензији
Сплит**

**Фрањо Зељак, инспектор роњења у Бродоспасу у пензији
Сплит**

РОНИЛАЧКА СЛУЖБА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КРАЉЕВСКЕ МОРНАРИЦЕ

АПСТРАКТ: Широм кругу па и професионалцима непознати су конкретни подаци о дјеловању ронилачке службе у Краљевској морнарици (КМ). Југославије. Непознавање тих података узроковано је чињеницом да су подаци о школовању и дјеловању ронилаца КМ вођени само у интерним списковима водитеља курсева роњења. Изузетан извор података представља приватна биљежница једног од тадашњих водитеља роњења. Како један од аутора рада поседује In extenso податке о ронилачким курсевима и дјеловању ронилачке службе КМ, у раду, да се не заборави, износе се подаци о организацији, развоју и раду ронилачке службе КМ с посебним нагласком на обуку ронилаца. Та служба је, упркос техничкој инфиериорности, досегла за то вријеме, веома висок ниво. Важно је истаћи да је кроз 13 година дјеловања, на 42 ронилачка курса, без једног тешег инцидента током обуке, обучено 205 „тешких“ ронилаца.

Кључне речи: Ронилачка служба, Краљевска Морнарица, Аустро-гарска Ратна морнарица, Југословенска Ратна морнарица, обука.

Ратна морнарица Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца (СХС), касније Краљевине Југославије, службеног назива Краљевска Морнарица (КМ) формално је утемељена 1918. одмах по фор-

мирању Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Упркос чињеници да су јој савезници, од велике аустроугарске флоте додијелили само дио најмањих старих, практички неупотребљивих пловних средстава КМ је почела дјеловати одмах по формирању. Систематско и брзо организирање КМ увјетовано је чињеницом да је у вријеме њеног стварања практички сав командни кадар био састављен од високообразованих морнаричких официра Аустроугарске Ратне Морнарице (АУРМ) словенског поријекла. Њено дјеловање најприје се очитовало у регрутирању бродских посада, њиховом оспособљавању и сукцесивном, због недостатка финансијских средстава, веома спором ремонту и реконструкцији дијела бродова додјељених КМ.¹

Приближно седам година касније, систематска организација, школовање и дјеловање ронилачке службе КМ проведено је, по свему судећи, по узору на врхунски организирану и вођену ронилачку службу АУРМ. Врхунску организираност и квалитету треба захвалити чињеници да је обуку ронилаца и у КМ организирао и водио Алојз Полак, који је највјероватније од краја деведестих година XIX столећа па све до 1918. водио обуку ронилаца АУРМ.²

Ронилачка служба АУРМ је формирана рано, негде средином друге половине XIX столећа,³ упоредо с увођењем ронилачке службе у РМ Италије,⁴ Велике Британије,⁵ и Русије.⁶ Илustrације ради,

---

¹ Kažimir Pribilović, *Ratna mornarica Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1918 do 1941)* disertacija, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet Zadar, Split 1980.

² *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1903*. Pola, Komission bei Gerold & Komp, Wien: 1903; *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1905*. Pola, Komission bei Gerold & Komp, Wien: 1905; *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1910*. Pola, Komission bei Gerold & Komp, Wien: 1910; *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1915*. Pola, Komission bei Gerold & Komp, Wien: 1915; *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1916*. Komission bei Gerold & Komp, Wien - Pola 1916.

³ *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1883*. Pola, Komission bei Gerold & Komp, Wien: 1883.

⁴ Fabrio Vitale, Gianfranco Betrò, *Polombari della Marina Militare Italiana, La nascita e il primo sviluppo del Servizio dei Palombari*. Imola 2009 (У даљем тексту: F. Vitale, G. Betrò, *Polombari della Marina Militare Italiana*).

⁵ Robert Davis, *Deep Diving and Submarine Operation*, London 1935, (У даљем тексту: R. Davis, *Deep Diving and Submarine Operation*).

⁶ N.A. Sapov, „Kratkaja istorija osvoenija podvodnogo mira i razvitiya fiziologiji podvodnogo plavani“, *Fiziologija podvodnogo plavanija i avarijno-spasatel'nogo dela*. (ur. N.A. Sapov, Leningrad 1971 (У даљем тексту: N.A. Sapov, „Kratkaja istorija osvoenija podvodnogo mira i razvitiya fiziologiji podvodnogo plavani“); и Pavel Andreevič Borovnikov, *Illustrated History of Russian Diving 1829–1940*, Moskva 2008 (У даљем тексту: P. A. Borovnikov, *Illustrated History of Russian Diving*).

треба рећи да је РМ САД увела властите рониоце тек почетком XX столећа.⁷ Чињеница да је у годишњаку (алманаху) АУРМ за 1883. наведено да су на већим ратним бродовима били укрцани два или више ронилаца, за претпоставити је да је ронилачка служба АУРМ оформљена коју годину раније.⁸ Ову претпоставку поткрепљује и до сада необјављен подatak да је дипломатски представник Аустро-гарске у Лондону још октобра 1866. послао ронилачу опрему Адмиралитету у Пули.

Италијанска РМ почетак дјеловања ронилачке службе, званично везује за прве набавке скафандра *Siebe-Gorman* за потребе морнарице (1849)⁹ што се забило знатно прије уједињења Италије.¹⁰ Упркос чињеници постојања писаних података о много ранијем дјеловању цивилних ронилаца за потребе РМ Русије, (издавање више прописа о роњењу и ангажирању цивилних рониоца за потребе РМ), званично дјеловања ронилачке службе у РМ Русије везују за формирање прве морнаричке ронилачке школе у свијету у Кронштату 1882.¹¹

Колико смо могли установити АУРМ је од средине шездесетих година XIX столећа до свог распада 1918. објавила два издања *Priручника роњења*. Прво 1880. и друго 1895. године. И поред чињенице да је други приручник био обимнији јер је укључивао и детаљне висококвалитетне колориране цртеже ронилачке опреме, оба издања била су за своје вријеме садржајно и технички врхунског квалитета. Треба истаћи да приручници прате тадашња достигнућа на подручју подводне (ронилачке) технике и медицине.¹²

---

⁷ USA Diving Manual (reprint), Washington: Goverment Printing Office 1905.

⁸ Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1883. Pola, Komission bei Gerold & Komp, Wien: 1883; и Службени акт аустријског дипломатског представника у Лондону датиран 5. октобра 1866.г, којим обавјештава Адмиралитет у Пули о слану ронилчке опреме.

⁹ F. Vitale, G. Betrō, *Polombari della Marina Militare Italiana*; и R. Davis, *Deep Diving and Submarine Operation*.

¹⁰ F. Vitale, G. Betrō, *Polombari della Marina Militare Italiana*.

¹¹ N.A. Sapov, „Kratkaja istorija osvoenija podvodnogo mira i razvitja fiziologiji podvodnogo plavani“; и P. A. Borovnikov, *Illustrated History of Russian Diving*.

¹² Untericht im Taucherdiensst in der k. und k. Kriegsmarine. Wien 1895.

Сл. 1 – Насловна страна ронилачког приручника АУРМ из 1895 г

Приручницима треба додати прилог 3 и II поглављу о роњењу и ронилачкој хигијени (*Taucher Hygiene*) које је написао штабни лијечник Ервин Валентин, објављен у обимном двотомном издању књиге *Handbuch der Gesundheitspflege an Bord von Kriegsschiffen*. Књигу је публиковала РМ Њемачке 1914. а званично је користила и АУРМ. Она у првом реду обрађује опће и посебне проблеме поморске медицине укључујући и роњење с медицинско-техничког стајалишта. Књига је резултат властитих опажања, истраживања и мјерења метеоролошких и океанографских феномена те медицинских, у првом реду епидемиолошких истраживања на вишегодишњим, поновљеним крстарењима ескадри ратних бродова Њемачке и АУРМ дијелом свијета у другој половици XIX и на почетку XX столећа.¹³

HANDBOOK FOR SEAMEN GUNNERS.

MANUAL

FOR

DIVERS.

PREPARED AT THE

NAVAL TORPEDO STATION.

WASHINGTON:
GOVERNMENT PRINTING OFFICE.
1905.

Сл. 2 – Насловна страна Ронилачког приручника РМ САД

¹³ Valentin E. „Taucherhygiene. „Handbuch der Gesundenheitspflege auf Kriegsschiffen. (ur.Verth M, Bentman V, Dirkensen E, Ruge R), Jena 1914.

Извори података

Највећи број података о ронилачкој служби у КМ потјече, из комплетних, читко и пажљиво вођених, ажурираних спискова ронилачких курсева КМ за официре подморничаре, подофицире и морнаре.¹⁴ Уз то су кориштени годишњаци (алманаси) АУРМ,¹⁵ допис *G. Ružić&Co – Društvo za trgovinu i industriju*,¹⁶ *Priručnik za ronilačku službu*,¹⁷ *Pravilo za ronilačku službu u Kraljevskoj Mornarici*,¹⁸ *Spisak aktivnih i rezervnih oficira, vojnih činovnika i osoba građanskog reda u Mornarici*,¹⁹ докторска дисертација Кажимира Прибиловића *Ratna Mornarica Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1918–1941)* и биљешке које је водио први аутор у разговору с Јосипом Комадином у Ријеци 1970.²⁰

Спискови ронилачких курсева од 1928. до јесени 1934. раздобљу у којем их је водио А. Полак за подофицирске и морнарске пољазнике писани су најљепшим краснописом (сл. 9–10). Касније, од јесени 1934. све до 1941. биљежени су, карактеристичним, веома читљивим рукописом (сл. 8). Њиме су непрекидно вођени и сви спискови курсева официра подморничара, а за дviјe генерације и спискови курсиста морнара и подофицира у вријеме када је течеје ве водио ученик и сљедбеник А. Полака – Јосип Комадина.²¹

О дјеловању ронилаца током и одмах по формирању КМ нема изравних података. Међутим, индиректни подаци, о којим ће касније бити ријечи, указују да је већ тада ронилачка служба КМ постојала уrudimentarnom облику и да је припремана за дјеловање. На то, у првом реду, указује текст из 1921. достављен Команди КМ на почетку њеног формирања, У њему, трговачка фирма *G. Ružić&Co – Društvo za trgovinu i industriju Sušak*, у децембру 1921. под називом *O modernom ronjenju i ronilačkim aparatima*²² (сл. 3) пише о новостима

¹⁴ *Spiskovi ronilačkih kurseva Kraljevske Mornarice (у ноћеду аутопа).*

¹⁵ *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1883.* Pola, Komission bei Gerold &Komp, Wien: 1883; *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1903.* Pola, Komission bei Gerold &Komp, Wien: 1903; *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1905.* Pola, Komission bei Gerold &Komp, Wien: 1905; *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1910.* Pola, Komission bei Gerold &Komp, Wien: 1910; *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1915.* Pola, Komission bei Gerold &Komp, Wien: 1915; *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1916.* Komission bei Gerold &Komp, Wien – Pola 1916.

¹⁶ *G. Ružić O modernom ronjenju i ronilačkim aparatima*, Sušak 1921.

¹⁷ *Priručnik za ronilačku službu Siebe Gorman*, (ur. Dagobert Müller Thomamühl), Sušak 1929.

¹⁸ *Pravilo za ronilačku službu u Kraljevskoj mornarici*. Zemun 1932.

¹⁹ *Spisak aktivnih i rezervnih oficira, vojnih činovnika i osoba građanskog reda Mornarice*. Zemun 1927, стр. 108.

²⁰ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци.

²¹ *Spiskovi ronilačkih kurseva Kraljevske Mornarice*.

²² *G. Ružić O modernom ronjenju i ronilačkim aparatima*, Sušak 1921.

на подручју медицине и технике роњења. Документ, откуђан писаћом машином на четири странице говори о темељима технике, физику, физиологије и патологије роњења. Њему треба одати тврдо укоричену књижицу (сл. 4) *Priručnik za ronilačku službu (Podvodni aparati i njihova upotreba za ronjenje u dubokoj vodi itd. itd. itd.)* из 1929.²³ Ради се о пријеводу на српско-хрватски језик оригиналног енглеског издања објављеног од фирме *Siebe - Gorman* (SG) који су превели официри КМ. Цијели тираж Приручника издан од заступника фирме SG *Dagobert Müller von - Thomamühl* у Сушаку, фирма SG уступила је Команди КМ. Она је књижицу, највјероватније на завршетку курса роњења, поклањала свим рониоцима. У њој се сажето, на приступачан, стручно коректан начин, обраћују техничка средства, техника роњења као и основе ронилачке медицине у роњењу с ронилачким скафандром.¹ Касније, 1932. Команда КМ издала је и *Pravilo za ronilačku službu u Kraljevskoj Mornarice* (сл. 5).²⁴

G. RUŽIĆ & Co
DRUŠTVO ZA TRGOVINU I INDUSTRIJU
SUŠAK

O MODERNOM RONENJU I RONI -

L A Č K I M A P A R A T I M A .

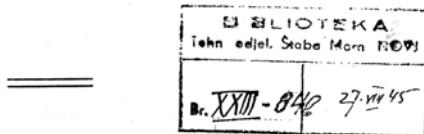
Сл. 3 – Насловна страна текста коју је Г. Ружић доставио Команди КМ

²³ *Priručnik za ronilačku službu Siebe Gorman*, (ur. Dagobert Müller Thomamühl), Sušak 1929.

²⁴ *Pravilo za ronilačku službu u Kraljevskoj mornarici*. Zemun 1932.

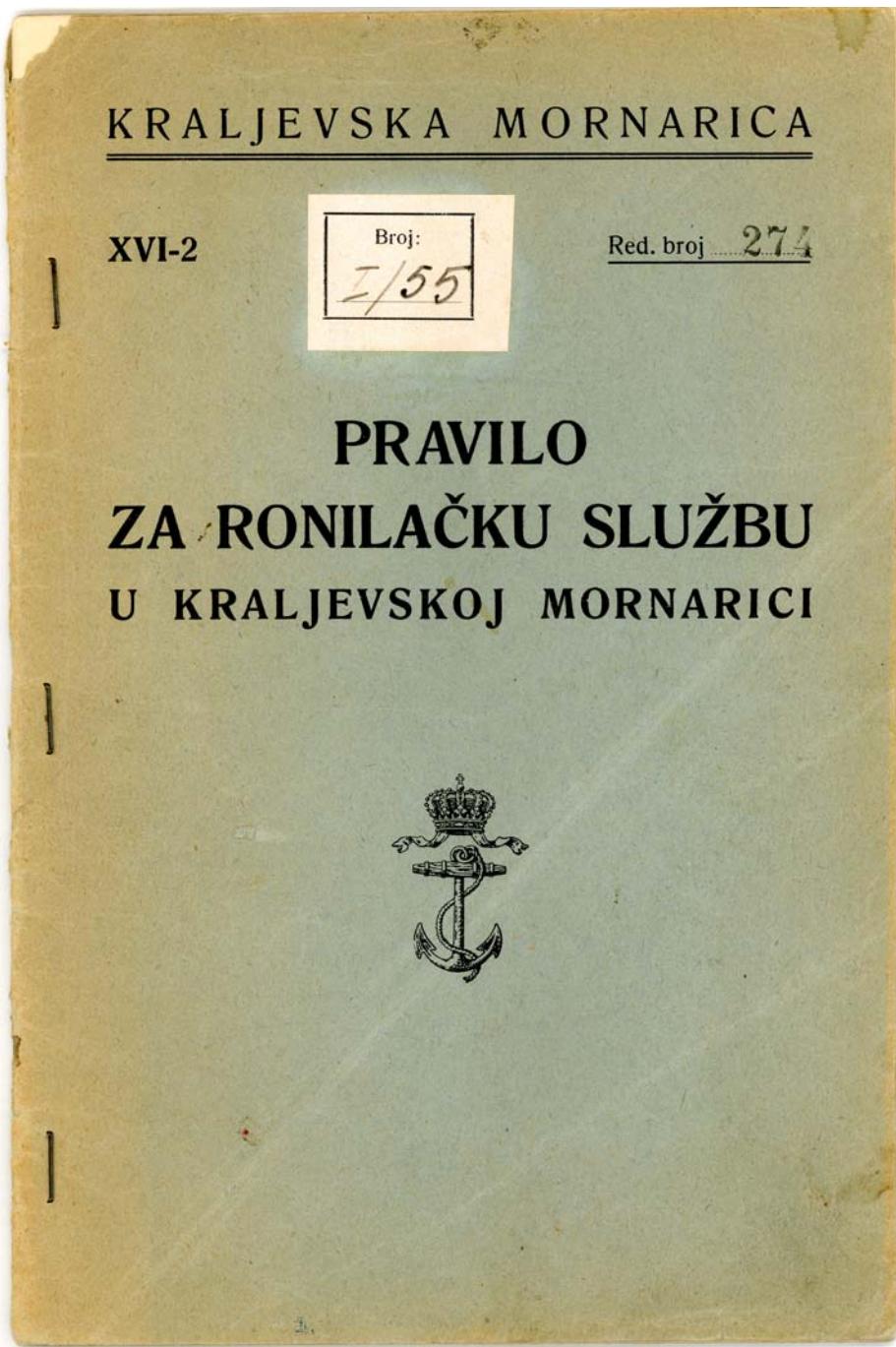
PRIRUČNIK ZA RONILAČKU SLUŽBU

**PODVODNI APARATI
I NJIHOVA
UPOTREBA ZA RONENJE U DUBOKOJ VODI
ITD. ITD. ITD.**

1929

Сл. 4 – Насловна страна Приручника роњења Сиебе-Горман

Сл. 5 – Насловна страна Правила роњења КМ

Како је од почетка дадесетих до краја тридесетих година XX столећа, фирма Ружић била службени лиферант (добављач) за ронилачку и спасилачку подморничарску опрему КМ, може се закључити да је г. Ружић, вјероватно, одмах по формирању КМ опскрбљивао ријетке рониоце, преостале из АУРМ, с дјеловима опреме и потрошним материјалом за роњење с меким ронилачким скафандром („тешка“ ронилачка опрема).

И поред чињенице да је КМ већ по доласку на њено чело адмирала Драгутина Прице почетком дадесетих година XX столећа, била потпуно устројена, све до пред краја дадесетих година нема изравних података о активности ронилаца. Почетком 1927. одмах по увођењу у флотну листу прве двије подморнице КМ *Небојша* и *Храбри* грађених у Великој Британији, с радом је почeo I ронилачки курс за официре – подморничаре.²⁵ Први курс је завршило шест официра подморничара на челу с Адамом Арманда, дипломираним инжињером. Касније, почетком педесетих година XX столећа инг. Арманда је судјеловао у Пули у организацији подизања на површину, реконструкцији и испитивању подморнице P-801 *Сава* (потонула талијанска подморница *Nautilo*).²⁶ Убрзо послије тога, капетан бојног брода Арманда је, по избору за професора Загребачког свеучилишта, напустио ЈРМ.²⁷

Први ронилачки курс у КМ организирао је и водио Чех Алојз Полак којег су рониоци од миља звали „пан“ Полак. По слому Аустроугарске он се вратио у родну Моравску да би касније, крајем 1926. био примљен КМ као грађанско лице.²⁸

Водитељи курсева роњења у КМ

У току организираног дјеловања ронилачке службе КМ (1927–1941) само су двије особе водиле курсеве роњења. Најприје Алојз Полак (1926–1934) а потом Јосип Комадина (1934–1941). Пре-

²⁵ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци; *Spiskovi ronilačkih kurseva Kraljevske Mornarice*.

²⁶ Stracimir Gošović, Dojčin Kurdulija. „Služba spašavanja podmornica Kraljevske mornarice i Jugoslavenske ratne mornarice“, *Podmorničarstvo Jugoslavije*, (ur. Milan Komar), Beograd 2012 (У даљем тексту: S. Gošović, D. Kurdulija. „Služba spašavanja podmornica Kraljevske mornarice i Jugoslavenske ratne mornarice“); и *Spiskovi ronilačkih kurseva Kraljevske Mornarice*.

²⁷ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци.

²⁸ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци; *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1905*. Pola, Komission bei Gerold & Komp, Wien: 1905; *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1916*. Komission bei Gerold & Komp, Wien - Pola 1916; *Spiskovi ronilačkih kurseva Kraljevske Mornarice*.

ма наводима Ј. Комадине које је 1970. у Ријеци, диктирао првом аутору, А. Полак је дошао у КМ из Чехословачке 1926 године. Након одговарајуће припреме, убрзо је 1927. одржао I и II ронилачки курс за официре подморничаре.²⁹

Алојз Полак рођен је 1871. у Моравској Острави. Према годишњацима АУРМ, А. Полак је у Аустроугарску РМ примљен у звању мајстора рониоца 03. 10. 1892. године Његови особни подаци објављени су (1892 до 1918) у годишњацима АУРМ и касније у КМ (сл. 6). Као водитељ роњења у РМ Аустроугарске стекао је завидно знање и ронилачко искуство које је касније послије I свјетског рата преносио и на рониоце КМ Југославије. Индиректно, према подацима у већини годишњака АУРМ,³⁰ будући је за раздобље од 1891. до краја 1919. као подофицир мајстор ронилац био наведен А. Полак, за претпоставити је да су у АУРМ за рониоце обучавани само морнари који су у вријеме мира служили четвротогодишњи војни рок. На тај начин по завршетку курса стечено знање ронилаца морнара се у АУРМ могло користити најмање три године. Осим тога они су могли, након одслужења војног рока, под уговором и даље наставити обављати ронилачку дужност у АУРМ најприје као морнари, а мањи дио њих и као активни подофицири рониоци.

Послије распада АУРМ, А. Полак се враћа у Моравску Остраву као пензионер. На позив КМ у доби од 55 година реактивира се као ронилачки инструктор грађанско лице. Краљевску морнарицу напушта у септембру 1934. и у 63. години живота коначно се враћа у Моравску Остраву. До коначног повратка у Чехословачку, од 1927. до 1934. године у КМ водио је четири курса за официре подморничаре (I-IV), 8 подофицирских ронилачких курсева (I-VIII) и 15 ронилачких курсева за морнаре (I-XV).³¹

---

²⁹ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци; *Spiskovi ronilačkih kurseva Kraljevske Mornarice*.

³⁰ *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1903*. Pola, Komission bei Gerold & Komp, Wien: 1903; *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1905*. Pola, Komission bei Gerold & Komp, Wien: 1905; *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1910*. Pola, Komission bei Gerold & Komp, Wien: 1910; *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1915*. Pola, Komission bei Gerold & Komp, Wien: 1915; *Almanach für die k. und k. Kriegsmarine 1916*. Komission bei Gerold & Komp, Wien - Pola 1916.

³¹ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци; *Spiskovi ronilačkih kurseva Kraljevske Mornarice*.

Сл. 6 – Алојз Полак на ронилачкој бродици (у средини) с курсистима рониоцима³²

Јосип Комадина. По одласку А. Полака, вођење ронилачких курсева преuzeо је у септембру 1934. Ј. Комадина и наставио до слома Краљевине Југославије априла 1941.

Ј. Комадина рођен је у мјесту Леденице крај Новог Винодолског 1906. Као морнар II класе примљен је на IV ронилачки курс за морнаре који је трајао 10 и по мјесеци. Касније, као ученик и вишегодишњи сурадник А. Полака, од септембра 1934. до априла 1941. Ј. Комадина је водио три официрска (V–VII), три подофицирска (X–XI) и 9 курсева за рониоце морнаре (XVI до XXIV).³³

Ј. Комадина је већину радног вијека провео у Тивту у *Чети Арсенала* у чијем су саставу били и ронилачки курсеви као и мања група ронилаца морнара који су у чети задржавани по завршетку ронилачке обуке. Као и за вријеме А. Полака и током курсева које је водио Ј. Комадина није било ни једног значајнијег инцидента у роње-

³² Kažimir Pribilović, *Ratna mornarica Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1918 do 1941)* disertacija, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet Zadar, Split 1980.

³³ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци; *Spisovi ronilačkih kurseva Kraljevske Mornarice*.

њу. Ј. Комадина је као симпатизер НОБ-а, од 1941. до јесени 1943. био у логору на отоку Мамула на улазу у Боку Которску, одакле је, по паду Италије, отишао у партизане (НОВ).³⁴

Сл. 7 – Ј. Комадина

---

³⁴ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци; Ра- вao Komadina, *Sjećanje na oca Josipa Komadinu*, kratak tekst koјег је P. Komadina 2010 dostavio prvom autoru; и Stracimir Gošović. *Ronjenje u sigurnosti*, Treće dopunjeno i проширено изданje, Zagreb 1982. (У даљем тексту: S. Gošović. *Ronjenje u sigurnosti*)

Ј. Комадина је организирао и водио први ронилачки курс у НОВ са 15 полазника који је започет на Вису, а завршен у Сплиту.³⁵ Курс је трајао пет мјесеци. Послије II свјетског рата у Југославенској ратној морнарици (ЈРМ) у Тивту, водио је прва два ронилачка курса. Након тога, 1950. премјештен је у *Подводну команду* у Пули где је 1956. пензионисан. И у Пули је судјеловао у обуци ронилаца.³⁶

По пензионисању Ј. Комадина је више година сирађивао с пословницом подuzeћа *Бродоспас* у Ријеци, углавном као савјетник и кординатор. Међутим, и у поодмаклим годинама повремено би заронио да извиди ситуацију и према њој сугерира начин извођења подводних радова. Умро је 1989. у Ријеци где је и сахрањен. Са супругом је имао два сина. Син Павао, капетан дуге пловидбе је редовни професор Поморског факултета у Ријеци а својевремено је био проректор Ријечког свеучилишта. У једном мандату био је и помоћник министра промета (саобраћаја) у влади РХ задужен за поморство.³⁷

Ронилачки курсеви

Ронилачки курсеви одржавани су одвојено за официре подморничаре, подофицире и морнаре. Морнарски курсеви били су најбројнији и опћенито су трајали најдуже. Нешто краћи су били подофицирски курсеви а најкраћи они за официре подморничаре.

Курсеви за официре подморничаре. Најприје се, 1927. почело с курсевима за официре подморничаре, а потом, двије године касније, сукцесивно за морнаре и подофицире. Курсеви за официре начелно су трајали два мјесеца, неки седмицу, двије дуже. На курсевима који су имали теоретски и практични дио подморничари су обучавани у роњењу у класичном „меком“ ронилачком скафандру („тешка“ ронилачка опрема) *Siebe-Gorman*. Упркос чињеници да је АУРМ искључиво користила скафандер *Rouquayrol – Denayrouze*,³⁸ с којом опремом је у АУРМ рониоце

---

³⁵ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом ауттору 1970. г. у Ријеци; *Spisak aktivnih i rezervnih oficira, vojnih činovnika i osoba građanskog reda Mornarice. Zemun 1927.*; и S. Gošović. *Ronjenje u sigurnosti*.

³⁶ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом ауттору 1970. г. у Ријеци; Pavao Komadina, *Sjećanje na oca Josipa Komadinu*, kratak tekst којег је P. Komadina 2010 dostavio prvom ауттору; и S. Gošović, D. Kurdulija. „Služba spašavanja podmornica Kraljevske mornarice i Jugoslavenske ratne mornarice“.

³⁷ Pavao Komadina, *Sjećanje na oca Josipa Komadinu*, kratak текст којег је P. Komadina 2010 доставио првом ауттору.

³⁸ *Untericht im Taucherdiensst in der k. und k. Kriegsmarine*. Wien 1895; Valentin E. „Taucherhygiene. „Handbuch der Gesundenheitspflege auf Kriegsschiffen. (ur. Verth M, Bentman V, Dirkensen E, Ruge R), Jena 1914; Branko Rišlavý, Ivan Barbarić, Stipe Dadić,

обучавао Ј. Полак, КМ је, већ на почетку обучавања увела опрему РМ Уједињеног Краљевства *Siebe Gorman*. На то је вјероватно утјецао Г. Ружић, а још више чињеница да су прве подморнице КМ *Небојша* и *Храбри* грађене у Великој Британији где су обучаване њихове посаде.³⁹ Највјероватнији циљ обучавања дијела официра подморничара у роњењу био је да у случају подморничарске несреће официри подморничари могу заронити и према стању на лицу мјеста сугерирати најефикаснији начин спашавања.⁴⁰ Официрски и остали курсеви су све до 1937. редовно одржавани у оквиру чете Арсенала у Тивту један до два пута годишње.⁴¹

Шести официрски курс одржан је од 12. марта 1936. до 22. јуна 1936. само за дипл. инг. Милана Пулка. Посљедњи. седми курс за 6 официра подморничара започет је 14. октобра 1936. но у списак није, нажалост, унијет датум његова завршетка.⁴²

Stracimir Gošović, Ante Kuzmanić, Branimir Malenčić, Milenko Žvanović et al. *Pula, Brodogradilište, Podmornice*. Drugo dopunjeno i prošireno izdanje, (ur. Stracimir Gošović) Split 2005 (У даљем тексту: B. Rišlavý et al. *Pula, Brodogradilište, Podmornice*); и S. Gošović, D. Kurđulija. „Služba spašavanja podmornica Kraljevske mornarice i Jugoslavenske ratne mornarice“.

³⁹ *Priručnik za ronilačku službu Siebe Gorman*, (ur. Dagobert Müller Thomamühl), Sušak 1929; B. Rišlavý et al. *Pula, Brodogradilište, Podmornice*; и S. Gošović, D. Kurđulija. „Služba spašavanja podmornica Kraljevske mornarice i Jugoslavenske ratne mornarice“.

⁴⁰ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци; *Spiskovi ronilačkih kurseva Kraljevske Mornarice*.

⁴¹ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци; *Spiskovi ronilačkih kurseva Kraljevske Mornarice*.

Таблица 1 – Ронилачки курсеви за официре подморничаре

I. prvi oficirski kurs od 1. januara do 15. marta 1928 godine
kurs trajal 2 meseca i 15 dana.

Ime: Adam Ernande
Josef Grela
Javor Salmic
Jozef Smisikles
Gorjala
Blatton

I. drugi oficirski kurs od 1. novembra 1928 godine do 30. decembra 1928 godine
kurs trajal 2 meseca.

Ime: Mihko Gabrović
Bojan Širc
Jerko Žutic
Adolf Bošnjak
Adamović
Stanislav Pleuro
Miroslava Murina
Janko Gustin
Andre Kraljan

II. treći oficirski kurs od 1. novembra 1929. do 15. decembra 1929. godine

por. biv. inoda	Morac
por. freq.	Gaksida
+	Sphorni
+	Lukic
+	Perotic

Сл. 8 – Исјечак списка официра подморничара

Курсеви за подофицире. Били су по свему судећи усмјерени у првом реду за обучавање особа које ће се професионално бавити роњењем уrudиментарној служби спашавања КМ. Њихово одржавање почело је двије године касније од течајева за официре подморничаре. Многи од ронилаца подофицира КМ били су касније, на крају и након II свјетског рата језгро водитеља роњења у JPM и сплитском подuzeћу Brodospas.⁴²

Таблица 2 – Ронилачки курсеви за подофицире

5. Ronilački kurs za podoficire
od 24. Oktobra 1932. do 23. Januara 1933 godine
Kurs završil je u vremenu između
Pratnjičar Šef grane Ruy Pavle. (način Ronilačke grane)
Kurs je traeo 3 meseca i 29 dana.

6. Ronilački kurs za podoficire
od 1. Marta do 39. Jula 1933 godine
Kurs završil je u vremenu između
Pratnjičar mat. grane Brović Živko
Vidović Željko
Kurs je traeo 4 meseca i 39 dana.

7. Ronilački kurs za podoficire
od 14. Septembra 1933 godine do 22. Februara 1934 god.
Kurs završil je u vremenu između
Narednik mat. grane Vlahović Josip
Kurs je traeo 5 meseci i 8 dana.

8. Ronilački kurs za podoficire.
od 15. Maja do 12. Septembra 1934 godine
Kurs završil je u vremenu između Narednik mat. gr.
Dričić Josip i Narednik mat. grame Dumanović Franjo

Сл. 9 – Исјечак списка курсиста подофицира

⁴² Bruno Profaca. „Ronilački pothvati“. Spašavanje na Jadranu Zbornik radova povodom 40. godišnjice Brodospasa, (ur. Branimir Drušković), Brodospas Split, Fakultet za Pomorstvo i saobraćaj, Rijeka: 1987.

РОНИЛАЧКА СЛУЖБА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КРАЉЕВСКЕ МОРНАРИЦЕ

Курсеви за морнаре. Далеко су најбројнији били курсеви за морнаре рониоце чији је број опћенито на сваком курсу био већи него и курсевима подофицира и морнара. Они су начелно одржавани два пута годишње у трајању око 6 мјесеци. Међутим, неколико морнарских курсева трајали су дуже, тако је један трајао цијelu годину.

Таблица 3 – Ронилачки курсеви за морнаре

od 1. July 1939 do 1. July 1940 godine	Kurs suvile 6 mjesec bili prijeđeni 18 mornara u 6 suvile kursa.
1. Nagobratović Andrija	Mornar 2. kl.
2. Buljević Perle	,
3. Pešić Čedomir	,
4. Damjanović Petar	,
5. Subelac Ante	,
6. Loncarić Ivan	Kurirao 18 mjeseci.

7. Ronilački kurs za mornare 16. Batalion

od 8. Aprila do 30. Septembra 1930 godine	
u kursu bili prijeđeni 12 mornara u 6 suvile kursa.	
1. Neštić Franjo	Mornar 2. kl.
2. Čermia Jerko	,
3. Jančara Ante	, kurs trau 5 mjeseci i 22 dana

8. Ronilački kurs za mornare 17. Batalion

u kursu bili prijeđeni 18 mornara u 7 suvile kursa.	
1. Štambić Franjo	Mornar 2. kl.
2. Počarić Anton	,
3. Jankovićević Ante	,
4. Barćot Daniel	,
5. Franulović Josip	"
6. Marićić Jaka	,
7. Radovanović Dragoljub	Kurs trau 6 mjeseci i 27 dana.

Сл. 10 – Исјечак списка морнара ронилаца

Уз наведене припаднике КМ, појединачно или у мањим скупинама обучено је и неколико радника Арсенала у Тивту. Њихов тачан број није се могао утврдити због чега нису обухваћени у наведеним табеларним приказима.⁴³

Распоређивање ронилаца по завршетку курса

Мањи број морнара који су завршили курс с најбољим успјехом остајали су по завршетку курса у *Чети арсенала*. Иако то није наведено, они су највјероватније служили као помоћници водитељу роњења. Касније су као помоћници, а евентуално и замјеници водитељу курсева била додјељена и два подофицира рониоца (Јосип Комадина и Душан Влаховић).⁴⁴ Дио морнара ронилаца, након обуке, био је приодат ронилачким групама којима су руководили подофицири рониоци. У то вријеме је ронилачки рок у КМ трајао три године, стечено знање морнара рониоца се користило и усавршавало пуне дviјe године. Рониоци морнари су лако, одмах по напуштању КМ, добијали запосљење у грађанству па је и то био један од мотива морнарима да заврше курс роњења.⁴⁵

Један дио подофицира и морнара – ронилаца, распоређиван је на копну (Ђеновић, Шибеник, Београд заправо Земун, Нови Сад, Дивуље). Други дио додјељиван је већим пловним јединицама на формацијске дужности рониоца (Краљевски бродови: *Змај*, *Спасилац*, *Хвар*, разарачи *Дубровник*, *Љубљана*, *Загреб*). У свом саставу рониоце су имали: *Riječna ratna flotila* (РРФ) у Новом Саду и ронилачке баркасе на Охридском језеру и Вирпазару где су такођер упућивани рониоци. Други дио ронилаца подофицира обављали су дужност рониоца додатно док им је примарна, формацијска дужност била, овисно о главној специјализацији, обављање стручних задатака посаде брода (брдски стројари, артиљерији, палубарци итд.) а секундарно роњење.⁴⁶

Организација и рад ронилаца КМ

Организацијски ронилачки течајеви припадали су *Чети Арсенала* у Тивту. Чета је у свом саставу имала:

- рониоце,
- ужетаре,

---

⁴³ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци.

⁴⁴ B. Rišlavy et al. *Pula, Brodogradilište, Podmornice; Osobna službena dokumentacija narednika Dušana Vlahovića*, Privatni arhiv obitelji Vlahović, Herceg Novi.

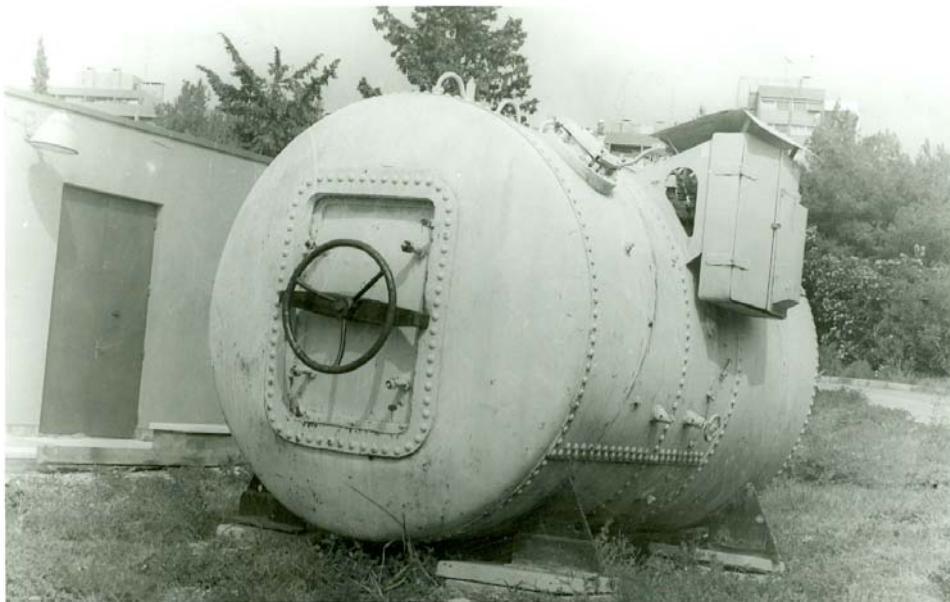
⁴⁵ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци; *Spisovi ronilačkih kurseva Kraljevske Mornarice*.

⁴⁶ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци.

- дизалице и
- пловна средства (тендере).

Практична обука роњења извођена је за роњење адаптираних бродица типа *леут* без властитог погона које су на почетку били веома лошег техничког стања, неодржаване и с мало отвореног простора за опремање ронилаца. Ронилачке бродице до мјеста роњења теглили су мањи парни бродови – *тендери*. На мјесту роњења ронилачке бродице биле су без погона јер је за повратак у базу за њих, у договорено вријеме долазио тендер. Са становишта сигурности најважнија пракса била је веома опасна.⁴⁷

За потребе ронилачке службе 1933. г. набављена је у Великој Британији стабилна двоодсјечна рекомпресијска комора (RK) *Siebe Gorman* закивне конструкције (сл. 10). Она је била укрцана на м/б ЛД-21 (Лучки дубиномјер). До краја II свјетског рата, јер нису имали компресора, РК није била никаде монтирана. ЛД-21 је, без РК, дуги низ година послује у склопу II свјетског рата служио за обуку ронилаца на курсевима који су дјеловали у саставу 82. Поморског центра (82. ПЦ) у Пули.⁴⁸

Сл. 11 – Двоодсјечна РК Siebe Gorman

⁴⁷ S. Gošović. *Ronjenje u sigurnosti*.

⁴⁸ S. Gošović. *Ronjenje u sigurnosti*; и S. Gošović, D. Kurđulija. „Služba spašavanja podmornica Kraljevske mornarice i Jugoslavenske ratne mornarice“.

РК *Siebe Gorman* је JPM 1947. г уступила подuzeћу за роњење и спашавање *Бродоспас*,⁴⁹ који ју је прво поставио и користио на матичном ронилачком броду *Лабин*. Знатно касније 1958. пребачена је на матични брод *Верудица*.⁵⁰ У РК су, најприје ронилац дипл. инг. Карло Бауман и водитељ роњења Јерко Танфара до половине 1954, а потом само Ј. Танфара до краја педесетих година XX столећа лијечили око сто случајева ронилаца обольелих од декомпресијске болести (ДБ).⁵¹ Због тренутне терапијске рекомпресије одмах након појаве првих симптома и знакова ДБ практички су сви болесници изљечени без посљедица. Почетком осамдесетих година XX столећа, у резалишту *Бродоспаса* др С. Гошовић је спасио РК од демолиције и пребавио је, као музејски експонат, у Институт за поморску медицину у Сплиту. Она се од средине деведесетих година XX столећа налази у техничком музеју у Загребу.⁵²

Приступачна, досад необјављена, документација указује на строге критерије код селекције кандидата за рониоце, сугестивно, разрађене наставне планове, дugo трајање обуке те веома висок ниво обучавања. Уз наведено сугестивно је вођена опћа и особна документација за сваког рониоца о школовању на основним ронилачким курсевима и каснијим обучавањима сваког кандидата односно школованог рониоца. О томе својом комплексношћу, бројем документата и педагошким вођењем документације о роњењима и посебно *Књижице службе најбоље* сведоче документи које је сачувала обитељ подофицира рониоца Д. Влаховића из Херцег Новог (сл. бр. 12).⁵³ Врхунски устројену, а што је најважније константно, ажурно и педагошко вођење индивидуалне документације о рониоцима КМ треба највјероватније захвалити првом водитељу морнаричког роњења у АУРМ и КМ „пану“ Полаку и другим старешинама КМ који су потекли из АУРМ широм Европе познатој по највишем нивоу уређене државне администрације. Нажалост, та позитивна традицијска тековина није настављена у Југословенској ратној морнарици (JPM). Наиме, послиje II свјетског рата, за једну или дviјe генерације рони-

---

⁴⁹ S. Gošović, D. Kurđulija, „Služba spašavanja podmornica Kraljevske mornarice i Jugoslavenske ratne mornarice“.

⁵⁰ S. Gošović, *Ronjenje u sigurnosti*; и S. Gošović, D. Kurđulija, „Služba spašavanja podmornica Kraljevske mornarice i Jugoslavenske ratne mornarice“.

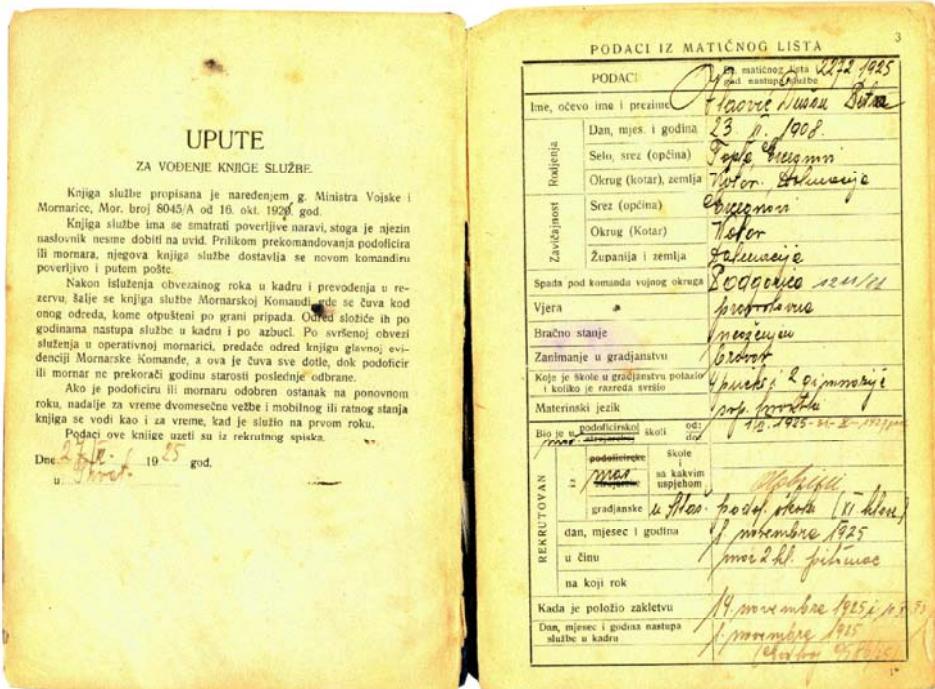
⁵¹ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци; и S. Gošović, *Ronjenje u sigurnosti*.

⁵² S. Gošović, D. Kurđulija, „Služba spašavanja podmornica Kraljevske mornarice i Jugoslavenske ratne mornarice“.

⁵³ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци; и *Osobna službena dokumentacija narednika Dušana Vlahovića*, Privatni arhiv obitelji Vlahović, Herceg Novi.

РОНИЛАЧКА СЛУЖБА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КРАЉЕВСКЕ МОРНАРИЦЕ

лаца JPM које је обучавао Ј. Комадина у школи роњења у Тивту службена документација вођена је по узору на КМ само дјелимично да би касније још више била редуцирана.⁵⁴

Сл. 12 – Извадак из Књижице службе рониоца подофицира. Душана Влаховића

Медицинско осигурање роњења

Чета Арсенала односно ронилачки течајеви који су били својеврсна школа роњења при Арсеналу нису имали сталног, властитог лијечника. Лијечници оближње Морнаричке болнице у Мељинама повремено су осигуравали роњења на дубинама преко 35 м. Присуство лијечника било је практички обавезно само за вријеме ризичних роњења, најчешће код тражења скupoцјених торпеда изгубљених током школских торпедних гађања. Редовни лијечнички пре-гледи ронилаца обављани су од 1935. сваке суботе.⁵⁵

⁵⁴ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом ауттору 1970. г. у Ријеци; и *Osobna službena dokumentacija narednika Dušana Vlahovića*, Privatni arhiv obitelji Vlahović, Herceg Novi.

⁵⁵ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом ауттору 1970. г. у Ријеци.

Уз водитеље роњења стручну ронилачку наставу одржавао је Богдан Вајагић, дипл. инг. који је предавао физику и физиологију роњења. Поред њега више морнаричких официра на курсевима су предавали разне војно-поморске предмете.⁵⁶ Проф. др Вајагић, послије II свјетског рата радио је у Техничком одјељењу Команде ЈПМ у Сплиту и Бродарском институту у Загребу да би касније, по напуштању ЈПМ, био изабран за професора Бродограђевног факултета Свеучилишта у Загребу.⁵⁷

Према сјећању Ј. Комадине школска и радна роњења су осигуравали лијечници из оближње Морнаричке болнице у Међинама. Међу њима су најчешће били др Боро Павловић, др Војводић, рјеђе и др Никола Бабац који је послије II свјетског рата био професор ВМА у Београду.⁵⁸

Ронилачки инцидент с фаталним исходом

У току одржавања практичког дјела ронилачких курсева није било ни једног озбиљнијег ронилачког инцидента. За вријеме извођења бројних рутинских радних роњења ронилаца КМ, најчешће због проналажења изгубљених торпеда рониоцима КМ десио се само један инцидент са смртним исходом. Крајем пролећа 1934. на дубини од 44 м, због тражења изгубљеног торпеда у току поновљеног роњења, фудројантни (муњевити) облик декомпресионе болести задобио је морнар П.А. Он је пар сати послије првог роњења поново заронио, упркос противљењу водитеља роњења, јер је на томе инсистирао присутни официр. Стицајем неповољних околности у другом роњењу нагло је избачен на површину (торпедиран) на коју је због експлозивне декомпресије изронио практички мртав.⁵⁹

Закључак

Кроз 13 година дјеловања ронилачке службе (1927–1941), која је утемељена и дјеловала на традицији ронилачке службе АУРМ у КМ на официрским, подофицирским и морнарским курсевима при Чети Арсенала у Тивту, одржана су 42 ронилачка курса на којима обучено 205 ронилаца од којих 143 морнара, 27 подофицира и 35 официра

⁵⁶ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци; и *Osobna službena dokumentacija narednika Dušana Vlahovića, Privatni arhiv obitelji Vlahović, Herceg Novi.*

⁵⁷ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци.

⁵⁸ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци; и S. Gošović. *Ronjenje u sigurnosti.*

⁵⁹ Биљешке које је Ј. Комадина диктирао првом аутору 1970. г. у Ријеци.

подморничара. Курсеви су, благодарећи компетентним водитељима, најприје А. Полаку а потом Ј. Комадини и њиховим сарадницима, по за то вријеме веома квалитетним програмима извођени систематски, трајући релативно дugo. О течајцима је педантно сажето и ажурно вођена једнобразна документација. Посебно треба истаћи документацију о праћењу ронилаца након завршетка течaja која је вођења у првом реду у књижици службе и сведочанству о завршеном курсу, педантно и ажурно. Важно је нагласити да упркос техничкој инфе-риорности, током обуке и на практичним дјеловима ронилачких курсева и за вријеме испита, није било ни једног тежег инцидента.

Prof. dr sc. Stracimir Gošović, Naval Medical Academy (ret.)
SPLIT

Franjo Zeljak, diving supervisor (ret.)
SPLIT

YUGOSLAV ROYAL NAVY DIVING SERVICE

(Summary)

The paper deals with the history of the navy diving service in the Kingdom of Yugoslavia, with the special attention given to the divers training. The Yugoslav Royal Navy Diving School has been active for over thirteen years (1927-1941). In that period, 42 diving courses were organized and 207 candidates (35 submarine officers, 29 non-commissioned officers and 143 sailors) successfully passed the final exam, diving with Siebe Gorman Deep See Diving Dress. In accordance with the high-quality programs, those courses were executed systematically, lasting two months for officers, 4-7 months for non-commissioned officers and 6-12 months for sailors. Thanks to the competent guidance, first by Mr. A. Polak (the founder and long-lasting chief diving instructor of Austro-Hungarian Navy Diving School), and later by his pupil and collaborator Mr. J. Komadina, many dives were executed during training, without any serious incident.

It is very important to point out that those divers, after training and final examination tests, dived in open sea to the depth of 60 meters and sometimes several meters more – it was an exceptional depth for that time. During the dives, the divers were supplied with air by manual diving pumps only without any emergency air storage. The divers executed even more risky dives without any recompression chamber at the diving station, in spite the fact that the Yugoslav Royal Navy had a modern Siebe Gorman two-compartment recompression chamber in the period of 1932-1941. This chamber was never installed because the appropriate compressor had not been purchased.

УДК 336.14:355.02(497.1)"1918/1929"(093.2)

Др Иван М. Бецић, научни сарадник
Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић

СКУПШТИНСКЕ РАСПРАВЕ О ВОЈНИМ БУЏЕТИМА КРАЉЕВИНЕ СХС

АПСТРАКТ: Израда државног буџета је најважнији задатак народног представништва. Уједно, то је својеврстан испит који актуелна влада положе пред опозицијом и јавности. Будући да је висина војних буџета у Краљевини СХС била један од највећих државних издатака, изазивала је јустре полемике међу народним пославницима. У раду су анализирани степен учешћа Министарства војске и морнарице у државним расходима и ставови појединих посланика и политичких странака по том питању.

Кључне речи: Министарство војске и морнарице, буџет, војни рок, мирнодопски састав, официри, додаци.

Као држава настала прекрајањем политичке карте Европе на-
кон Великог рата, Краљевина СХС је од самог почетка постојања била
суочена са нерегулисаним границама и са великим војним потреба-
ма. Спољнополитички положај Краљевине СХС и утврђивање грани-
ца са Италијом, Аустријом, Мађарском и Албанијом диктирао је по-
требу за држањем великог броја војника, па се све до маја 1920. када
је извршена демобилизација војника и када је Врховна команда пре-
именована у Главни генералштаб може говорити о постојању ратне
армије.¹ Њена ефектива у просеку је износила 200.000 припадника

---

¹ О спољнополитичким проблемима Краљевине СХС видети више у: Андреј Митровић, *Југославија на конференцији мира 1919–1920*, Београд 1969; Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд 1995; Бранко Петрановић, *Историја Југо-славије 1918–1988*, I, Београд 1988.

оперативне војске, али се драстично повећавала у одређеним тренуцима, нпр. у јулу и августу 1919. услед италијанске опасности, када је износила 400.000 обвезника, да би се на јесен исте године број одржавао на 270.000. Сам број војника у кадру и припадника жандармерије био је 150.000, али услед честе затегнутости или ратних операција на демаркационим линијама (Албански фронт, фронт у околини Ријеке, покушаји рестаурације Хабзбурга у Мађарској) на „двомесечне вежбе” позивани су обвезници и након демобилизације.²

Косовски комитет, образован 1919. године, позвао је Албанце у рат против Краљевине СХС, па је у сузбијању побуне учествовала војска. Са територије Албаније упад у Краљевину СХС вршили су каџаци, најчешће подстицани од Италије. Да би анулирала политичку и финансијску помоћ Италије, краљевска влада покушала је да створи арнаутске батаљоне и подржи Есад-пашу. У ту сврху Министарство војске добило је 1920. године 3.064.000 динара да би исплатило општинске службенике у Гашима, Краснићима, Битићима, Никажу и Мерури, док је из диспозиционог фонда министра иностраних дела финансијска помоћ упућена Есад-пashi и Одбору у Дебру.³

Ништа мању потребу за ангажовањем војске држава није имала ни на унутрашњем плану. По завршетку рата „зелени кадар” бројао је чак 45.000 дезертера из бивше аустроугарске војске, а у периоду 1919–1926. године у Хрватској и Славонији забележено је 243 убиства, 73 тешких разбојништава, 2.637 крађа и 1.304 тежих и лакших телесних повреда. Из иностранства је током 1919. године наоружано око 20.000 сељака, припадника хрватске пучке сељачке странке, франковаца и социјалиста. Влада је била приморана да у крајевима где су харале хајдучке чете повећа плате чиновницима и жандармима за 30%, истовремено ангажујући око 10.000 војника.⁴

Руководећи центар ВМРО налазио се у Бугарској, а њено дело-вање на простору Македоније имало је за циљ њено припајање Бугарској. Комитски одреди ВМРО су од 1922. до 1930. године извели 63 атентата, укључујући и убиство генерала Ковачевића у Штипу и државног функционерра Прелића у Скопљу. У сузбијању акција ових одреда активно је учествовала и војска, тако да је број припадника чета од 1.675 пет година смањен на 200.⁵

² Миле Bjelajac, *Vojска Краљевине Срба, Хрвата и Slovenaca / Jugoslavije 1922–1935*, Beograd 1994, str. 12.

³ Југословенска држава и Албанци, II, приредили: Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, Београд 1999, стр. 70.

⁴ Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати (1918–1923)*, Београд 1995, стр. 28–35.

⁵ Б. Петрановић, н. д., стр. 163.

Наведено стање и војне потребе приморали су Министарски савет да већ почетком 1919. године изврши одређене поруџбине за војску од владе САД. Закључени зајам за набавку хране износио је 15 милиона долара, а убрзо је добијен нови робни зајам у вредности од 40 милиона долара. Роба која је била предмет зајма налазила се у Француској и чинила је заостали ратни материјал који су САД намеравале да продају у Европи. Одлуку да се дозволи откуп 100.000 одела из америчког контингента Министарски савет донео је 7. јануара, док је 26. фебруара 1919. године дато одобрење за још 400.000 војних одела. За овај контингент сем Краљевине СХС биле су заинтересоване још Белгија, Румунија и Пољска, па је склапање аранжмана на неки начин представљало такмичење способности и умешности дипломата. Карактеристично је да су све заинтересоване владе давале гаранције да ће дуг бити отплаћен чим се буде извршила наплата ратне штете. Уговор о аранжману између САД и Краљевине СХС закључен је 22. децембра 1919. године. Предвиђена је камата од 6% на зајам, с тим да би његова отплата отпочела после три године, а осим Краљевине СХС кредит су у одређеном износу добиле и Румунија и Пољска. Према извештају Министарства војске и морнарице укупно задужење по овом зајму износило је 23.066.461,73 долара.⁶ Отежавајућу околност чинило је то да су Французи доста високо наплаћивали све саобраћајне услуге па је ради њиховог регулисања одобрен зајам од Американаца у висини од 250.000 долара на рачун неутрошенног ранијег зајма за трошкове лађама.⁷

Узевши поменуто у обзир, јасно је да су трошкови за потребе армије настали још пре сазивања Привременог народног представништва, будући да је војска била одлучујући чинилац одбране територијалног интегритета нове државе. У периоду државнopravног провизоријума влада је имала значајнија овлашћења и у извршној и у законодавној области од ПНП-а, тако да се одлука о доношењу државног буџета преселила у народно представништво тек са формирањем Народне скупштине. Послератни услови нису допуштали реалну буџетску процену, а када се томе приододају неизграђени др-

⁶ Први извештај упућен Министарству финансија 29. маја 1919. године наводио је да је сума задужења 24.978.020,99 долара, али је три дана касније послат извештај о мањем задужењу. На основу овог извештаја може се видети да је задужење по економској грани износило 19.784.503,45\$, по артиљеријској 3.024.487,71\$ и по санитетској 257.472,73\$. (Архив Југославије (даље: AJ), Министарство финансија (даље: МФ), 70-239-433, Извештај Министарству финансија министра војног од 1. јуна 1919. године).

⁷ Ivan M. Becić, "Ratni dugovi Kraljevine Srbije u svetu politike", *Istorijski vekovi*, 3, Beograd 2010, str. 50.

жавни апарат, проблеми око доношења устава, неуједначеност финансијског законодавства, валутни хаос и висока инфлација разумљиво је зашто се прибегавало нередовном и неправилном доношењу буџета. Доношење буџета у нормалним оквирима онемогућавали су и неутврђене границе, неколико стотина хиљада људи под оружјем, неповерење у дојучерашиће непријатеље, али и савезнике, као и политичка стремљења у појединим покрајинама.

Осекај несигурности Краљевине СХС у тадашњем окружењу условио је висока одвајања из буџета за војне сврхе, што је са средствима за санацију саобраћајне инфраструктуре чинило половину буџета. На висину давања на војску снажно је утицао и регент, потом краљ Александар Карађорђевић, који се као владар државе која је постала једна од највећих у региону залагао за јаку војну силу. Утицај краља Александра на слободу министара финансија у креирању економске политике недвосмислено је истакао Милан Стојадиновић приликом преузимања ресора крајем 1922. године: „На том положају одмах сам осетио да ћу уствари имати два шефа: Краља и претседника владе. (...) Краљ Александар се интересовао поглавито за војне потребе. (...) Краљ ме је гурао на издатке, док је Пашић мислио и на приходе, а то значи на оптерећење пореских обvezника”.⁸

Да су велика издвајања за војску била и неопходност, а не само жеља југословенског суверена, као и све проблеме са којима су се министри финансија притом сусретали, Стојадиновић је објаснио на следећи начин: „Министар војске, генерал Петар Пешић, ургирао је кредите за наоружање војске. Оружје је било најразличитијих модела: француског, аустријског, старог српског. Али војници нису имали у потребној мери ни одела ни обуће, а да се и не говори о спремању резерве у случају какве мобилизације или рата. Међутим, требало је обнављати опустошену земљу, нарочито железнички саобраћај; плаћати инвалидске потпоре бившим ратницима и породицама погинулих; плаћати камате на консолидоване државне дугове увећане услед издавања 2½% обвезница Ратне штете (накнаде за материјалне и личне штете ратом проузроковане) и 4% аграрних обвезница (накнаде за одузета имања великих поседника услед извршене аграрне реформе, која је доделила земљу онима који је обрађују) и тако даље. Сви ови издаци били су довели у питање буџетску равнотежу и изазивали хроничан буџетски дефицит”.⁹

⁸ Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1970, str. 165.

⁹ Исто, стр. 165.

Веома брзо по стварању заједничке државе показало се да она не располаже очекиваним могућностима за привредни развој који би омогућио квалитетан стандард њеним житељима.¹⁰ Хронични недостатак средстава за опште и нужне потребе и стални буџетски дефицити значили су одрицање од многих зацртаних циљева које је влада имала, па је расподела расположивих средстава представљала борбу политичких странака за своје и циљеве својих бирача. Зато је изгласавање буџета Министарства војске и морнарице, као раздела који је уз Министарство саобраћаја одвлачио највећи део средстава, увек било повод за скупштинске расправе.

Основна замерка критичара начина на који су државни буџети били састављени била је висина војног буџета. Приликом изношења мишљења о разлозима буџетског дефицита код готово свих странака наведени су велики издаци за војску, чак испред великог броја чиновника и нерационалног вођења државног газдинства у појединим гранама државне управе. Висину војног буџета за 1921/22. годину одређени посланици из редова социјалдемократско-републиканског клуба користили су да државу дефинишу као „земљу у основи бирократско милитаристичку”.¹¹ Ипак, прекор за велике издатке за личне расходе није био упућен обичним службеницима већ „господи министрима, високим шефовима војске, генералним директорима, начелницима“. Одређене замерке чланова овог клуба имале су демагошки карактер и упоређивале су војни буџет са одређеним категоријама становништва, наводећи да је расход на официре и подофицире за 9 милиона динара већи него ли све потпоре које су предвиђене за инвалиде. Констатовано је и да је сума од 266.875.000 динара на име личних расхода на официре и подофицире већа за 9 милиона од целокупног буџета Министарства народног здравља. У жељи да се прикаже класна неравноправност истакнуто је да је за храну 109.000 подофицира и редова и 3.000 подофицирских питомаца предвиђено 280 милиона динара, што је само 14 милиона више него што износе лични расходи официрског кора. Укупно узевши, расходи Министарства војске и Министарства унутрашњих дела, као непродуктивни расходи износили су 3.447.000.000 динара, што је чинило скоро 56% целокупних државних расхода. Тако конципиран буџет био је за ове посланике доказ да је ре-

¹⁰ Приликом стварања државе сматрало се да је Југославија најжитороднија држава на свету, одмах после Туркменистана. Да је препуна неискрививих прашума храста и букве, са неоткривеним гомилама угља, бакра, сумпора и осталих руда, са великим хидроенергетским потенцијалом, итд. (М. В., „Pogledi na našu privrednu politiku”, *Jugoslovenska njiva*, knj. I, br. 6, Zagreb 1920, str. 234).

¹¹ Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвате и Словенаца (даље СБНС), Редован сазив за 1921/22 (даље р. с.), I, Београд 1922, Излагање Недељка Дивца, стр. 63.

жим „скроз и скроз милитаристички. Држава, која троши скоро једну шестину својих прихода на милитаризам све је пре него демократска“. Општи закључак овог клуба био је да је такав развој догађаја неминован јер „као експонент капиталистичке класе Влада не сме да штеди на овим установама, које служе њеној владавини и за то излази пред нас с буџетом, у коме фигурирају тако високе цифре“.¹²

У својим излагањима посланици опозиционих партија често су увеличавали ниво уложених средстава у војску и давали примере према којима је војни буџет Краљевине СХС био један од процентуално највећих на свету. Тако је навођено да од укупног буџета издвајају: Белгија 6%, Италија 13%, Енглеска 17%, Француска „та оглашена најмилитаристичкија земља у Европи“ 20%, Швајцарска 28%, а Краљевина СХС 32%. Наведено је да је од ње више издвајао само Јапан, 40%, и то захваљујући огромној ратној флоти. Као главни узрок високих издатака наведено је да је под оружјем „округло 200.000 војника“, а да пешадија борави најмање годину дана у касарни. Овотико дуг војни рок сматран је непотребним, јер „после четири месеца обуке пешадинац остало време проводи на војним службама, што значи да не треба да служи више од шест месеци“.¹³

Иако је проценат буџетских издвајања за војску временом смањен, критике на његову висину нису престале. Приликом расправа о буџету за 1926/27. годину наведено је да је он у Француској чинио седмину, а у Краљевини СХС петину укупног буџета. Војни буџет често је упоређиван са одвајањима за пољопривреду будући да је држава била аграрног типа. Овом приликом изнето је да је војни буџет повећан за 259 милиона динара, док је читав буџет Министарства пољопривреде износио 236 милиона.¹⁴

Додатан проблем опозициони представници видели су у повећањима издвајања за војску накнадним кредитима. Недељко Дивац навео је како је висина расхода за војску током 1921. године износила 1.120.804.560,14 динара, да би потом био изгласан накнадни кредит од 34.372.000, а по хитном поступку и ванредни кредит од 200 милиона динара, о чијем утрошку Скупштина није била извештена. Партијски интереси свакако су преовладвали, па је ванредно одобравање средстава услед догађаја у окружењу коришћено за критику владе. Опозиција је често пренебрегавала чињеницу да су на буџет имале утицаја и међународне прилике са ратним напетостима или отвореним конфронтацијама, са Италијом 1918–1920. и

¹² Исто, IV, Излагање Војина Бркића, стр. 333–334.

¹³ СБНС, р.с. за 1922, Београд 1922, I, Излагање Михајла Аврамовића, стр. 57.

¹⁴ СБНС, р.с. за 1925/26, Београд 1926, II, Одвојено мишљење чланов Југослованскога клуба о предложеном буџету за л. 1926/27, стр. 321.

1926–1927; Мађарском 1919. и 1921; Бугарском 1919. и 1927.¹⁵ Приликом критике начина на који је донет поменути ванредни кредит, а који се односио на подизање борбене спреме услед повратка у Мађарску Карла Хабзбуршког, Момчило Иванић је добацио: „То је било за ону будалаштину, мобилизацију”¹⁶

Поједини посланици сматрали су да је приказивање расхода за војску у суштини била обмана јер „оно што нам влада износи као буџет Министарства војног, сем наслова и на корицама, нема ништа заједничког са својим називом. Све што та књига садржи, то је фиктивно, неодређено, нетачно и противно фактичком стању ствари”.¹⁷ Сличне опаске поновиле су се и при доношењу буџета за 1924/25. годину. На објашњење министра финансија Милана Стојадиновића да су дотадашњи издаци за наоружање редовно били на основу зајмова у иностранству, а да се сада попуњавају и делом из редовних буџетских прихода, одговорио је бивши министар финансија Коста Кумануди. Изнео је да чим је предлог буџета претворен у буџет, смањени су расходи, али не за личне, него за искључиво материјалне потребе. Буџет Министарства војске смањен је за 105 милиона динара иако је имао неразвијену морнарицу, која је била тек у зачетку и оскудевала у свему. У први мах мислило се да је у питању редуковање на војним набавкама због зајма од 300 милиона франака, али су се она највећим делом налазила у партији за људску и сточну храну, огрев, воду, осветљење, осигурање од пожара и на објектима код којих су цене највише скочиле. Зато је сматрао да су предвиђени расходи свесно били нереално приказани.¹⁸

Сличне опаске односиле су се и на доношење новог војног закона 1923. године, јер се сматрало да су њиме плате вишеструко увећане. Према буџету, плата министра војног била је 12.630 динара годишње, док би по новом закону била осам пута већа. Слично повећање планирано је и за официрске плате, па је у Скупштини по том основу у буџету приказано 85 милиона динара мање од стварних трошкова. За примену новог Закона о устројству војске предвиђено је званично 100 милиона динара, док је стварна позиција износила 200 милиона.¹⁹

Висину буџета за 1923/24. годину Југословенски клуб сматрао је непотребно високим, будући да је повећање било за 547 милиона

---

¹⁵ M. Bjelajac, "Vojska Kraljevine Jugoslavije 1918–1941", *Vojnoistorijski glasnik*, 1–2/1993, Beograd 1993, str. 114.

¹⁶ СБНС, р.с. за 1921/22, IV, Излагање Недељка Дивца, стр. 63.

¹⁷ СБНС, р.с. за 1923/24, Београд 1924, II, Излагање Душана Димитријевића, стр. 370.

¹⁸ Исто, I, Излагања Милана Стојадиновића и Косте Куманудија, стр. 420–522.

¹⁹ СБНС, р.с. за 1923/24, II, Излагање Душана Димитријевића, стр. 370–372.

па је буџет прелазио 2 милијарде динара. Узрок томе налазио је у превеликом броју официра и упосленика при војсци, превисоким кредитима за хонораре, материјалне издатке, потребе у провијанту, фортификацију, авијацију, доградњу и изградњу. Попут других опозиционих клубова захтевали су смањење броја војника и дужине војног рока. Са друге стране, овај клуб истицао је да се недовољно средстава издваја за морнарицу, што указује на тежње одређених политичких странака да се средства троше на оне родове војске за који је регион са кога су потицале био заинтересован.²⁰

Да би се смањили издаци за војску, чланови Земљорадничког и Југословенског клуба захтевали су смањење сталног кадра за трећину, иако се он процењивао на 145.000 војника у касарнама, на спрам 200.000 државних чиновника. Сматрало се да се може уштедети, а да војска ипак одговори потребама и интересима земље. Предлагано је да сви војници добију потребна знања у што краћем року. Када би завршили обуку, били би пуштени кућама на неодређено одсуство. Смањењем кадра за око трећину, у касарнама би се налазило око 100.000 војника, што су сматрали довољним бројем да се одговори потребама земље.

На удару опозиције нарочито су били додаци које су добијали високи војни официри. Критиковано је што је у Министарству војном помоћник министра имао нарочити додатак по буџету на званије, као и начелник Главног ќенералштаба, команданти армија, команданти дивизија и други виши чиновници и функционери у другим државним ресорима. Сматрали су да се војска морала држати због ситуације у окружењу, али и да није требало давати непотребно, него се и ту морала тражити највећа могућа уштеда.²¹

У одговорима чланова владе и партија на власти на критике опозиције изношени су подаци који су се драстично разликовали од оних које је опозиција наводила. Као члан финансијског одбора ис пред Демократске странке, Славко Шећеров сматрао је чудним да поједини посланици, попут Мандића, тврдили да се за Министарство војно током 1922. године трошила трећина буџета када су давања била испод 20%, док су у буџету за 1919. и 1920. годину били 575 милиона од 1.293 милиона. Овакву тенденцију пада улагања у армију тумачио је жељом државе да има војску која неће служити за рат, него која ће служити за одржавање мира.²²

²⁰ Исто, I, Одвојено мишљење Југословенског клуба о предлогу буџета државних расхода и прихода за 1923–1924 годину, стр. 396.

²¹ СБНС, р.с. за 1921/22, I, Излагање Војислава Лазића, стр. 59–61.

²² СБНС, р.с. за 1921/22, IV, Излагање Славка Шећерова, стр. 440.

Да је опозиција преувеличавала улагања у војску потврђивао је и актуелни министар иностраних дела Момчило Нинчић, наводећи да када се упореде суме сразмерно са другима, да је Краљевина СХС трошила можда најмање у целој Европи. Своје излагање поткрепио је цитирањем чланка једног енглеског листа: „Ево, гледајте, та мала Србија, тако ју је он назвао, та Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, за коју се каже да је толико ратоборна и агресивна, својим буџетским цифрама доказује, да мисли само на мир, и може бити, да своју међународну ситуацију излаже опасности само зато, да би дала доказа да је мирољубива”.²³

Издаци за војску били су неопходни, будући да „се наши противници, који су се борили противу нас, неће да разоружају, него крију оружје и још га тајно фабрицирају”.²⁴ Да су давања за војску била недовољна и сразмерно мала наводили су касније и министри војске. Генерал Петар Пешић, узевши као параметре стопу одвајања и број становника, навео је да је уместо 2 милијарде, војни буџет, према буџету САД требало да буде 8 милијарди, Енглеској 4,5 милијарде, а Француској 7 милијарди динара. Буџети су састављани унапред, када су цене биле ниже, а на њихова повећања утицали су општи пораст цена, повећање плате, отварање великог броја војних школа, повећање партија за ширење писмености у војсци и вежбу резервних официра.²⁵ Генерал Душан Трифуновић изнео је да је буџет за 1926/27. годину усвојен после много измена и да је погрешно мишљење да је он висок. Требало је имати на уму да је то уједно буџет војске и морнарице и ваздухопловства и граничних трупа и ванредних кредита. Да су издвајања у Грчкој, Бугарској, Мађарској и Польској и Италији годинама чинили четвртину буџета док су у Краљевини СХС били испод петине. Министри су војне буџете стално упоређивали са оним у Краљевини Србији пре рата и доказивали да су процентуално нижи иако тада није било авијације. Генерал Трифуновић навео је да је пушка са 1.000 метка коштала 3.500 динара, тако да 300.000 пушака коштају преко милијарду динара. Артиљеријски метак раније је коштао 60 до 80 динара, а у том тренутку око 1.500 динара, па је милион метака био издатак од милијарду и по динара. Гарнитура одела са логорском спремом коштала је око 2.000 динара, те је 500.000 гарнитура износило милијарду динара. Опремање армије од 100.000 људи коштало је милијарду до милијарду и по динара. Наведене цене чиниле су реалним буџет од 3,8 до 4 милијарде динара, али је он редуциран 60%. Станје у међународним односима наметало је поседовање 150.000 људи у мирнодоп-

---

²³ СБНС, р.с. за 1922, I, Излагање Момчила Нинчића, стр. 57–58.

²⁴ Исто, Излагање Николе Пашића, стр. 59.

²⁵ СБНС, р.с. за 1923/24, II, Излагање Петра Пешића, стр. 377–379.

ском стању, а војска је због финансијских тешкоћа имала 100.000. Лети се број повећавао за време обуке и до 180.000 људи, али се зими редуковао на 50.000 до 80.000 људи, на уштрб наставе и водило се рачуна да се не пређе просек од 102.000 војника.

Генерал је као алармантне навео проблеме са набавкама хране јер буџетска година није трајала од летине до летине, већ је почињала и завршава се 1. априла. Када би кренуле набавке куповало се од лиферањата јер су имали потребне количине, па су набавке биле скупље 20% до 40%, него када би војска имала новац и магацине. Сено које је као командант дивизије плаћао 0,40 динара по килограму, као министар војни плаћао је 1,2 динара. Зато је Трифуновић тражио амандманима новац раније да би купио потрепштине када је цена била повољнија. Изнео је предлог да Народна банка то финансира, јер је боље да се њој плаћа 6% до 8% камате, па би набавке биле јефтиније 10% до 15%. Болно питање при саставу армије чинила су издвајања за авијацију. У Италији је однос авијације према војном буџету био 1:5, у Француској 1:8, у Румунији 1:12, у Чехословачкој 1:15, а у Краљевини СХС 1:23. Слично је било и са морнарицом, за коју су, због недостатка средстава издвајања смањена са 433 на 150 милиона динара.²⁶

Да су војни буџети стално умањивани наводио је и наредни министар, генерал Стеван Хацић. Повећање за 1928/29. годину износило је само 1% у односу на претходну јер је буџет умањен за 38% од пројектованог. Износио је 21% буџета, а више су одвајале чак и „разоружане“ државе.²⁷

Честе полемике водиле су се око броја војника у сталном кадру. Стојан Протић изнео је Мишљење да у мирнодопском времену треба имати војнике на нивоу стотог дела популације, што је значило око 120.000. Смањење кадра требало је извршити не само због оптерећености буџета, већ и због тога што се не може имати снабдевена и уређена војска ако се њена бројност не одмери према економској снази. У противном, дошло би се до ситуације у којој се нашла Србија током Анексионе кризе да није могла да опреми више од 150.000 војника, иако су имали формације и ставили у буџет војне кредите за 250.000 до 300.000 војника. Сматрао је да се снабдевање требало вршити постепено и опремати јединицу по јединицу, да би се избегла могућност да се поједине набавке врше за 200.000, а поједине за 80.000 војника.²⁸

²⁶ СБНС, р.с. за 1925/26, Београд 1926, III, Излагање Душана Трифуновића, стр. 423–427.

²⁷ СБНС, р.с. за 1927/28, Београд 1928, V, Излагање Стевана Хацића, стр. 37.

²⁸ СБНС, р.с. за 1921/22, I, Излагање Стојана Протића, стр. 68–69.

За умањење кадра залагао се и Момчило Иванић, који је наводио да се у сталном кадру налази око 145.000 војника, а поврх тога још преко 20.000 жандарма и 12.000 људи у пограничним трупама. Друге формације коштале су и више јер су жандарми већином били у подофицирском чину и имали додатке. Слагао се са Протићем да је било потребно око 120.000 војника, што је значило да је њих 25.000 било више од потребног, а како је један коштао државу 10.000 динара годишње, по изјави министра финансија Косте Куманудија, то је значило уштеду од 250 милиона динара. Како је буџетски дефицит износио милијарду динара, овим би се умањио за четвртину.²⁹

Словеначки посланици предлагали су да се смањивање сталног кадра изврши на тај начин што би се младићи који су имали обуку у аустроугарској војсци и били на корушком фронту отпустили кући. Истовремено, они би тиме ширили и патриотизам међу родбином и суседима. Осетио би се и економски ефекат, јер, за разлику од Србије где је задругарство још увек постојало, па је имао ко да ради, у Словенији је било другачије, а многи радно способни били су у Америци. Очито да је посланик износио став само из свог угла и интереса области из које је био, пошто није узео у обзир да је, као последица рата, у Србији број радно способног становништва био десеткован.

Истакнута је и жеља да Словенци служе војни рок у свом крају или у његовој близини, јер би се тако смањили путни трошкови за одсуства и да би породица могла да их обиђе. У прилог овом захтеву словеначких посланика навођени су и здравствени разлози, пошто нису подносили климу и храну у Македонији, па су многи оболевали од маларичних болести.³⁰ Као коментар на ове захтеве појединачни посланици износили су да се нису жалили што су многи младићи из источних области државе служили војни рок у Словенији, док је генерал Трифуновић упитао да ли је коректно да теже услове у Јужној Србији подносе само Војвођани и Шумадинци, којих је више у Јужној Србији од Словенаца и Хрвата.³¹

Осим броја војника, као велико оптерећење за буџет сматрао се превелики број виших официра, њих 1.894 без генерала и војвода. Од тога 424 било их је у рангу пуковника, 463 потпуковника, а 1.079 мајора. Овај број повећавао се изласком питомаца са академије, што је значило и велике трошкове око њихових прекоманди.³² Насупрот

---

²⁹ Исто, Излагање Момчила Иванића, стр. 83; Иван Держић изнео је да је умањење кадра за 25.000 људи чинило уштеду од чак пола милијарде динара (*Исто*, стр. 88).

³⁰ СБНС, р.с. за 1925/26, III, Излагање Андреја Бедјанича, стр. 436.

³¹ Исто, Излагања Александра Додића и Душана Трифуновића, стр. 436–452.

³² СБНС, р.с. за 1921/22, V, Излагање Јосипа Неманића, стр. 909.

овом излагању, генерал Милош Васић изнео је податак да војсци недостаје 3.322 официра, од којих чак 95 официра за суђења, и да је то због тога што правници не желе да дођу из цивилства услед непостојања плаћања прековременог рада и немогућности бављења додатним радом.³³ Указао је на слаб материјални положај официра и узео себе као пример, да је као командант армије, којих је било четири, примао 1921. године само 2.377 динара месечно док су слуге код поједињих трговаца имале плату од 4.000 динара. Официри су се чак и задуживали да би одговорили на потребе службе, док су пуковници до 20. у месецу били у стању да породици купују и месо.

Осим што је број официра често навођен као превелик, указивало се на то да је до повећања броја долазило нагло. Приликом расправе о буџету за 1924/25. годину Салих Баљић навео је да је предвиђени број официра износио 6.538, што је значило повећање од 1.000 људи.³⁴ Валеријан Прибичевић је приметио да се наводи број од 4.500 официра, а да их, према буџету, има 6.429. Један генерал долазио је на 8 виших официра, 28 нижих и на 36 свих официра и на 730 војника, што је сматрао нереалним, јер је у француској војсци официр долазио на 21, а у војсци Краљевине СХС на 10 војника.³⁵ Југословенски клуб наводио је да је буџет оптерећен са високим официрима. Да постоје двојица војвода, 172 војна и 3 жамдармеријска гернераала и небројено много пензионисаних. Децембра 1925. године именовано је 63 нових генерала, а ако се унапреде пуковници биће их укупно 436. Понављан је и став да међу генералима нема ни једног Словенца нити Хрвата, што је министар војни демантовао, на шта су чланови клуба одговорили да је отприлике тако.³⁶

Упоређујући ситуацију у Краљевини Србији са тренутном у Краљевини СХС, посланик Вујић истакао је да је Србија имала 3 милиона становника и 3 генерала, док Краљевина СХС има 13 милиона становника и 169 генерала.³⁷

Полемике су вођене и око накнада приликом селидбе и службеног пута официра, војних свештеника, чиновника, и осталих службеника у војсци и морнарици и о додацима на: звање, летење и укрцање. Трошкови ове врсте решењем Министарског савета из 1920. године плаћани су по километру, што је временом постало недовољно, будући да се железничка тарифа повећавала, а киломе-

³³ Исто, Излагање Милоша Васића, стр. 921–923.

³⁴ СБНС, р.с. за 1923/24, II, Излагање Салиха Баљића, стр. 367.

³⁵ СБНС, р.с. за 1925/26, III, Излагање Валеријана Прибичевића, стр. 443.

³⁶ Исто, II, Одвојено мишљење чланов Југослованскога клуба о предложеном буџету за л. 1926/27, стр. 322.

³⁷ СБНС, р.с. за 1927/28, V, Излагање Димитрија Вујића, стр. 41.

тража остале исте. Зато је генерал Трифуновић затражио да се закон коригује, што би било примењено и на дневнице за обилазак јединица на лицу места, јер су и оне доживеле исту судбину. Од поручника до мајора оне су износиле 50 динара, од потпуковника 60, док су војводе добијале 80 динара.³⁸

Поједини посланици опозиције слагали су се да би дневнице, сходно промени цене намирница, требало повећати, али су били против високих додатка на звање. Тако је било и предлога да се официрима коригују дневнице, али у оном тренутку када држава буде била способна да то финансијски поднесе. Другу групу посланика предводили су противници корекције висине дневница, јер би се доношење таквог закона косило са начелом штедње и начелом законске једнакости, јер би могло доћи до негативне реакције пошто су чиновницима додаци умањивани. Трећа група посланика сматрала је да предложене нове, више војне дневнице нису високе, али би биле дупло веће него код цивилних чиновника, где велики жупан или начелник министарства добијају 100 динара, а официри 100 до 230.³⁹

Истовремено са критиковањем висине материјалних издатаца за официре, посланици су често наводили као недопустиво понашање дела официрског кора. Осим исхране сопствених коња у државним касарнама, официрима се замерало и то да су користили војнике за личне потребе, попут допремања ствари официрима или набавку робе. У војску су долазили младићи са навршених 20 година, тако да задатак официра није био само да их учине ратницима већ и грађанима и припреме их за добре домаћине, да их одгајају као војнике и каваљере, а не као слуге. Замерана је и употреба псовки и неповерења према припадницима других народа.⁴⁰

Дужина војног рока је питање које се тицало како материјалних издатаца, тако и појединача и партија. Три четвртине становништва бавило се пољопривредом заснованој на интензивном раду ратара. Зато је одсуствовање од годину и по дана, колико је трајао војни рок, било у жижи интересовања. Предлози за дужину трајања војног рока кретали су се у распону од шест до девет месеци. Земљораднички клуб је сматрао да би дужина војног рока за пешадију требало да буде шест месеци, а техничким службама годину дана, јер су „после тог времена војници на штету државе у касарни, бес-

---

³⁸ СБНС, р.с. за 1926/27, Београд 1927, I, Излагање Душана Трифуновића, стр. 28–29.

³⁹ Исто, Излагања Димитрија Вујића, Славка Шећерова и Јураја Деметеровића, стр. 29–41.

⁴⁰ СБНС, р.с. за 1923/24, II, Излагање Салиха Баљића, стр. 367.

циљно се троши на издржавање и храну, одело, обућу и спрему. Трпи и народна привреда, јер би војник био кориснији да ради кућне послове”.⁴¹

Генерал Васић био је против скраћења рока на шест месеци јер је сматрао за немогуће да се постане добар војник за то време,⁴² док је генерал Трифуновић навео да трећина мирнодопског ефектива служи скраћени рок од 9 месеци, остали „пунороковци” 12 до 14 месеци, тако да је реално служење војног рока процентуално било годину дана.⁴³

Поред министра војног генерала Трифуновића начин на који су вршене набавке за војску критиковали су и поједини посланици. Димитрије Вујић оштро је осудио закон о државном рачуноводству који није омогућавао Министарству војске да робу купује директно од производјача, већ је то морало да чини од лифераната који су били тек пета или шеста рука.⁴⁴ Воја Лазић сматрао је да се набавке врше без икаквог плана и без икаквог циља у погледу напретка војника или државе. То је утицало да испоруке касне, па је летње одело стизало у јесен и обрнуто.⁴⁵

Осим буџетских издатака за војску, у првој послератној деценији склопљена су и два зајма за наоружање. Први за војне набавке, у висини од 800 милиона динара, Скупштина је, по хитном захтеву, одобрила 22. новембра 1922. године, али је замерано што није речено за шта се и коликој количини тражи. Овај кредит није био искоришћен што је био услов за нове критике. Војислав Маринковић је питao због чега је тражена хитност будући да је влада за годину и по успела једино да направи уговор са банком Гет. По њему, зајам је имао само политички ефекат, јер се показала спремност Скупштине да изађе у сусрет потребама војске. Влада, која узела 800 милиона кредита за годину и по успела једино да направи уговор са банком Гет. Одговор генерала Пешића био је да је кредит био исувише мали да би подмирио све потребе, нарочито у погледу набавки модерних техничких средстава.⁴⁶ Међутим, на нереализацију овог кредита највише је утицао министар финансија Милан Стојадиновић, који је, с обзиром да се политичка ситуација почетком 1923. године почела поправљати, био мишљења да не треба журити са тако великим из-

⁴¹ СБНС, р.с. за 1921/22, V, Излагање Војислава Лазића, стр. 913.

⁴² Исто, Излагање Милоша Васића, стр. 920.

⁴³ СБНС, р.с. за 1925/26, III, Излагање Душана Трифуновића, стр. 452.

⁴⁴ СБНС, р.с. за 1927/28, V, Излагање Димитрија Вујића, стр. 39.

⁴⁵ СБНС, р.с. за 1921/22, V, Излагање Војислава Лазића, стр. 913.

⁴⁶ СБНС, р.с. за 1923/24, I, Излагања Војислава Маринковића и Петра Пешића, стр. 323–326.

датком и под финансијски неповољним условима које је нудила британска влада. Зато је договорена набавка 50.000 пушака Mauser из Чехословачке, што је задовољило тренутне потребе, а уклапало се у програм прекалибрације у пешадијском наоружању.⁴⁷

Ради куповине разног материјала потребног за економску обнову земље и опрему војске, влада Краљевине Југославије закључила је марта 1923. године кредит од 300.000.000 француских франака у Француској.⁴⁸ О висини и условима кредита Народна скупштина расправљала је почевши од 26. јануара 1924. године. Чланови Демократског и Земљорадничког клуба истакли су у одвојеном мишљењу по питању кредита да су уверени да је он потребан ради хитног и коренитог преоружања војске, али и да је влада пропустила да ово питање реши на време и на квалитетан начин. Замерали су то што нису дати ближи услови зајма и објављене гаранције које су дате за добијање кредита. У критици рада владе истакли су да начин на који су се војне набавке вршиле не даје јемство да ће се суме употребити на најбољи и најкориснији начин. Зато су тражили парламентарну контролу над војним набавкама, која није била уведена у Краљевини СХС, али је постојала у Краљевини Србији.⁴⁹

Потребу за великим војним набавкама министар финансија Милан Стојадиновић поткрепио је тиме што је српска војска приликом повлачења преко Албаније оставила за собом целокупну артиљерију, магацине са ратним материјалом и да то до тренутка расправе о зајму није обновљено. И пре рата и за време рата оружје је набављано у Француској, па је природно да та држава учини зајам за наоружање. Стојадиновић овај кредит није сматрао за трговачки посао већ за акт пријатељства француске владе. Рок враћања предвиђен је на 10 година, са каматом од 5%. Влада је за закључивање зајма дала гаранције на вишак монополских и царинских прихода, који су били неколико пута већи него расходи за све зајмове који су учињени пре и после рата. Кредит би био реализован на тај начин што би се новац добио у готовом, али би се набавке могле извршити само у Француској.⁵⁰ Министар војни генерал Пешић појаснио је да ће се, због сумњи у могуће спекулације, све набавке вршити директно између француске и југословенске владе, без учешћа по-

---

⁴⁷ M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije 1922–1935*, str. 26.

⁴⁸ Више видети у: Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata, Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit”*, Beograd 1985; Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd 2008.

⁴⁹ СБНС, р.с. за 1923/24, I, Одвојено мишљење чланова Демократског и Земљорадничког клуба, стр. 319.

⁵⁰ Исто, Излагање Милана Стојадиновића, стр. 319–320.

средника, па ће бити искључени сви агенти и све непријатности које често наступају приликом државних набавки. Овакав приступ наishaо је на одобравање великог броја народних посланика. Војислав Лазић изјаснио се против гаранција које су се давале, јер су утицале на повећање такса, тако да се то највише одражавало на сиротињу, која не само да је била у првим борбеним редовима, већ је то и плаћала. Сматрао је да је лако стварати вишкове код ове врсте прихода када се сваке године у Скупштини усвајају по један закон по коме се повећавају монополи, царине, итд. Повећавани су на бази посредних пореза од широке потрошачке масе. На констатацију министра финансија да је судбина радикалске владе да наоружава народ, Лазић је одговорио: „Јесте да га наоружава да гине на бојном пољу а она ће својом политиком хрђавом изгубити оно што народ буде створио“. Скупштина је одобрila закључивање зајма са 103 гласа за и 61 против.⁵¹ Реализација овог зајма ипак није ишла глатко. Набавке су текле готово десет година, а вршиле су се и дипломатске интервенције да поједине француске фабрике поштују рокове и сл.⁵²

Иако се највећи број замерки опозиције односио на висину буџетских издатака за војску, постојале су ситуације у којима су средства чак и захтевана. Ово се првенствено односило на захтеве поједињих општина да им се исплате издржавања касарна. Примера ради, наведено је да је мариборска општина од 1919. до 1925. године дала за издржавање касарне 284.747,95 динара, а добила од државе свега 45.284,54 динара, да су касарне у Хрватској биле у власништву општина, да их је Министарство војске изнајмило, али да се кирије нису плаћале или су биле на предратном нивоу. Као против-аргумент војних власти на захтеве поједињих општина наведено је да су извесне општине у Војводини својевремено тражиле да им се војска доведе у место, притом се обавезале да ће подићи касарне и издати на 25 година војсци која ће плаћати кирију, а да после да пређу у власништво државе. Како је временски рок истекао војна управа не би требало ишта да плаћа, будући да касарне нису више биле у власништву општина.⁵³

Изнети ставови и мишљења поједињих народних посланика и политичких странака према расходима за војску Краљевине СХС доста су опречни. Опозиција се све време трудила да докаже како су одвајања за војску претерано висока и процентуално међу највишим на свету, што је у појединим излагањима дефинисало Краље-

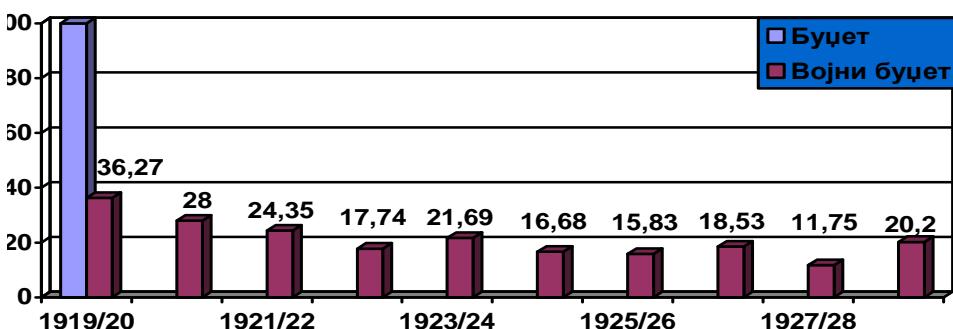
⁵¹ Исто, Излагања Петра Пешића и Војислава Лазића, стр. 320–329.

⁵² М. Bjelajac, *n. d.*, str. 26.

⁵³ СБНС, р.с. за 1925/26, III, Излагања Андреја Бедјанича, Милована Жанића и Душана Трифуновића, стр. 437–452.

вину СХС као милитаристичку земљу. Овакво мишљење или је свесно пренебрегавало чињеницу да је државни врх Краљевине СХС сматрао њен положај несигурним и угроженим готово са свих страна и да је наоружавање било у циљу одбране од евентуалног напада што је из партијских интереса коришћено за напад на владу или многи од народних посланика нису увиђали геополитички положај државе у којој су живели.

Графикон 1. Процентуално учешће Министарства војске и морнарице у буџету⁵⁴

У жељи да докажу изнето посланици опозиције често су претеривали у цифрама са којима су излазили пред Народну скупштину. Осим изношења у Скупштини, а тиме и у јавности, података о далеко већем броју војника од оног који је заиста био,⁵⁵ из Графикона 1. могуће је видети да је проценат учествовања војног буџета у укупном буџету био већи од трећине само у години непосредно после рата. Са сваком наредном годином он се смањивао и почевши од буџетске 1923/24. године кретао се до 20%. Овотико издавање средстава за војску није било беззначајно, али с обзиром на недостатак готово свега, није било довољно за стварање савремене војске. Недостатак новца константно је утицао на неодржавање маневара, а повремена већа улагања, захваљујући кредитима из 1922. и 1923. године, била су изазвана због претећег става разних суседних држава и уопште несрћеним приликама у средњој и југоисточној Европи. Кредит од 100

⁵⁴ Графикон је састављен на основу вотираних буџета у скупштини, јер су се расправе односиле управо на те податке.

⁵⁵ Број војника током двадесетих година константно је смањиван. Тако се дошло до броја од 109.000 људи у армији, док је регрутни контингент чинило 95.000 каплара и редова, што је армијски врх сматрао максимумом редукције. (СБНС, р.с. за 1927/28, V, Излагање Стевана Хацића, стр. 37).

милиона франака добијен је од Чехословачке за поруџбине из предузећа Шкода, док је кредит од 800 милиона био предвиђен за куповину пушака да би се изједначило наоружање пешадије, која је имала британске, немачке, француске и аустријске пушке.⁵⁶

Британски војни изасланик сматрао је да је, за разлику од посланика и јавног мњења, Генералштаб у потпуности био свестан несташице муниције, виших и нижих официра, подофицира и техничког особља, као и слабости саобраћајне мреже, уколико би било потребно водити опсежне војне операције против добро опремљених армија. Упркос томе, вршено је смањивање ефективе регуларне војске. У односу на 1921/22. годину када су се у саставу армије налазила 6.399 официра и 136.877 осталих, наредне буџетске године било је 5.682 официра и 109.000 осталих.⁵⁷ Изасланик је био мишљења да иако је војни врх желео да оформи јединице које је сматрао да су потребне, до тога често није долазило, управо због стања државних финансија.⁵⁸ Са примедбама на превелики број високих официра нису се слагали ни представници поједињих држава и сматрали су да њихов број не премашује потребе.⁵⁹

Благо повећање ефективе ратне морнарице и авијације није било довољно за постављање основе за стварање савремене армије. Тога су били свесни и поједини посланици па је ситуација у авијацији описана на следећи начин: „Кад видимо кога авијатичара да лети, молимо се Богу, да му се нешто не дододи, јер знајмо, да ако му се што дододи, да смо и ми у томе много криви, јер нам стоје стројеви; као што сам чуо, у таквом стању, да заиста не одговарају не само духу времена, већ и оној сврси, којој сврси треба да одговарају”.⁶⁰ Са средствима којима је располагала Краљевина СХС није била у стању да прати развој војне технике и зато је њена армија била на ниском нивоу опремљености савременим оружјем и оруђима.

Захтеви словеначких посланика да Словенци војни рок служе у Словенији или у Хрватској, били су супротна жељама војних власти, јер је највећа потешкоћа са којом су се војне власти суочавале проистекла из интеграције три народа. Овај проблем војне власти на-

⁵⁶ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, I (1921–1930), Beograd-Zagreb 1986, str. 154.

⁵⁷ Исто, стр. 219.

⁵⁸ Током 1922/23. године могле су се чути гласине о образовању треће коњичке дивизије и 33. артиљеријског пука. До тога није дошло услед недостатка средстава. (Исто, стр. 419).

⁵⁹ Податак да је у 1925. години унапређено 63 пуковника у ранг бригадних генерала, британске дипломате у Београду нису сматрале бројем који премашује потребе оружаних снага. (Исто, стр. 356).

⁶⁰ СБНС, р.с. за 1921/22, IV, Излагање Павла Терзина, стр. 385.

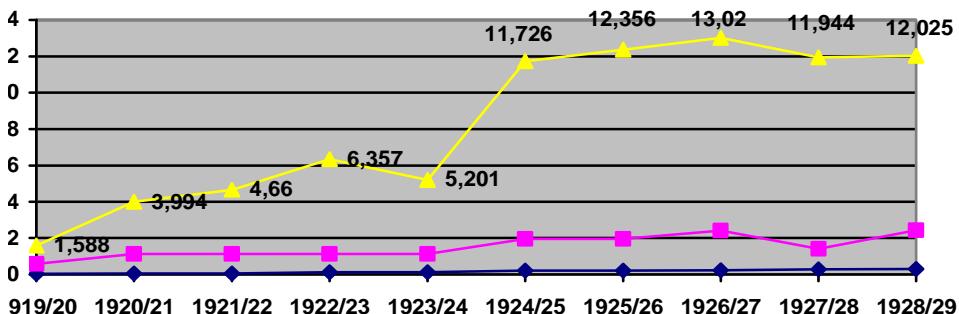
стојале су да превазиђу мерама супротним од жеље словеначких посланика, односно упућивањем регрута из једног дела земље у други и та мера се, донекле, показала успешном. Из изложених ставова посланика могуће је приметити и разлику у менталитету становништва источног и западног дела државе, али и о различитом поимању заједничке државе. Жеља да се словеначки регрути не удаљавају превише од Словеније истицана је са различитим изговорима, док су посланици из Србије посматрали Краљевину СХС као једну целину и служење војног рока у било ком њеном делу било је за њих очекивано и разумљиво.

Табела 1. Буџети Министарства војске и морнарице и Министарства пољопривреде и вода⁶¹

Буџетска година	Државни буџет	Буџет Министарства војске	Буџет Министарства пољопривреде и вода
1919/20.	1.588.224.130,27	575.876.917,51	26.620.560,29
1920/21.	3.994.356.543,50	1.120.804.560,14	56.157.392,55
1921/22.	4.660.082.634,06	1.120.804.560,14	56.157.392,55
1922/23.	6.356.714.634,36	1.127.803.394,40	117.676.642,80
1923/24.	5.200.948.072,93	1.127.803.394,40	117.676.642,80
1924/25.	11.725.741.322	1.956.000.606,40	214.607.144,36
1925/26.	12.356.366.220,90	1.956.000.606,40	214.607.144,36
1926/27.	13.019.801.779,49	2.413.000.000	232.475.400
1927/28.	11.943.655.350,97	2.403.000.000	275.787.286
1928/29.	12.024.582.667,55	2.428.571.226	302.355.942

⁶¹ Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, св. 16, Загреб 1927, стр. 801, 810; СБНС, р.с. за 1927/28, V, стр. 37; *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1938*, Београд 1938, стр. 28-29.

Графикон 2. Положај буџета Министарства војске и морнарице и пољопривреде према државном буџету

Замерке да је војни буџет у односу на буџет Министарства пољопривреде, као ресора који је био задужен за унапређење стања у делу привреде који је обухватао преко четвртине популације био превисок, може се условно сматрати тачним. Из представљене Табеле 1. и Графикона 2. очита је доминација војних расхода, што говори да је државни врх ставио потребе безбедности земље изнад привредних потреба и по цену стандарда својих грађана. С обзиром на реалне потребе и Министарства војске и Министарства пољопривреде, јасно је да је привреда Краљевине СХС била на нивоу са кога није могла да омогући покривање државних потреба, пошто су се са недовољним средствима суочавала и остала министарства.

Многе од замерки и примедби упућених влади у погледу контроле реализације одобрених средстава говоре да поједини посланици нису схватали како одређени државни органи функционишу и да потпун увид у начин утрошака средстава није могућ, будући да представља војну тајну. Жеља да се зајмови за војне набавке склаپају у земљи, а не иностранству, говори о томе да одређени број посланика није био свестан економског стања државе и немогућности да се домаћи зајмови склопе ни за много ниже суме од оних које су биле потребне војсци.

Војни буџети јесу односили битан део средстава из државног буџета, али висина буџета Краљевине СХС није била ни приближно довољна да би покрила државне потребе у овом домену. Низак бруто национални доходак није могао да одговори ни основним државним потребама, што је појачавало критику распореда буџета расхода, посебно се односећи на његов непродуктивни део, попут Министарства војске и морнарице.

Dr. Ivan M. Becić, Research Associate
INSTITUTE FOR SERBIAN CULTURE, LEPOSAVIĆ/PRIŠTINA

PARLIAMENTARY DEBATES OVER THE MILITARY BUDGETS IN KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

(Summary)

In the moment of creating of new state quality of life in Yugoslavia was quite opposite from the expectations of its inhabitants. Different circumstances contributed to the fact that it was not capable to satisfy even its modest needs thus contributing to certain disillusionments of rich and selfsufficient state. In situation marked by constant lack of finances parliamentary debates over the amount of state budget and its distribution questions related to defense expenditure always caused bitter controversies. Opposition parties mostly considered military expenditures as excessive and unnecessary not taking into consideration realities of Yugoslav position in international relations as well conditions within the army as well its needs.

Ruling parties were pressed by the demands for reduction of military in general as well shortening of service period, development of air force or navy at the expense of ground forces, reductions of officer's salary supplements, serving in areas closer to the actual places of residence, budget support to the local authorities for the maintenance of army barracks. Defense ministries considered saving measures were already bringing results on everyday basis, while certain changes could not be undertaken due to the provisions of ruling laws, and that some of them already distorted normal functioning of the armed forces.

Many of these remarks were exaggerated and motivated by political interests, while remarks on the subject of underdevelopment of navy and air forces were contradictory with demands for reductions of defense budget.

УДК 327.8(497.1:497.2)"1923/1925" ;
314.151.3-054.74(=163.3)(497.1)"1923/1925" ;
323.276(497.2)"1923/1925"

Срђан Мићић, истраживач-сарадник
Институт за новију историју Србије, БЕОГРАД

КРАЉЕВИНА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА И ПЛАНИРАЊЕ ДРЖАВНОГ УДАРА У БУГАРСКОЈ, 1923-1925. ГОДИНЕ¹

АПСТРАКТ: У раду је обрађен рад бугарских емиграната, члана нова земљорадничке и комунистичке странке у Краљевини СХС и другим европским државама, на припреми државног удара у Бугарској, обарању владе Александра Цанкова и династије Сакс-Кобург-Гота.

Кључне речи: Бугарска емиграција, државни удар, спољна политика.

Непосредно након Првог светског рата Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца имала је велики број нерешених питања на Балканском Полуострву и Средњој Европи. Три главна проблема са којима се сусретала нова држава биле су претензије Италије према источном делу Јадранског мора и њени покушаји да преузме улогу некадашње Аустро-Угарске, могућност рестаурације Хабзбуршке монархије и обнова непријатељства са Бугарском. Посредно, постојала је претња и од ширења большевизма, који се надовезивао на унутрашње прилике у Краљевини СХС.

---

¹ Рад је резултат рада на пројекту Института за новију историју Србије *Срби у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (№ 47027) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Председник бугарске владе Александар Стамболијски (Александър Стоименов Стамболийски) и вођа Бугарског земљорадничког народног савеза (Българският земеделски народен съюз БЗНС) тежио је успостављању бољих југословенско-бугарских односа, преко решавања Македонског питања, са циљем изласка две државе на Егејско море и боље позиције на Балкану и у Европи, после пораза у ратовима. Бугарска влада је морала да онемогући рад Унутрашње македонске револуционарне организације (Вътрешната македонска револуционна организација – ВМРО) и да не изазива сумње Краљевине СХС у погледу својих односа са Италијом, Турском и Мађарском. Опрезност југословенских државника према настојањима владе у Софији била је проузрокована српским искуством са Бугарима и актуелним проблемима у југословенско-италијанским односима. Због тога нису имале поверења ни у БЗНС, и поред доказа пријатељства његових првака према Србима и југословенској идеји током Првог светског рата. Било је потребно три године обостраног упознавања, да би се омогућило потписивање Нишких споразума² који су мали за циљ превазилажење главних препрека. Међутим, настојања БЗНС да постигне споразум са Краљевином СХС, створио је заједничку опозицију бугарске династије, војске и већине грађанских странака који су извршили државни удар 9. јуна 1923. године, који је резултирао прогонима земљорадника и убиством Александра Стамболијског 14. јуна.³

---

² Након конференције у Нишу, 1–17 марта 1923, на којој је југословенску делегацију предводио начелник Одељења јавне безбедности МУД Живојин Лазић потписан је Нишки споразум 23. марта. Бугарска влада се обавезала да уништи упоришта ВМРО на својој територији; договорена је сарадња пограничних војних и цивилних органа на очувању безбедности границе и спречавању илегалних прелазака; југословенским пограничним јединицама је дозвољен улазак на територију Бугарске приликом гоњења комитских чета. Са друге стране, бугарска делегација није успела да се избори за бољи третман становништва у Јужној Србији.

³ Више видети у: Dr Desanka Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, Beograd 1979, стр. 27–46, 83–85, 92, 93, 101–119, 165–172, 183–185; Živko Avramovski, „O stavu jugoslovenske vlade prema devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine“, *Zbornik radova „Istorija XX veka“*, свеска IX, Beograd 1968, стр. 133–155; Živko Avramovski, „Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. godine“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*. Zbornik radova I, Beograd 1980, стр. 157–166; Васил Ал. Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения*, София 1991; Димитрина Петрова, *Българският земеделски народен съюз 1899–1944*, София 1999, стр. 32–36, 39–41, 49–54, 102–109, 111–113 (даље: Д. Петрова, *БЗНС*) ; Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata. Da li je Jugoslavija bila Francuski „satelit“*, Beograd 1985, стр. 9–16, 26–28, 35–41, 45–49, 54–56; Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srbija, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd 2008; Дмитар Тасић, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвате и Словенаца на Косову и Метохији у Македонији 1918–1920*, Београд 2008, стр.

Непосредно након преврата, првак БЗНС, бивши потпредседник Народног собрања и министар пољопривреде и државне имовине у влади земљеделаца Александар Обов (Александър Христов Оббов) је организовао 17.000 сељака у северној Бугарској против режима Александра Цанкова (Александър Цолов Цанков).⁴ Југословенска влада је понудила бугарским посланицима у Прагу и Београду, Рајку Даскалову (Райко Иванов Даскалов) и Константину Тодорову (Константин Василев Тодоров) да им помогне илегалан прелазак границе како би могли да учествују у организовању и руковођењу устанком, али су они то одбили.⁵ Бугарска војска и жандармерија су успели да нанесу пораз земљеделским устаницима под вођством Александра Обова. Он је потом побегао у Румунију, одакле се упутио у Праг,⁶ где је дотадашњи опуномоћени министар и нови вођа БЗНС Рајко Даскалов остао да живи после 9. јуна 1923. године. После извршеног преврата и слома отпора бугарских земљорадника, Краљевина СХС и Чехословачка су отворено пружиле уточиште избеглицама из Бугарске.⁷ Земљеделски прваци у Прагу су првобитно разматрали могућност пресељења у Београд, али су одустали након извештаја Константина Тодорова да су југословенске власти почеле да се опходе са много више симпатија према члановима БЗНС после убиства Александра Стамболијског.⁸ Почетком јула 1923, бугарски емигранти су организовали састанак у Прагу, на којем су, између осталих, учествовали Рајко Даскалов, Александар Обов и Константин Тодоров. Донето је шест одлука о њиховом даљем раду:

1) Праг је изабран за центар деловања, јер нису желели да стварају проблеме Југославији;

120–136, 140–200; Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd 2002, стр. 147, 148; Иван Ристић, „Бошњевичка акција на Балканку (до средине двадесетих година XX века)“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Година XII, Број 1–2, Београд 2011, стр. 71–76.

⁴ Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Румунији, стр. 395–9–96, 156, 157 (даље: AJ, 395); Централен държавен архив, Фонд Легация във Букурещ 327к, Инв.оп.1, а.е.656, стр. 1, 2, 6–10, 12, 14 (даље: ЦДА, 327к); Коста Крајшумовић, *Смрт Александра Стамболијског*, Београд 1936, стр. 3–15; Д. Петрова, *БЗНС*, стр. 122–126.

⁵ Централен държавен архив, Фонд Райко Иванов Даскалов 695к, Инв.оп.1, а.е.33, стр. 1, 6, 19; Български исторически архив, Фонд Константин Людсанов–Цанков 356, а.е.13, стр. 43–49 (даље: БИА, Ф.356); БИА, Ф.356, а.е.14, стр. 14, 16, 17; БИА, Ф.356, а.е.15, стр. 18–23.

⁶ AJ, 395–9–96, стр. 164, 175, 190, 191; ЦДА, 327к, Инв.оп.1, а.е.656, стр. 3, 4.

⁷ Desanka Todorović, „Jugoslovensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923. (Kriza u septembru)“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku. Zbornik radova I*, Beograd 1980, стр. 183.

⁸ Коста Василев Тодоров, *Изповедта на една луда балканската глава*, София 1994, стр. 268, 269.

2) оснивање подцентара у Београду, Бечу и, уколико је могуће у Букурешту;

3) организовање пропаганде за обарање режима у Софији преко југословенско-бугарске границе;

4) издавање часописа *Земеделско знаме* у Прагу који ће преносити из Краљевине СХС у Бугарску;

5) вршење пропаганде у Европи против бугарске владе, посебно у Паризу;

6) слање људи у Бугарску ради прикупљања тачних податка о стању у земљи.

После дужих разговора са бугарским емигрантима југословенски посланик у Прагу Љубомир Нешић је закључио да немају финансијских средстава, и да очекују моралну и материјалну подршку чехословачких агараца – председника владе Атоњина Швехле (Antonín Švehla), министра аграра др Милана Хоџе (Milan Hodža), министра народне одбране Франтишека Удржала (František Udržal) и министра унутрашњих дела Јана Малипетра (Jan Malýpetr), као и њихових организација. Од Чехословачке аграрне странке добили су једнократну помоћ у износу од 500.000 круна. Са друге стране, били су веома незадовољни држањем Румуније, и очекивали су да се влада Александра Цанкова у спољној политици ослони на Италију, албанске и мађарске иредентистичке покрете уперене против Краљевине СХС. Љубомир Нешић је разговарао и са министром иностраних дела Едуардом Бенешом (Edvard Beneš) о раду бугарске емиграције у Прагу. Чехословачки министар му је пренео свој одговор новом бугарском отправнику послова Димитрију Михалчеву (Димитър Георгиев Михалчев), да земљеделци имају право уточишта, јер нису злочинци већ политички кривци; да ће им дозволити да раде штагод желе на политичком и пропагандном пољу, само не да праве бомбе или ако то раде, да раде вешто да не би сметали влади.⁹ Љубомир Нешић и Рајко Даскалов су потписали споразум, у име Краљевине СХС и БЗНС, о заједничкој борби легалним средствима за обарање владе Александра Цанкова. Постављен је услов земљеделцима да, после повратка на власт, наставе са политиком југословенско-бугарског пријатељства и зближавања и да преко Народног сaborа реше питање династије у Бугарској.¹⁰

⁹ Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Паризу, 388-8-21, стр. 500-502 (у даљем тексту, AJ, 388); К. В. Тодоров, н.д., стр. 275; Проф. др Димитрина Петрова, *Д-р Рајко Даскалов (1886-1923). Политик и државник реформатор*, Стара Загора 1995, стр. 45-47. О политичким идејама земљеделских емиграната у Краљевини С.Х.С. више видети у: Ivan Ristić, „Bugarska politička emigracija u Kraljevini SHS“, *Istorija XX veka*, Godina XXX, Broj 2, Beograd 2012, стр. 41-61.

¹⁰ D. Todorović, „Jugoslovensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923. (Kriza u septembru)“, стр. 183.

Момчило Нинчић је у Народној скупштини СХС изнео штуро обавештење о догађајима у Бугарској, 11. јуна. Међутим, опозиција је инсистирала да је одлучна интервенција Краљевине СХС, у периоду од 9. до 14. јуна, могла да спречи трагичан исход догађаја. Најгласнији заговорници југословенског уплитања били су народни посланици Демократске странке и Савеза земљорадника, који су упутили и прекор што влада у Београду није реаговала иако је три месеца знала за припреме.¹¹ Сарадња српских и бугарских земљорадника датирала је из XIX века. Бугарски сељачки задругари су долазили у Краљевину Србију, од 1897, да би учили о организовању сељачких задруга. Српски земљорадници су се у политичком погледу угледали на Бугаре. У свом страначком програму Савез земљорадника је преузео многе тачке из програмског акта БЗНС. Константин Тодоров је, као бугарски посланик у Београду, одржавао контакте са др Милошем Тупањанином, др Миланом Гавриловићем и Костом Крајшумовићем.¹² Када је постао бугарски емигрант у Југославији, становao је повремено, као гост, у кући Милана Гавриловића.¹³ Међу демократама, Војислав Маринковић је први стао уз земљеделску емиграцију крајем јула 1923. године. Понудио им је извесну своту новца,¹⁴ а потом је оформио Комитет за зближавање са Бугарском у циљу сталне подршке њиховом раду.¹⁵ После обезбеђивања новчане помоћи Београдске задруге, Константин Тодоров је отпутовао у Француску да би организовао додатне изворе прихода за избеглице. Југословенски посланик у Паризу Мирослав Спалајковић му је исплатио једнократну помоћ из поверљивог кредита посланства. Потом је препоручио Министарству иностраних дела КСХС да обезбеди месечну апанажу Константину Тодорову у износу од 2.000 француских франака.¹⁶ Истовремено, својом интервенцијом у југословенском и француском министарству, после убиста Рајка Даскалова у Прагу, обезбедио је његовој породици 20.000 динара и омогућио њихов одлазак из Бугарске.¹⁷ Поред контакта са југословенским послаником, Константин Тодоров је у Паризу организовао помоћ приватних лица, која су раније пружала финансијску подршку влади Александра Стамболијског.¹⁸

---

¹¹ V. Jovanović, *n.d.*, 152–154; Dr Ž. Avramovski, „O stavu jugoslovenske vlade prema Devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine“, стр. 155–159.

¹² Архив Српске академије наука и уметности, 14.301 Никола Станаревић, *Српски земљораднички покрет у Југославији до 1945. године*, стр. 53, 54, 81, 102–104.

¹³ К. В. Тодоров, *н.д.*, стр. 324.

¹⁴ Архив Српске академије наука и уметности, 14.439 Заоставштина Војислава Маринковића, 14.439/37.

¹⁵ АСАНУ, 14.439/311.

¹⁶ AJ, 388–8–21, стр. 511, 512.

¹⁷ AJ, 388–8–21, стр. 562, 571, 655.

¹⁸ К. В. Тодоров, *н.д.*, стр. 275.

Бугарска комунистичка партија (Българската комунистическа партија – БКП) је, током припрема за револуцију, ступила у контакт са БЗНС, али нису успели да склопе споразума о заједничкој акцији.¹⁹ Због тога, земљеделска емиграција није била упозната са планом за Септембарски устанак.²⁰ Сазнавши за овај покушај комуниста, Константин Тодоров и Александар Обов су се из Париза упутили у Београд, у нади да ће успети да подигну и сељаке на побуну.²¹ Међутим, бугарска влада је предвидела могућност сарадње БЗНС и БКП и одмах је тражила званично обавештење југословенског Посланства у Софији о активностима земљеделске емиграције.²² Непосредно после слома побуне, 28. септембра 1923, комунистичке вође Георги Димитров (Георги Димитров Михайлов) и Васил Коларов (Васил Петров Коларов) су пребегли у Краљевину СХС.²³ Бугарска влада је искористила то бекство да пласира вести да је и југословенски обавештајни официр мајор Танасије Динић²⁴ учествовао у припремама и извођењу устанка.²⁵ Нишки епископ Доситеј је лично поздравио Георги Димитрова и јавно му се захвалио што је током Првог светског рата у Народном собрању говорио против терора бугарских окупационих власти у топличком и јабланичком крају.²⁶ Александар Џанков је планирао, крајем 1923, да убаци лажне земљеделце на југословенску

¹⁹ Архив Југославије, Фонд Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије, 14–28a–76a, стр. 140, 141 (у даљем тексту АЈ, 14); Д. Петрова, *БЗНС*, стр. 127, 128.

²⁰ АЈ, 388–8–21, стр. 601.

²¹ АЈ, 388–8–21, стр. 613; АЈ, 395–9–96, стр. 279–281.

²² АЈ, 388–8–21, стр. 655.

²³ АЈ, 14–28a–76a, стр. 140, 141; К. В. Тодоров, *н.д.*, стр. 273, 274.

²⁴ Танасије Ђ. Динић рођен је у Нишу 1890. године; Војну академију завршио 1912; у балканским и Првом светском рату био је у саставу Моравске дивизије 1912–1916, када је повучен са фронта због последица вишеструког рањавања; био је одликован златном и сребрном медаљом за храброст, орденом Белог орла без и са мачевима и Карађорђевом звездом са мачевима. Током 1918–1920, био је задужен за сузбијање штрајкова комунистичких железничара и осигурање безбедности у Београду од могућих револуционарних дејстава. Од 1920. до 1922. године био је комадант батаљона на албанско-југословенској граници до успостављања нормалних дипломатских односа и решавања већег дела граничних питања. За обавештајног официра према Бугарској постављен је након преврата од 9. јуна. Почетком јула први пут је отпутовао у Софију да би са послаником Миланом Ракићем направио договор о организовању обавештајног рада у новонасталим приликама. На овој дужности унапређен је из чина мајора у чин потпуковника, а крајем 1925. године постављен је за војног изасланика у Тирани. АЈ, 334–Персонални одсек–102–369, стр. 910, 911; Војни архив Србије, Архива непријатељских јединица, Кутја 87, Фасцикла 3, Предмет бр. 23, Рег. 2–8; Архив Србије, Збирке докумената Безбедносно-информативне агенције, Списак IV, Предмет бр. 41, стр. 7 (у даљем тексту АС, БИА, IV, 41).

²⁵ АЈ, 14–28a–76a, стр. 158–160.

²⁶ D. Todorović, „Jugoslovensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923. (Kriza u septembru)“, стр. 194.

територију, како би сазнали планове емиграције. Због тога је мајор Танасије Динић упозоравао Главни генералштаб да обрati пажњу на Бугаре који су после Септембарске побуне прелазили границу. Будући да је војска КСХС планирала да употреби избеглице у борбама против ВМРО, сматрао је неопходним да се претходно испита њихова лојалност.²⁷ Током зиме 1923/1924. није било нових активности бугарских опозиционих странака, услед неповољних услова за прелаз границе и потребе да емиграција консолидује своје редове. Шеф Оперативног одсека Константин Тодоров је радио на организовању и наоружавању одреда састављених од земљеделца и комуниста, који су распоређени дуж југословенско-бугарске границе.²⁸ Нове акције су планиране за пролеће 1924. године.

Међутим, међународни положај Краљевине СХС се знатно поправио почетком године. У Риму је потписан југословенско-италијански Пакт пријатељства који је пружао могућност да се реше кључни проблеми у спољној политици. Италија је смањила помоћ Мађарској, Бугарској и Албанији и преговарала са владом у Београду о заједничким наступима на Балкану и у Подунављу. Истовремено, разматрала се идеја о француско-италијанско-југословенском пакту. Ова промена међународног положаја утицала је на држање Краљевине СХС према суседним земљама.²⁹ Загранична парламентарна група БЗНС у Београду је, 1. фебруара 1924, покренула иницијативу да се отпочне пропаганда преко Народног собрања и листа *Землозаштита*, о убиству Александра Стамболијског, затварању и убиствима многоbroјних чланова странке. Бугарски Министарски савет је почетком године слао руске белоемигранте у Краљевину СХС да би надгледали рад земљеделске емиграције. Због тога је Министарство унутрашњих дела наредило ресорним органима да строго прате кретање и контакте које успостављају Руси.³⁰ Мини-

²⁷ AJ, 14-28a-76a, 189; Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Вашингтону 371-34-45, стр. 471.

²⁸ К. В. Тодоров, *n.d.*, стр. 275; Д. Петрова, *БЗНС*, стр. 132, 133; Луиза Ревјакина, *Коминтернът и селските партии на Балканите 1923–1931*, София 2003, стр. 48, 49, 52, 53 (даље: Л. Ревјакина, *Коминтернът и селските партии на Балканите 1923–1931*).

²⁹ О Пакту пријатељства и његовом утицају на југословенску спољну политику видети у: Enes Milak, „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922–1924)“, *Istorija XX veka*, XIV–XV, Beograd 1982, стр. 155–170; S. Sretenović, *n.d.*, стр. 305–313; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, 60–70; Саша Мишић, *Албанија: пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 1924–1927*, Београд 2009, стр. 41–49; Dunja Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolički položaj Jugoslavije 1929–1933. Britanska politika prema jugoslovensko-italijanskim sukobima u vreme svetske privredne krize*, Beograd 1987, стр. 25–28.

³⁰ AJ, 14-127-464, стр. 459.

стар иностраних дела Момчило Нинчић је тражио од Мирослава Спалајковића, 21. фебруара, да се Александар Обов и Константин Тодоров врате из Париза у Београд. Југословенски посланик је морао да извести министра да су обојица отпутовали из Париза. Александар Обов је био у Лондону, одакле је планирао пут у Праг, а Константин Тодоров је отпутовао у Москву.³¹ Александар Обов је из Прага кренуо, 5. марта, у Београд.³²

У току марта биле су видљиве и прве последице потписивања југословенско-италијанског Пакта пријатељства на званичне бугарске кругове и македонску илегалну организацију. Влада Александра Џанкова је у споразуму са једним од вођа ВМРО Тодором Александровим (Тодор Александров Попорушев) прогласила званичну борбу против ВМРО, која је служила као варка за европску јавност. Ухапшено је око 400 комита, али су војводе остале на слободи.³³ Међутим, мајор Танасије Динић је сматрао да у томе лежи највећа опасност по Краљевину СХС. Привремени прекид комитских акција, одузимао је аргумент југословенској војсци за интервенцију у Бугарској, а тиме одгађао и акцију земљеделске и комунистичке емиграције. Истовремено, бугарска влада је рачунала да одлагање побуне може утицати на привикавање опозиције на промењену ситуацију, што би олакшало измирење свих Бугара са македонском емиграцијом. Због тога је мајор Танасије Динић предлагао Главном генералштабу да покрене војну акцију, како би искористили тренутне бугарско-македонске нетрпељивости за *наше претензије на Југ и јужна мора*. Предлагao је две алтернативе:

1) дипломатска пресија Краљевине СХС да се похапсе сви најзначајнији чланови ВМРО што би довело до неминовног сукоба бугарске војске и македонских комита, и њиховог бекства на југословенску територију;

2) исцениран упад одреда бугарских емиграната који би се искористио за интервенцију југословенске војске.

---

³¹ На основу сачуване архивске грађе Министарства иностраних послова и дипломатских представништава Краљевине СХС није могуће утврдити, да ли је ово било прво сазнање о боравку бугарских емиграната у Совјетском савезу. AJ, 388-9-22, стр. 62; Л. Ревјкина, *Коминтернът и селските партии на Балканите 1923-1931*, стр. 50, 51.

³² Архив Југославије, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, 334-Политичко одељење-7-25, стр. 555 (у даљем тексту: AJ, 334-ПО).

³³ AJ, 14-28a-76a, стр. 222; AJ, 388-9-22, стр. 31-36, 130, 131, 162, 164, 165, 174-180; Архив Југославије, Посланство у Турској – Цариград, Анкара 370-23-72, стр. 290, 334 (у даљем тексту AJ, 370); Ž. Аврамовски, „Македонско пitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima“, стр. 170, 171.

Сматрао је нецелисходним да се акција сведе само на бугарске емигранте, јер би једини резултат био неколико хиљада мртвих и ојачана позиција Александра Џанкова. Одабир једне од предложених опција, резултирао би или збацивањем владе и династије Сакс-Кобург-Гота (Sachsen-Coburg und Gotha) или бар у толико успети да понова потече крв кроз Бугарску што без сумње неће бити без последица по њен унутрашњи и спољни живот. Као крајњи рок за спровођење планова одредио је крај априла, јер током польских радова сељаци неће бити заинтересовани да се активније укључе, без обзира на своју политичку оријентацију. Друга тактика бугарске владе, на коју је Танасије Динић упозоравао, била је давање амнестије већем делу емиграната којим би озваничили опозиционе БЗНС и БКП, и самим тим ојачали положај Александра Џанкова.³⁴ После првог извештаја који је послao 17. марта, поновио је своју интервенцију већ 21. марта, наводећи да ће се емигранти вратити у Бугарску, уколико се државни удар не спроведе на пролеће, под изговором да се план одлаже до јесени. Упозоравао је и на рад Христе Генова Обова, брата Александра Обова, који је међу избеглицама предњачио у њиховом одвајању од југословенске владе. Поновио је своје предлоге да се у циљу увећања јаза између Бугара и Македонаца, пролије *крв и неколико хиљада мртвих*, како би се омогућила војна интервенција југословенске војске под оптужбом непоштовања одредби Нејског мијорног уговора о војсци и наоружању. Посланик у Софији Милан Ракић је известио, 31. марта, да ће ускоро бити донет закон о амнестији, која ће обухватити не само угледније чланове БЗНС, већ и шефове Убојних земљорадничких задруга који су припремали устанак. Бугарски министар иностраних послова Христо Калфов (Христо Димов Калфов) је послao једног чиновника да обиђе логоре избеглица у КСХС и протумачи им одредбе закона.³⁵

За озбиљнију организацију и спровођење државног удара била су потребна знатно већа финансијска средства од оних којима је располагала емиграција. Стoga су Константин Тодоров и Александар Обов поново кренули у обилазак европских престоница. Од приватних лица у Паризу добили су 250.000 француских франака; Емил Вандервелде (Emile Vandervelde) им је, у име Социјалистичке интернационале, помогао да у Бриселу прикупе 200.000 француских франака; а од чехословачких аграраца и социјалиста добили су 350.000 круна. Део новчаних средстава су прибавили и на основу издате амнестије. Бугарске избеглице су се јављале посланству у

³⁴ AJ, 14-28a-76a, стр. 222-233.

³⁵ AJ, 334-ПО-8-28, стр. 99.

Београду да би добили материјалну помоћ за повратак у домовину, али су остајали у Краљевини СХС и новац предавали руководству. Прве набавке извршене су у Бечу, код аустријских железничара који су преносили наоружање из Италије у Мађарску. Купљено је 20 митраљеза *Schwarzlose* и 500 аутоматских револвера *Parabellum*. Српска земљорадничка задруга им је помогла да прошверцују оружје Дунавом, сакривено у сандуке са пољопривредним алаткама који су имали двоструко дно. До средине априла 1924, највећи део ратног материјала пренет је у Бугарску.³⁶ Услед намере бугарске владе да давањем амнистија придобије избеглице, Министарски савет у Београду је одлучио, у току прве половине априла, да их повуку из пограничних логора у унутрашњост. Тиме су желели да смање предостржност владе у Софији. Мајор Танасије Динић је сматрао ово решење несмотреним, јер је до тада емиграција успела да пружи наду сељацима у Бугарској да је отпор могућ.³⁷

После првог повлачења са границе и одбијања Главног генералштаба да прихвати идеју о интервенцији војске КСХС, земљоделци и комунисти су изгубили самопоуздање у сопствене способности и почели су да разматрају план о збацивању режима у Бугарској уз помоћ страних влада. Чланови БЗНС су одмах ступили у преговоре са владом у Београду, јер је дотадашњи споразум одобравао само легална средства борбе. Са друге стране, комунисти су пропагирали ослонац на Совјетски савез, аргументујући да део бугарских сељака никада не би прихватио помоћ или учешће Срба у унутрашњим политичким борбама. Пошто су чланови БКП држали под својом контролом већину канала комуникације преко границе, имали су велики значај за спровођење државног удара, али су југословенске власти страховале од њихове сарадње са Комунистичком партијом Југославије.³⁸ Схватајући свој деликатан положај, бугарски комунисти су се често лажно представљали као земљоделци да не би изазивали сумњу због својих активности.³⁹

Припреме за државни удар, које су почеле да јењавају, добиле су нови подстрек услед одлучности југословенске државе да постигне боље резултете у борбама са бугарским комитама и односима у оквиру ВМРО. Због дотадашњих неуспеха војске и жандармерије да спречи упаде чета у Јужну Србију и неспровођења Нишких споразума, велики жупан у Штипу Добрица Матковић је организовао *Удружење против бугарских бандита* које је, до маја 1924, дало много боље ре-

---

³⁶ AJ, 14-28a-76a, стр. 258, 259; К. В. Тодоров, н.д., стр. 293, 294.

³⁷ AJ, 14-28a-76a, стр. 241.

³⁸ AJ, 14-28a-76a, стр. 269, 270; Д. Петрова, *БЗНС*, стр. 132, 133.

³⁹ AJ, 14-28a-76a, стр. 269, 270, 273.

зултате у борбама против македонских одреда. Активност контрачекта имало је утицаја и на опредељивање сеоског становништва у корист Краљевине СХС, а против ВМРО. Међу војводама *Удружења* био је знатан број бивших бугарских комита који су пребегли на југословенску територију, због сукоба са Тодором Александровим.⁴⁰ Напоредо са успесима контрачектета, током јуна је избио сукоб у оквиру ВМРО између две фракције – федералиста под вођством Александра Васиљева „Алека-паше“ (Александър П. Василев) и аутономиста под командом Тодора Александрова. Федералистичка струја је прихватала идеју сарадње са Совјетским Савезом, али и са Краљевином СХС, док је аутономистичко крило превасходно желело да се обрачуна са бившим сарадницима који су командовали контрачектетама Стојаном Мишевим (Стоян Мишев), Илијом Атанасовим „Пандурским“⁴¹ (Илија Христов Атанасов), Митом Соколарским (Мите Соколарски), Глигором Циклевићем (Григор Циклев), Мишом Станковићем (Мино Станков) и осталима. Због тога су аутономисти повукли своје чете у Бугарску.⁴² Са друге стране, федералисти који су приступили *Удружењу против бугарских бандита* југословенским државним представницима су износили само жељу да се обрачунају са својим супарницима у ВМРО, али су скривали план да искористе наоружање које су добили за накнадно дизање устанка у Јужној Србији.⁴³

Бугарска емиграција је послала заједничку декларацију Заграничног представништва БЗНС, Тајног револуционарног комитета и Унутрашњег акционог комитета Николи Пашићу, 18. јула 1924, којом су га обавестили да почињу акцију за збацивање бугарске владе, обрачун са конспиративним организацијама (ВМРО, Војна лига и Организација Кубрат) и борбу против комуниста, као предусловима за политику бугарско-југословенског пријатељства. Истовремено су

⁴⁰ AJ, 334-ПО-8-28, стр. 108-120; AJ, 370-23-72, стр. 373, 483; Милосав Јелић, *Летопис Југа. Листине-записи-дневник-поменик*, Београд 1930, стр. 104, 109, 120, 121, 141, 146, 148, 149; Дмитар Тасић, „Војно-политичка акција „македонствујућих“ у Краљевини СХС/Југославији 1919-1934. године“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, Година III, Број 3, Београд 2002, стр. 105; V. Jovanović, n.d., стр. 175, 176, 193, 194.

⁴¹ Српски мајор и четник Милосав Јелић је оценио да се међу војводама контрачектета највише истакао Илија Атанасов по својој храбrosti у сукобима са бугарским комитатима. Милосав Јелић, н.д., стр. 143.

⁴² AJ, 370-23-72, стр. 484, 485; AJ, 14-29-80, стр. 255-263; *Коминтернът и България (март 1919 – септември 1944 г.)*, Том I, (със. Л. Ревякина, Л. Стоянов, В. Милакович, Р. П. Гришина, Н. С. Лебедева), София 2005, стр. 188 (даље: *Коминтернът и България*, Том I).

⁴³ БКП, *Коминтернът и Македонският въпрос (1917-1946)*, Том първи, (със. Щочо Билярски, Ива Бурилкова), София 1998, стр. 199-201, 289-291 (даље: *БКП, Коминтернът и Македонският въпрос (1917-1946)*).

изразили жељу да добију подршку и помоћ Краљевине СХС.⁴⁴ Крајем јула Александар Обов и руски емигрант Владимир Иванович Лебедев су отпутовали у Париз да би обавестили поједине Французе, који су им пружали материјалну помоћ, о планираним активностима. Једини државник који их је примио био је министар рада Жи-стен Годар (Justin Godart) и он им је обећао моралну подршку француске владе.⁴⁵ Истовремено, замолили су југословенског посланика у Паризу Мирослава Спалајковића да лично извести новог министра иностраних дела Војислава Маринковића⁴⁶ о њиховим дотадашњим активностима, да тражи даље инструкције и обавештења о стању у Бугарској.⁴⁷ Истовремено са јачањем међународног положаја Краљевине СХС, њен савезник Румунија је показивала све већу нелагодност у погледу припрема бугарске емиграције. Стога је Јон Дука (Ion Gheorghe Duca) предлагао да се одобри привремено повећање бројног стања војске Краљевине Бугарске. Као главни аргумент, наводио је да совјетска пропаганда улаже знатна новчана средства за корумпирање бугарских официра и војника. Међутим, југословенска влада није желела да дозволи јачање оружаних снага суседне државе, тврдећи да поседују информације о кршењу војних клаузула Нејског мировног уговора.⁴⁸

После промене међународног положаја Краљевине СХС потписивањем Пакта о пријатељству којим је привремено от克лоњен главни проблем у спољној политици, формирање владе Љубомира Давидовића је требало да омогући решавање кључног питања у унутрашњој политици – српско-хрватског спора. Коалиција Демократске странке са Словенском људском странком и Југословенском муслиманском организацијом, као и сарадња са Хрватском републиканском сељачком странком, пружала је могућност договора на бази Видовданског устава. Међутим, током 1923. и 1924. године, Стјепан Радић је отпутовао у иностранство ради интернационализације Хрватског питања, и приступањем Сељачкој интернацији у Москви наметнуо је нове обавезе влади Љубомира Давидовића. Због тога је Министарски савет морао у својој декларацији да изрази спремност да успостави дипломатске односе са Совјетским Саве-

---

⁴⁴ Архив Југославије, Збирка Александра Цинцара Марковића, 310-2 Декларација Заграничног представништва БЗНС, Тајног револуционарног комитета и Унутрашњег акционог комитета упућена Николи Пашићу, 18. јула 1924. године.

⁴⁵ AJ, 388-9-22, стр. 30, 326.

⁴⁶ Био министар иностраних дела у влади Љубомира Давидовића, 21. јул – 15. октобар 1924. године.

⁴⁷ AJ, 388-9-22, стр. 30, 324, 325, 329.

⁴⁸ AJ, 395-1-1, стр. 19-22, 24.

зом.⁴⁹ Оваква политика могла је да представља опасност за Краљевину СХС, јер је Коминтерна током 1923–1924. године прогласила нов приступ Балканском полуострву, залажући се за сељачко-радничке револуције и формирање балканске федерације сељачко-совјетских република. КПЈ је прихватила нову тактику, али није успевала да успостави конкретнију сарадњу са ХРСС.⁵⁰ Међутим, влада у Москви је почела, током 1924, да финансира рад федералистичког и аутономистичког крила ВМРО, и њихову сарадњу са албанским каџацима у Јужној и Старој Србији.⁵¹ Почетком августа Министарство унутрашњих дела је упозоравало на развијену совјетску пропаганду у Краљевини СХС и Бугарској.⁵²

Прелазак југословенско-бугарске границе, 4. августа 1924, бившег министра железница Недељка Атанасова (Недељко Атанасов Мочуров) и некадашњег министра унутрашњих дела Христе Стојанова (Христо Тодоров Стојанов)⁵³ имао је далекосежне последице на бугарску емиграцију, али и на планиране акције у Бугарској. Њих двојица су били заточеници у Александровској болници у Софији од 9. јуна 1923. године до 4. августа 1924, када су успели да побегну. Александар Обов је за стално место боравка изабрао Праг, а Константин Обов, Недељко Атанасов и Христо Стојанов Београд. Од комунистичких вођа у емиграцији, једино се Гаврил Генов (Гаврил Генов Димитров) настанио у Нишу, док су Васил Кола-

⁴⁹ О влади Љубомира Давидовића, односима ХРСС са Демократском странком и Сељачком интернационалом, више видети у: Dr Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970, стр. 380–388; Dr Branislav Gligorijević, „Neki aspekti na odnose između Demokratske stranke i Hrvatske seljačke republikanske stranke (1919–1925)”, *Zbornik radova „Istorijska XX veka”*, Sveska XII, Beograd 1972, стр. 367–372; Dr Slavoljub Cvetković, „Stjepan Radić i komunistički pokret 1923–1925. Prilog pitanju odnosa HRSS i KPJ”, *Zbornik radova „Istorijska XX veka”*, Sveska XII, Beograd 1972, стр. 381, 382, 391–397; Vuk Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929. Pitanje priznanja SSSR-a i uspostavljanje jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa”, *Zbornik radova „Istorijska XX veka”*, Sveska VII, Beograd 1965, стр. 132–137.

⁵⁰ V. Vinaver, „KPJ i jugoslovensko-bugarski odnosi 1919–1938. godine”, стр. 171–174; Dr S. Cvetković, n.d., стр. 387–390, 398–401.

⁵¹ У неколико извештаја о сарадњи Совјета са бугарским комитама, које су примили југословенски МИД и МУД, спомињали су се и наводни контакти Стјепана Радића са ВМРО и представницима краља Бориса III, преко Балканске комунистичке федерације у Бечу. AJ, 14–28a–76a, стр. 328–334; AJ, 14–29–80, стр. 257–260; AJ, 370–23–72, стр. 269, 477, 479, 480, 489, 495; AJ, 388–9–22, стр. 46, 90; И. Ристић, „Бољшевичка акција на Балкану”, стр. 76, 77.

⁵² Dr. B. Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, стр. 407.

⁵³ AJ, 14–28a–76a, стр. 311; *Коминтернът и България*, Том I, 280; К. В. Тодоров, н.д., стр. 298; Д. Петрова, *БЗНС*, стр. 136, 137.

ров и Георги Димитров за центар свог деловања изабрали Беч, а често су боравили у Берлину и Москви.⁵⁴ Недељко Атанасов и Христо Стојанов су инсистирали да се поново преговара о сарадњи са комунистичким вођама у емиграцији.⁵⁵ Почетком августа организован је састанак Константина Тодорова, Гаврила Генова и Георги Димиторва у Бечу. Идеја је била да се комунисти ангажују у нападима на представнике власти у градовима и варошима, где имају више присталица, а земљеделци у селима и планинским подручјима. Било је неопходно и да се установе главни правци дејства, јер је после амнистије, међу емигрантима у Краљевини СХС остало више чланова КПБ него БЗНС. Приликом одабира рута за упад у Бугарску, план је израђен на основу јачине комунистичких организација у појединим градовима. Одређена су два главна правца – источни преко Бургаса и Шумена ка Варни, Пловдиву, Старој Загори и Хаскову; и западни од Видина, преко Враце, Лом Паланке, Нове Загоре и Борисов Града, ка Пловдиву и Старој Загори. У Старој Загори је планирано спајање две ударне формације. Према информацијама којима је располагао југословенско Министарство иностраних дела постојала је велика неизвесност у погледу поделе власти између две странке после обарања Александра Цанкова и династије Кобург. Земљеделци су покушали да убеде комунисте да није опортунно да одмах уђу у нови министарски кабинет, а као аргумент користили су пример реакције мађарских суседа на владу Беле Куна. Неслагања између представника две партије у изгнанству почела су да утичу и на њихове међусобне односе, шпијунирања и оптуживања. Истовремено, појавило се и неколико нових дилема. Прва је била везана за почетак акције, да ли је организовати у што краћем временском року; тек пошто се заврше седнице југословенске Народне скупштине или током септембра. Друга, за куповину и транспорт наоружања за емиграцију и њихове присталице у Бугарској. Трећа се односила на контакте југословенских поданика са избеглицама. Гаврил Генов је до тада већ скренуо на себе пажњу државних органа Краљевине СХС, јер је куповао оружје за бугарске комунисте од становника Нишког и Царибродског округа. Четврта дилема била је везана за начин на који ће реаговати ВМРО.⁵⁶ Одлагање устанка који је најављиван за пролеће утицало је на руководство БЗНС у Бугарској, које је почело да се колеба.

---

⁵⁴ АЈ, 334-ПО-8-28, стр. 163, 164.

⁵⁵ К. В. Тодоров, *н.д.*, стр. 299.

⁵⁶ АЈ, 334-ПО-8-28, стр. 162-168; К. В. Тодоров, *н.д.*, стр. 278-293; *БКП, Коминтернът и Македонският въпрос (1917-1946)*, стр. 326-328; Л. Ревякина, *Коминтернът и селските партии на Балканите 1923-1931*, стр. 62, 63.

Створено је неколико фракција које су планирале сарадњу са краљем Борисом III, опозиционим партијама десне или леве политичке оријентације, желеле самосталан рад странке. Према извештајима које су добили југословенске власти, већина чланова је и даље била верна идејама Александра Стамболијског.⁵⁷

После убиства Тодора Александрова, извршеног по налогу Александра Васиљева, постављало се питање која од две фракције ће преузети вођство над ВМРО. Танасије Динић је закључио да ће федералисти под руководством Петра Чауљева (Петър Якимов Чаулев) и Тодора Панице (Тодор Николов Паница) победити аутономисте на чије чело је стао генерал Александар Протогеров (Александър Николов Протогеров).⁵⁸ Слабљење ВМРО, најсигурнијег савезника владе у Софији, имало је двоструки утицај. Са једне стране, бугарска држава је због информација о предстојећим нападима емигрантских одреда морала да обрati већу пажњу на одбрану границе. Стога су пограничне трупе ојачане добровољцима лојалних држави и распоређено је додатних 9 батаљона према Јужној Србији.⁵⁹ Са друге стране, Недељко Атанасов је отишао у Беч да преговара са Тодором Паницом о заједничкој акцији против аутономиста ВМРО и владе Александра Цанкова. Потом су обојица из Аустрије отпотовали у грчку Македонију.⁶⁰ Поред учешћа земљеделаца, комуниста и федералиста ВМРО, договорена је сарадња са бившим комитама и тадашњим војводама *Удружења против бугарских банди* (Стојаном Мишевим и др) и српским четницима под командом Илије Трифуновића Бирчанина и Косте Миловановића Пећанца. План за државни удар је скициран у пет фаза: 1) упад Тодора Панице у Петрички округ, најјаче упориште федералиста, два дана пре почетка опште акције, са циљем да одвуче што више бугарских снага; 2) упад Стојана Мишева са јединицама Македонаца из Јужне Србије у правцу Ђустендила; 3) упад одреда бугарских емиграната и српских четника под командом Косте Пећанца и Илије Трифуновића Бирчанина у правцу Сливница-Софija (по могућству да се изведе возовима); 4) упад одреда емиграната преко Белоградчика у правцу Враце; 5) устанак у читавој Бугарској под вођством унутрашњих акционих одреда, сеоских и радничких комитета. Пошто је разматрана могућност да државни удар буде извршен током јесени 1924, ужурбаним темпом је отпочело наоружавање одреда бугарских емиграната и пребацивање оружја и муниције у Бугар-

⁵⁷ AJ, 14-28a-76a, стр. 316, 319; Д. Петрова, *БЗНС*, стр. 133-137.

⁵⁸ AJ, 14-28a-76a, стр. 328-334.

⁵⁹ AJ, 14-28a-76a, стр. 340.

⁶⁰ AJ, 14-28a-76a, стр. 332-334; *БКП, Коминтернът и Македонският въпрос (1917-1946)*, стр. 226.

ску.⁶¹ Чехословаци су издали из својих војних магацина Бугарима 20.000 пушака и 200 топова.⁶² Константин Тодоров је добио од једног софијског банкара чек на 500.000 француских франака који је могао да уновчи у Париско-холандској банци. Овај новац искоришћен је за куповину пет *Renault* камиона које су намеравали да прераде у борна кола, а бугарски авијатичар Берче је у Паризу набавио три двокрилна авиона *Spad*. Ангажовали су шест бивших бугарских војних пилота плативши их са по 10.000 француских франака.⁶³ Константин Тодоров је молио Мирослава Спалајковића, преко посланика у Бечу Милана Ђ. Милојевића, да пружи покриће Берчеу за набавку авиона, односно да каже Французима да их купује за потребе југословенског ратног ваздухопловства.⁶⁴

Припреме које је предузимала емиграција нису остале непри мећене.⁶⁵ Потпуковник Танасије Динић је телеграфисао, 8. октобра 1924, да су аутономисти ВМРО послали петорку за ликвидацију генерала Божидара Терзића, Косте Миловановића Пећанца и Илије Трифуновића Бирчанина у Скопљу.⁶⁶ Напоредо, током октобра месеца бугарске државне службе су наставиле са појачавањем јединица у пограничном подручју, посебно на главним правцима између границе и гарнизонских постаја. Чете аутономистичких комита повучене су у унутрашњост да би спречиле присталице федералиста да се прикључе Тодору Паници када буде упао на бугарску територију. Остатак људства су организовали за обрачууне са четама бугарске емиграције (уништен један емигрантски одред код Царевог села, са другим одредом вођене борбе код Куле, каналу везе који води из Зајечара) и ликвидацију значајнијих личности за које је утврђено да формирају одреде земљеделаца и комуниста.⁶⁷ Последњих дана октобра, после предаје начелника Видинског канала везе др Христа Косовског (Христо Жечев Косовски) и Нина Петрова,⁶⁸ који су

---

⁶¹ AJ, 14-28a-76a, стр. 340, 341.

⁶² *Коминтернът и България*, Том I, стр. 137.

⁶³ К. В. Тодоров, н.д., стр. 305, 306.

⁶⁴ AJ, 388-9-22, стр. 336.

⁶⁵ Бугарска контраобавештајна служба била је у предности у односу на југословенску обавештајну службу, јер се ослањала на рад бивших бугарских поданика у тзв. Западним покрајнама (џарибродски и босильградски срез), симпатизере у Македонији и многоbrojne надничаре који су сваке године одлазили на рад у Бугарску. АС, БИА, IV, стр. 41, 1.

⁶⁶ AJ, 14-28a-76a, стр. 16, 17. Министарство иностраних дела КСХС је први пут примило информације од Делегације КСХС у Истамбулу о плановима ВМРО да изврше атентат на Косту Пећанца, 4. фебруара 1924. године. AJ, 370-23-72, стр. 298.

⁶⁷ AJ, 14-28a-76a, стр. 348-351.

⁶⁸ Нино Петров и Христо Косовски су организовали диверзантску групу која је током 1923-1924. упадала у Бугарску ради пљачки и терористичких акција.

упозорили бугарску владу на планирани државни удар, бугарске јединице су почеле да изводе вежбе за случај напада емигранта.⁶⁹

Почетком децембра потпуковник Танасије Динић је могао да утврди да Христо Обов скрива своје одласке у Софију и одваја бугарске избеглице од њега, под изговором да је југословенски обавештајни официр у служби Александра Џанкова. Од раније је располагао подацима да је наредио Христу Косовском да не следи наредбе Централног револуционарног комитета, обустави припреме за напад на Видин и своје људство пошаље у Ниш и Зајечар.⁷⁰ Приликом присуствовања седници Заграничног представништва БЗНС-а Танасије Динић је закључио да Христо Обов штити комунисте, а напада Цветка Станијева⁷¹ (Цветко Станиев).⁷² Иако је већи део припрема за устанак у Бугарској био окончан, акција није била спроведена током јесени 1924. године, услед сукоба који су почели да избијају у редовима емиграције, а који југословенским властима још увек нису били у потпуности познати. Због тога су одложени планови до пролећа 1925.,⁷³ иако су земљеделци наставили свакодневно да беже из Бугарске у Краљевину СХС услед обрачуна са аутономистима ВМРО.⁷⁴

У својим мемоарима Константин Тодоров је навео да су земљеделски емигранати, бивши артиљеријски официри бугарске војске, учествовали у обарању владе Фана Нолија у Албанији. Према тим наводима, Константин Тодоров и Александар Обов су се у Београду договорили са Ахмедом бегом и Ценом бегом да им позајме своје присталице које су знале да рукују топовима које је југословенска војска уступила албанској емиграцији. Вође албанских политичких избеглица су им обећале материјалну подршку за планирани државни удар, када поново преузму власт у Тирани. Међутим, после повратка у Албанију, Ахмед бег није одржао дату бесу, постепено окренувши се сарадњи са Италијом која није подржавала активности бугарске емиграције.⁷⁵

Христо Косовски је убијен у обрачууну бугарске владе са члановима БЗНС, маја 1925. године. АС, БИА, IV, стр. 41 (62, 63); Архив Србије, Лични фонд Танасија Динића, 17 (у даљем тексту АС, ТД).

⁶⁹ АС, ТД-149 стр. (12-16); АЈ, 14-28а-76а, стр. 352-354.

⁷⁰ АС, ТД-129 стр. (1, 2)

⁷¹ Цветко Станиев је био секретар Заграничне парламентарне групе БЗНС у Краљевини СХС и сарадник југословенске војне обавештајне службе, током 1923-1941. године. АС, БИА, IV, стр. 41 (10, 12, 48).

⁷² АС, ТД-10.

⁷³ АЈ, 14-28а-76а, стр. 355-359.

⁷⁴ АЈ, 388-9-23, стр. 535, 536.

⁷⁵ К. В. Тодоров, *н.д.*, стр. 299-302. Иако постоје опречне информације о учешћу југословенске војске и руских белоемиграната, у историографији нема информација о учешћу бугарских емиграната у операцијама присталица Ахмеда бега за обарање владе Фана Нолија. Упореди: С. Мишић, *н.д.*, стр. 69.

Чланови БЗНС и БКП који су остали у Бугарској и желели да се насиљно обачунају са владом током зиме 1924/1925. одлучили су да промене тактику. Званичне посете Александра Цанкова Београду и Букурешту и одлагање акција ширих размера њихових руководства у емиграцији, оријентисали су их на атентате и саботаже. Већ 1. јануара 1925. године покушан је атентат на председника владе, 14. јануара убијен је шеф Криминалистичког одсека Јавне безбедности Неделчо Стефанов, 17. јануара опљачкана је Главна царинарница и миниран Официрски дом у Софији. Професор Софијског универзитета Никола Милев, познат по својим блиским везама са ВМРО и ле-галним македонским организацијама, убијен је 13. фебруара 1925. године.⁷⁶ Бугарска емиграција је покушавала током јануара 1925. године и да придобије румунску владу да пружи подршку припремним акцијама, али је Јон Дука одбацио овај предлог.⁷⁷ Истовремено, продубио се раздор у оквиру БЗНС-а у Бугарској између фракција које су желеле одлучну борбу и оних који су били за сарадњу са краљем Борисом III.⁷⁸ После посете Александра Цанкова Београду, Стејт дипартмент је известио америчка посланства у Београду и Софији да Вашингтон подржава политику југословенско-бугарског пријатељства, уједно траживши извештаје да ли је Краљевина СХС променила своје држање према бугарским емигрантима због њихових веза са Москвом⁷⁹ и јер су их сматрали главним елементом нереда на Балкану.⁸⁰ Југословенско посланство у Софији је известило МИД да је бугарска влада незадовољна резултатима посете Александра Цанкова, јер су сматрали да Београд не жели да води политику пријатељства. Закључили су да је земљорадничка емиграција утицала на држање југословенске владе. Александар Протогеров је имао другачије мишљење. Веровао је да су се Бугари уверили да не постоји могућност да Македонија добије независност и да ће се влада измирити са опозицијом пружањем широких амнистија ради припреме устанка у Јужној Србији.⁸¹ Цар Борис је послао свог изасланика у Београд, да би разговарао са Недељком Атанасовим о спровођењу државног удара уз подршку Војне лиге и БЗНС. Југосло-

⁷⁶ AJ, 14-28a-76a, стр. 398, 399; AJ, 395-13-132, стр. 592, 593; Д. Петрова, *БЗНС*, стр. 139.

⁷⁷ AJ, 395-1-2, стр. 50, 51.

⁷⁸ AJ, 14-28a-76a, стр. 362, 363, 370-373, 391-393; Д. Петрова, *БЗНС*, стр. 137, 138.

⁷⁹ Стејт дипартмент је током Септембарског устанка 1923. године исказао сумњу да држање Краљевине СХС пружа посредну подршку активностима комуниста у Бугарској. Vuk Vinaver, „KPJ i jugoslovensko-bugarski odnosi 1919-1938. godine“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*. Zbornik radova II, Beograd 1982, стр. 172.

⁸⁰ AJ, 388-9-23, стр. 529.

⁸¹ AJ, 388-9-23, 554-557; AJ, 395-13-132, стр. 597-599.

венски обавештајни официри нису се слагали у погледу искрености намера бугарског краља. Потпуковник Танасије Динић је веровао у добијене податке, док је војни изасланик у Софији располагао информацијама да се не припрема преврат.⁸² У међувремену, комадант I армијске области је известио Главни генералштаб, 14. јануара 1925, да је ВРМО послао четири атентатора да убију вође бугарске емиграције.⁸³

Међутим, наставила су се размимоилажења унутар земљеделске емиграције. Александар Обов који је боравио у Прагу морао је да интервенише, 27. јануара 1925, поводом информација о одуговлачењу припрема у Нишу, оптужби против његовог брата Христе Обова и неслагања која су избила са струјом Христе Стојанова о улози и значају избегличког руководства.⁸⁴ Федералисти ВМРО су организовали конгрес у Солуну, 20. фебруара 1925, на који су допутовали из Београда Тодор Паница и представник југословенске владе Христа Ђоровић. Донета је коначна одлука да учествују у збацивању владе Александра Цанкова и обрачуну са аутономистичком фракцијом у Пиринској Македонији.⁸⁵ Услед припрема државног удара у Бугарској, Министарство унутрашњих дела је одлучило да пооштри контролу над свим бугарским поданицима. Издана је наредба да се држе под строгим надзором сви надничари који долазе у КСХС, а да визу за боравак могу добити само уз сагласност Министарства.⁸⁶ Прво, самоиницијативно, пребацивање оружаних чета бугарских емиграната извршено је 21. фебруара 1925. године, на делу границе између Неготина и Зајечара. Напад одреда под командом Илије Атанасова „Пандурског“ на село Голеч изазвао је одговор бугарске владе дипломатским путем.⁸⁷ Почетак акција је одмах узнемирио Румунију која није подржавала идеју повратка БЗНС на власт који би вођио политику сарадње са Краљевином СХС.⁸⁸ Међутим, настављена су неслагања између фракција Обов-Тодоров и Атанасов-Стојанов. Цветко Станијев је известио Танасија Динића, 5. марта 1925, да Христо Обов продужава да шири информације да је југословенски потпуковник у служби бугарске владе и да због тога треба да избегава-

⁸² AJ, 14-28a-76a, стр. 390, 395.

⁸³ AJ, 14-127-460, стр. 75.

⁸⁴ АС, ТД-179 (1)

⁸⁵ *Националноосвободителната борба в Македония, 1919-1941 г.*, Македонскија Научен Институт, София 2002. http://www.promacedonia.org/mni/mni4_3.html (12. март 2013)

⁸⁶ AJ, 14-127-460, стр. 74; 14-158-554, стр. 522.

⁸⁷ AJ, 334-ПО-8-28, стр. 174; Централен държавен архив, Фонд Легиция във Атина 322к, Инв.оп.1, а.е. 432, стр. 61-69.

⁸⁸ AJ, 395-13-132, стр. 605-608.

ју контакте са њим. Истовремено, наредио је Цветку Станијеву, уз знање Заграничног представништва БЗНС, да преда Гаврилу Генову пушке које је добио од Танасија Динића, али да не обавештава југословенске власти.⁸⁹ Ово су биле прве информације да се земљеделска емиграција не придржава договора са југословенском владом и тајно сарађује са комунистима, ван одредби потписаног споразума. Танасије Динић је, 11. марта, известио начелника Обавештајног одељења Главног генералштаба да је наступио потпуни расцеп у редовима бугарске емиграције. Земљеделци су се поделили у две струје, једну која жели самосталну акцију БЗНС и другу која сарађује са комунистима (тзв. Единен фронт), док су се комунисти груписали у анархисте и большевике. Његова процена је била да је у Краљевини СХС остало свега 150-200 искрених присталица идеја Александра Стамболијског, и да су се они окупили око Недељка Атанасова и Христе Стојанова, а да је Александар Обов придобио поверење единенфронтоваца. Упозоравао је да је емигрантима стрпљење при kraју, јер је прошло две године од када им је југословенска влада обећала помоћ, али нису постигнути никакви резултати. Као превентивну меру, предлагао је интернирање најистакнутијих комуниста који су боравили у Нишу.⁹⁰ Наредног дана писао је директно Александру Обову о држању његовог брата Христе Обова и његовим везама са комунистима. Затражио је информацију ко је наредио начелницима канала везе преко границе да оружје које добију од југословенске војске предају комунистима у Бугарској. Упозорио је Александра Обова да до тада није извештавао своје надређене о информацијама које поседује, јер је поштовао интересе и циљеве БЗНС, али да ће убудуће то чинити, јер је почeo озбиљно да сумња у држање браће Обов.⁹¹ На ово писмо је одговорио Константин Тодоров, 14. марта, оповргавајући све тврђење да су они представници Единен фронта и да су наредили убиства појединих емиграната, оптужујући поверионике Танасија Динића да су управо они извршиоци тих радњи.⁹²

Недељко Атанасов и Христо Стојанов су упозорили Танасија Динића, 16. марта, да постоји велика опасност од пропasti планираних акција и молили га да дође у Београд да би заједнички интервенисали код југословенских надлежних институција.⁹³ По пријему овог писма Танасије Динић је известио начелника Обавештајног

---

⁸⁹ АС, ТД-149 (1, 2).

⁹⁰ АС, ТД-15.

⁹¹ АС, ТД-127.

⁹² АС, ТД-152 (1-3).

⁹³ АС, ТД-150 (1).

одељења Главног генералштаба, 18. марта, да је стекао уверење да Александар Обов припрема терен за повратак избеглица у Бугарску. Због тога је предлагао да се он протера из Краљевине СХС, уколико војска и даље планира да земљеделце користе у борби против ВМРО. Већ 20. марта, послао је додатне информације о раду Александра Обова. На основу пресретнутих писама послатих почетком 1924. године бугарском министру финансија Петру Тодорову (Петър Тодоров), донео је закључак да је првак БЗНС одустао од сарадње са Краљевином СХС, Чехословачком, Грчком и Совјетским Савезом и да утиче на своје присталице у Бугарској и емиграцији да прихвате идеју блока БЗНС-БКП. Ову промену у држању Александра Обова је тумачио прекидом финансијске помоћи из Москве, јер није успео да испуни обећање да ће пренети и предати 10.000 пушака комунистима у Бугарској. Југословенски војни кругови су до тада сазнали да је од првих 1.000 пушака, 500 предато бугарским комунистима и прекинули су даље испоруке, страхујући да би оружје могло да доспе у руке Комунистичке партије Југославије. На основу постојећих података Танасије Динић је извештавао да су Недељко Атанасов и Христо Стојанов одбили да потпишу споразум са Грчком, јер нису желели да се одрекну изласка на Егејско море, за шта је влада у Атини била спремна да исплати 5.000.000 драхми. Као прилог писмима, послао је препис Уговора који је потписан у Москви, 11. марта 1924, између Георги Димитрова у име БКП, Константина Тодорова испред Заграничног представништва БЗНС и Стефана Џанова, члана Главног одбора БЗНС, о припремама за револуционарне активности комунистичких и земљеделских организација у Бугарској и емиграцији. Посебним чланом је одређено да се акције изводе без учешћа југословенске војске и четника. Поред Уговора потписан је и засебан Протокол, којим се бугарска земљеделска емиграција обавезала да, од наоружања које добију од војске КСХС, преда 10.000 пушака и неколико митральеза комунистима у Бугарској. Совјетски Савез је био спреман да то оружије исплати 20.000.000 динара директно Константину Тодорову.

Танасије Динић је предложио Обавештајном одељењу Главног генералштаба да искористи сукоб који је настао међу емигрантима, како би из њихових међусобних оптужби сазнали што више о њиховим закулисним договорима са страним владама.⁹⁴ Наставио је, до краја марта, да проверава информације о раду БЗНС у Бугарској и емиграцији. Основни закључак је био да стање међу избеглицама у великој мери зависи од новца који примају. Александар Обов и Кон-

⁹⁴ АС, ТД-15; *Коминтернът и България*, Том I, стр. 137.

стантин Тодоров су располагали знатнијим финансијским средствима и због тога су окупили већи број присталица. У погледу предаје оружја бугарским комунистима, није успео да утврди која група је то учинила, јер су обе одржавале контакте са њима, али је сматрао да највећа одговорност пада на Константина Тодорова, јер је он као шеф Оперативног одсека морао да зна шта се догађа. Закључио је да стварање различитих фракција БЗНС у Бугарској и емиграцији не произилази из идејних разлика, већ је у питању борба око престижа између Александра Обова и Недељка Атанасова. Обојица су желели да преузму кормило над БЗНС, после обарања режима у Бугарској, и због тога су се упуштали у међусобне конфликте. Највише неповерења имао је према Александру Обову који је лично Танасију Динићу рекао да му је стрпљење при крају и да Краљевина СХС може ускоро да очекује ново бугарско издајство, које би било горе од оних из 1913. и 1915, јер влада у Београду није дозволила учешће југословенске војске у државном преврату.

На основу до тада прикупљених информација, предлагао је Главном генералштабу да се пружи подршка групи Атанасов-Стојанов, јер још увек нису издали југословенске интересе, и јер ће имати подршку Тодора Панице за борбе против аутономиста ВМРО. Иако је мислио да је емиграција постала *слаба и ништавна*, сматрао је да њен рад и даље може да буде у интересу Краљевине СХС. Имали су велику подршку у Бугарској и уколико би наставили са својим активностима влада у Софији би била у константном страху од револуције. Своје мишљење је заснивао на дотадашњем развоју догађаја. Емигрантима је требало две године да отпочну са првом фазом - атентатима, друга фаза ће трајати још дуже јер захтева константно спровођење четничких акција да би се урушио ауторитет државних институција, и потом се може приступити последњој етапи – извршењу државног удара. Због тога је предвиђао да ће наредних неколико година Бугарска бити изузетно обазрива у свом држању и опходењу према Краљевини СХС, што је у интересу југословенске владе.⁹⁵

Свађе између емигранатских група које су тињале од краја 1924, досегле су кулминацију 28. марта 1925. године. Александар Обов, Константин Тодоров, Недељко Атанасов и Христо Стојанов су допутовали у Ниш, у највећи логор за бугарске емигранте, изнели отворене оптужбе и тражили међусобно искључење из странке. У таквој атмосфери неколико емиграната је потегло револвере и дошло је до краћег оружаног сукоба. Убрзо је почело међусобно јавно

---

⁹⁵ АС, ТД-16; АЈ, 310-2 Извештај обавештајног официра из Цариброда потпунника Танасија Динића од 25. марта 1925. године.

позивање на одговорност за овај инцидент, преко београдских листова *Време* и *Политика*.⁹⁶ Напоредо са сукобом земљеделских емиграната, и комунисти су почели да се двоуме да ли је целихсадно да заједно са члановима БЗНС спроведу државни удар, јер су схватали да Краљевина СХС не би одобрila њихово учешће у власти.⁹⁷ Атенати, упади појединачних одреда у Бугарску и сукоби федералиста и аутономиста ВМРО претили су да угрозе план за спровођење државног удара. Сукоб међу емигрантима у Нишу и њихова свађа у београдској штампи, могли су да компромитују Краљевину СХС пред европском јавношћу. Због тога је одлучено да се што пре приступи спровођењу револуције. Христо Стојанов је известио Николу Пашића, 4. априла, да су окончане све припреме за државни удар и да је емиграција спремна да сарађује са свим покретима и организацијама које желе да се обрачунају са носиоцима режима у Бугарској.⁹⁸ Почетком априла наређен је премештај бугарских одреда и српских чета Илије Трифуновића Бирчанина из Ниша у Пирот. Према сећањима Константина Тодорова, од 6-7 хиљада бораца, 3.000 су били српски четници, а рачунали су и на помоћ 8.000 бугарских сељака који су живели у пограничним областима Бугарске.⁹⁹

Коначни план за акцију представљен је југословенским властима у Нишу 15. априла 1925. године. Одређено је да годишњица убиства Александра Стамболијског, 14. јун, буде почетак револуције, јер се очекивало да ће многи сељаци бити емотивно пробуђени и због тога се радо придружити борби. Планирано је да пребацивање чета преко границе траје 15–20 дана, а њихово распоређивање у 14 реона (врачански, плевенски, пловдивски, софијски, трновски, ста-розагорски, бургашки, Ћустендилски, варненски, шуменски, русенски, хасковски, видински и орјаховски) 10 дана. Прва фаза борбе била би концентрисана на прекид четири главне линије комуникације између Софије и осталих делова државе, рушењем мостова и тунела на: 1) железничкој прузи Софија – Варна; 2) на реци Марици; 3) железничкој прузи Софија – Ћустендил (изолација рудника Перник); 4) на линији Стара Загора – Трјавник. Напоредо са изоловањем софијског гарнизона, чете би, у свих 14 региона, заузимале

⁹⁶ АС, ТД-128 (1-3), ТД-182 (1-3); *Време* 29. и 30. март 1925; *Политика* 30. март 1925; К. В. Тодоров, *н.д.*, стр. 308.

⁹⁷ *Коминтернът и България*, Том I, стр. 400–404.

⁹⁸ АЈ, 334-ПО-8-28, стр. 179.

⁹⁹ К. В. Тодоров, *н.д.*, стр. 306, 307, 309. Константин Тодоров је августа 1924. године известио Тодора Паницу да је било спремно 5.000 Срба, Македонаца и бугарских емиграната за упад на бугарску територију. *БКП, Коминтернът и Македонският въпрос (1917–1946)*, стр. 326.

скривена складишта артиљеријског наоружања и организовали би сељаке за борбу. Потом би се подигао општи устанак у Бугарској. Планирано је да се главне акције спроводе у шест праваца: 1) Черни брег – Мезбра – Јелисејна – Лакатник (железничка линија између Софије и источног, северног и западног дела Бугарске); 2) Стара Загора – Пловдив – Пазарџик – Кост. Бања – Ихтиман (прекид везе између Бугарске и Турске дуж долине реке Марице, планински терен погодан за четничке борбе); 3) Ђустендил – Дупница – Петрич – Горња Џумаја – Мастанли – Радомир (предпостављено је да ће део софијског гарнизона бити послат у помоћ македонским комитата у Горњу Џумају, Ђустендил и Петрич, и тиме би пукови стационирани у Ихтиману, Орхану, Араб-Конаку, Петров-Конаку и Самокову остали без подршке); 4) Берковица – Новоселци – Фердинанд – Врача – Белоградчик (Врачански рејон је сматран најважнијим због контакта са четири главна пункта, прекида телефонског, телеграфског и железничког саобраћаја између Софије и северозападне Бугарске, а густо пошумљено брдско-планинско подручје је погодно за четничке акције због чега видински гарнизон не би ризиковао да изложи опасности артиљерију ван утврђења); 5) Орхане – Тетевен – Тројан – Ловеч – Плевен (цљу је прекид комуникације Софије са Плевном, Ловечом и Свиштовом код Араб-Конака); 6) Стара Загора – Тулово – Крустец – Трјавна – Горње Орјахово – Турново (прекид комуникације Софије и јужне Бугарске, а густо пошумљен планински терен повољан је за четничке акције). Никакве борбе нису планиране дуж железничке пруге Софија – Сливница – Драгоман – Годеч – Трун – Брезник, која спаја Бугарску и Краљевину СХС, јер планински масиви нису били пошумљени, софијски гарнизон би лако могао да пошаље појачања сливничком и брезничком пуком, а због близине југословенско-бугарске границе предпостављено је да би сигурно избио дипломатски инцидент између Софије и Београда. Према плану, било је потребно 30-40 дана да униште најелитније одреде који подржавају владу Александра Џанкова.¹⁰⁰

Међутим, два догађаја у Бугарској су омела план за извођење државног удара. Група Неше Тумангелова (Нешо Тумангеловъ), која је од 9. јуна 1923. године боравила у планинским подручјима и водила борбе са војним и жандармеријским јединицама, припремила је атентат на краља Бориса. Заседа је постављена код Араб-Конака, 14. априла 1925, и отворена је ватра на аутомобил којим се бугарски монарх враћао у Софију. Краљ Борис успео да преживи и побегне, а убијена су двојица његових пратилаца. Бугарска војска је одмах реагова-

---

¹⁰⁰ АС, ТД-17; АЈ, 14-28а-76а, стр. 340, 341.

ла и од пет атентатора убијена су двојица, а један је рањен и заробљен. Нешо Тумангелов и Васил Попов „Херој“ (Васил Поповъ „Героя“) су побегли у Краљевину СХС.¹⁰¹ Два дана потом, 16. априла 1925, у Софији је организован атентат у цркви Св. Недеље. Постављена бомба није убила краља Бориса, нити чланове владе, али су жртве биле велике. Бугарска је искористила овај догађај да оптужи Краљевину СХС, у штампи и Народном сабрању, за помоћ атентаторима, али је морала да повуче те изјаве. Ипак и југословенски Министарски савет је био приморан да интервенише преко посланика Милана Ракића и тражи да се не објављују информације о припремама бугарске емиграције на територији КСХС, пре него што се Софија консултује са Београдом. Предпостављајући да бугарска влада располаже са дољно материјала о припремама државног удара, упућена је претња да ће затворити југословенско-бугарску границу, престати са издавањем транзитних виза и прекинути железнички саобраћај са Бугарском. Под овим притиском влада у Софији је донела одлуку да не публикује материјал који би могао да компромитује Краљевину СХС.¹⁰² Услед оптужби бугарске владе да је емиграција у иностранству припремала атентат у цркви Св. Недеље, представници бугарских избеглица су морали да упуне неколико јавних деманта, преко југословенске штампе, британској, француској, белгијској, чехословачкој, пољској и југословенској влади, али и европској јавности.¹⁰³ Гаврил Генов који је послао експлозив за атентат у цркви Св. Недеље, морао је да напусти југословенску територију, прво се преселивши у Беч, а потом у Москву.¹⁰⁴ Међутим, ови догађаји утицали су на промену држања великих сила према Бугарској. Све дотадашње молбе бугарске владе да јој се омогући привремено повећање војске због страха од комунистичке опасности биле су одбијене. По први пут су се Британци и Италијани у Међународном војном комитету у Софији и Конференцији амбасадора у Паризу сложили да заиста постоји реална претња и да би требало да се изађе у сусрет захтеву за привремено повећање са 13.000 војника. Момчило Нинчић је покушао да спречи давање дозволе, преко Мирослава Спалајковића који је био у контакту са штабом маршала Фоша (Ferdinand Foch), али ни Французи нису желели да се отворено супротставе бугарској молби, после атентата у цркви Св. Недеље.¹⁰⁵ Одлука Конференције амбасадора да се одобри привремено повећање броја војника, у потпуности је онемогући-

¹⁰¹ АС, ТД-153 (9), К. В. Тодоров, *н.д.*, стр. 309, 310.

¹⁰² AJ, 334-ПО-8-28, стр. 183-186; AJ, 388-9-23, стр. 657, 661.

¹⁰³ Политика 21, 22, 23, 25. и 28. април 1925. године.

¹⁰⁴ К. В. Тодоров, *н.д.*, стр. 310-312.

¹⁰⁵ AJ, 334-ПО-8-28, стр. 187; AJ, 388-9-23, стр. 628-646.

ла извођење плана за државни удар у Бугарској. Влада у Софији је искористила промену своје међународне позиције да би се обрачунала са земљорадничком и комунистичком опозицијом. Велики број првака и чланова обе странке био је убијен и ухапшен.¹⁰⁶ Пошто није успела да спречи доношење одлуке о привременом повећању броја бугарских војника, Краљевина СХС је решила да осигура њихово распуштање до 31. маја, рока који је поставила Конференција амбасадора у Паризу. Због тога је Момчило Нинчић на конференцији Мале антанте у Букурешту утицао да једна од одлука буде и строга контрола овог савеза да ће се Бугарска придржавати постављених ограничења.¹⁰⁷

Поред агентата у Бугарској, који су јој омогућили да привремено повећа број војника и да се влада одлучније обрачуна са опозицијом, до маја 1925. године делимично се изменила и позиција Краљевине СХС. Односи Београда, Рима и Париза и даље нису били потпуно дефинисани. Влада Ахмед бега је на финансијском пољу почела да се оријентише ка Италији, што је доводило у питање оправданост југословенске подршке државном удару у Албанији. Од краја 1924. године компликовали су се односи са Грчком због отказивања српско-грчког савезничког уговора из 1913, покретања питања слободне зоне у Солуну, железничке пруге Ђевђелија-Солун и грчко-бугарске конвенције о словенском становништву у Егејској Македонији.¹⁰⁸ На унутрашњем плану, после првобитне одлуке владе Пашић-Прибићевић, донете јануара 1925, о распоруђању Хрватске сељачке странке и хапшењу њених вођа; Павле Радић, Стјепан Радић и Никола Пашић су, током марта-априла, припремали терен за коалициону владу. Коминтерна је закључила да је после албанских и бугарских догађаја, и јавне подршке Краљевина СХС влади у Софији за обрачун са комунистима, онемогућено да се спроведу балканске сељачко-радничке револуције.¹⁰⁹ На састанку Момчила Нинчића и посланика у Београду Константина Вакарелског, 23. априла, бугарски дипломата је тражио да се уклоне емигранти из пограничних области.¹¹⁰ Крајем априла и почетком маја присталице група Обов-Тодоров и Атанасов-Стојанов слали су директно Николи Пашићу међусобне оптужбе

---

¹⁰⁶ AJ, 14–28a–76a, стр. 473.

¹⁰⁷ Dr Milan Vanku, *Mala Antanta 1920–1938.*, Titovo Užice 1969, стр. 30.

¹⁰⁸ S. Sretenović, *n.d.*, стр. 318–319; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, стр. 79, 80; С. Мишић, *н.д.*, стр. 74–93; Ž. Avramovski, „Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima”, стр. 171–173; Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, Beograd 1986, стр. 11, 12.

¹⁰⁹ V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929”, стр. 137–139; V. Vinaver, „KPJ i bugarsko-jugoslovenski odnosi 1918–1938. godine”, стр. 175; Dr. B. Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srbija, Hrvata i Slovenaca*, стр. 441, 442, 457–459.

¹¹⁰ Политика, 24. априла 1925. године.

за сарадњу са Совјетским Савезом.¹¹¹ Министарски савет је донео одлуку, 2. маја, да се сви бугарски емигранти изместе са границе у унутрашњост, да им се одузму југословенски пасоши и оружје, и да се ставе под строгу контролу. Морали су да остану у местима одређеним за боравак, и само са посебним дозволама су могли да се преселе.¹¹² Министарски савет је, током маја, одобрио бугарским емигрантима да могу да напусте Краљевину СХС.¹¹³ Главни генералштаб је наредио, 12 маја, потпуковнику Танасију Динићу да пошаље једног поверилика у Бугарску који би ступио у контакт са југословенском комунистичком емиграцијом, да би прикупљао информације о њиховим плановима и контактима са Стјепаном Радићем преко Сељачке интернационале.¹¹⁴ Константин Тодоров је известио југословенску владу да је Централни револуционарни комитет растурен, и да ће са радом наставити само Загранично представништво БЗНС у Прагу и Комитет бугарских избеглица у Београду.¹¹⁵ У оквиру ВМРО аутономисти су коначно успели, током маја, да однесу превагу над федералистима. После убиства Петра Чауљева у Милану 23. децембра 1924, Тодор Паница је преузео вођство над федералистичким крилом.¹¹⁶ Будући да је план за извођење државног удара у Бугарској био осуђен, 17. априла 1925, отпутовао је у Беч. Вереница Ивана Михајлова Менча Корничева (Менча Димитрова Кърничева) убила је Тодора Паницу, 8. маја 1925, у Бургтеатру у Бечу. После ослобађајуће пресуде Бечког суда, њој су у Софији делегати свих македонских организација приредили дочек као националном хероју.¹¹⁷

У Народној скупштини Краљевине СХС народни посланици Демократске странке и Савеза земљорадника поново су покренули питање југословенске политике према Бугарској и положају бугарских избеглица. Војислав Маринковић је иницирао дискусију, подношењем интерpellације са осам питања министру иностраних дела Момчилу Нинчићу. На седници од 9. јуна, вођена је расправа између министра, народних посланика владе и опозиције. Једно од осам питања било је везано за премештање бугарских емиграната са границе у унутрашњост Краљевине СХС. Момчило Нинчић је овај потез образлагао својим договором са министром унутрашњих дела Божидаром Максимовићем,

¹¹¹ AJ, 138-21-82, стр. 243, 244, 252-256; AJ, 14-29-78, стр. 112, 113.

¹¹² AJ, 388-9-23, стр. 651; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, Knjiga prva (1921-1930), (прир. Џивко Аврамовски), Beograd-Zagreb 1986, стр. 286.

¹¹³ АС, ТД-180 (1)

¹¹⁴ AJ, 14-28a-76a, стр. 475-478, 482-484.

¹¹⁵ К. В. Тодоров, *н.д.*, стр. 312.

¹¹⁶ AJ, 14-29-80, стр. 255-263.

¹¹⁷ AJ, 14-28a-76a, стр. 540; AJ, 14-29-78, стр. 104-111; АС, ТД-17; К. В. Тодоров, *н.д.*, стр. 314.

после инцидента у Нишу. Војислав Маринковић и Милош Московљевић су изнели своје неслагање у вези ове одлуке. Заступали су став, да уколико је оружани сукоб у нишком логору био стварни разлог, онда је влада морала одмах да их премести или уопште да не реагује. Пресељењем у Горњи Милановац и друге вароши, непосредно након оптужби владе у Софији да Краљевина СХС стоји иза атентата у цркви Св. Недеље, Министарски савет је оставио утисак у европској јавности да је југословенска држава заиста учествовала у бурним догађајима који су потресали Бугарску средином априла.¹¹⁸

Министарство унутрашњих дела КСХС је, после убиства Стојана Мишева,¹¹⁹ разматрало могућност накнадног организовања јаког одреда федералиста ВМРО и *Удружења против бугарских бандита*, под командом Славе Иванова¹²⁰ за упад у Бугарску и обрачун са аутономистима у Горњој Цумаји, Ђустендилу и Петричу. Међутим, ни овај план није спроведен у дело.¹²¹ Према појединим извештајима, у близини бугарско-југословенске границе емигрантски одреди су наставили борбе са бугарском војском, након априла 1925. године.¹²² У бугарској емиграцији у Краљевини СХС наставили су се међусобне оптужбе и сумњичења. Било је информација и да се спремају ликвидације појединих избеглица које су биле у служби југословенске војне обавештајне службе.¹²³ Потошто је раздор захватио читаву бугарску емиграцију, чехословачка обавештајна служба је послала, јуна 1925, свог агента Ривовину у Париз да би се састала са Недељком Атанасовим и сазнала више информација о развоју догађаја.¹²⁴ Будући да је Александар Обов био стално настањен у Прагу, овај потез је чехословачка држава вероватно предузела са намером да се ближе упозна са разлозима због чега је пропала акција коју су две године финансијски и материјално помагале две чланице Мале антанте.¹²⁵ На крају су Недељко Атанасов и Христо Стојанов организо-

---

¹¹⁸ Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Ванредан сазив за 1925. год. од XVIII редовног састанка 3. јуна 1925. дод. до XXXVII. редовног састанка 11. јула 1925. Год, Београд 1925, стр. 102–134.

¹¹⁹ Д. Тасић, „Војно-политичка акција „македонствујућих“ у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934. године“, стр. 105; Архив Југославије, Фонд Генералног конзулатата у Њујорку 449–1–3 Посланство Вашингтон Генерланом Конзулату у Њујорку, Пов.Бр.76 од 10. марта 1925. године.

¹²⁰ Славе Иванов је био федералиста ВМРО који је остао веран идејама „Балканске федерације“ коју су заступали Александар Васиљев, Петар Чауљев и Тодор Паница. AJ, 14–29–80, стр. 255–263; V. Jovanović, n.d., стр. 176.

¹²¹ AJ, 14–29–80, стр. 277, 278; AJ, 334–ПО–8–28, стр. 322, 323.

¹²² Политика, 6. мај 1925. године

¹²³ АС, ТД–144 (1–9); АС, ТД–145 (1, 3); АС, ТД–147 (1, 3); АС, ТД–148 (5–8 11, 12); AJ, 388–9–23, стр. 677.

¹²⁴ AJ, 388–9–23, стр. 691.

¹²⁵ АС, ТД–17 (1, 2).

вали збор својих присталица у Горњем Милановцу, 23. септембра 1925, на којем су се одрекли свих конспиративних активности, после неуспелих планова за спровођење државног удара. Група Обов-Тодоров је одмах искористила ову резолуцију да би их оптужили пред југословенским властима да припремају повратак дела избеглица у Бугарску.¹²⁶

* * *

Преврат у Бугарској, од 9. јуна 1923, и убиство Александра Стамболијског, убедили су државнике Краљевине СХС да су чланови БЗНС били искрени поборници јужнословенске идеје. Ова промена става утицала је на одлуку да пружи подршку земљеделској емиграцији, али и да је искористи за циљеве своје политike. Министарство иностраних дела имало је у виду њихов повратак на власт и утицај на међународни положај Краљевине СХС. Министарство унутрашњих дела и Главни генералштаб су превасходно разматрали могућност употребе емигрантских одреда за борбу против бугарских комита. Сарадња БЗНС и БКП је довела југословенску државу у амбивалентну позицију. Са једне стране, помагала је бугарске комунисте, као сараднике земљеделаца у једничкој борби против Александра Цанкова и краља Бориса. Са друге стране, морала је да буде веома опрезна због њихових контаката са Совјетским Савезом, Коминтерном, члановима КПЈ и сазнања о плановима за спровођење сељачко-радничких револуција на Балкану са циљем стварања сељачко-совјетских република. Унутрашња ситуација у Краљевини СХС, која је првенствено била условљена српско-хрватским спором, додатно је отежавала позиције југословенске владе услед приступања ХРСС Сељачкој интернационали. Промене настале у италијанско-југословенским односима, током 1924, које су тренутно побољшале југословенску спољнополитичку позицију на Балкану и у Подунављу, утицале су и на већу опрезност владе у Београду. Пошто су Италијани почели да саветују Мађаре и Бугаре да се одрекну, привремено или трајно, илегалних активности, Краљевина СХС је морала да буде обазривија да се не би компромитовала пред европском јавношћу отвореном подршком бугарским емигрантима. Ова промена држања југословенске владе је вероватно имала већи утицај на неуспех планираног државног удара у Бугарској, него инцидент који је избио између бугарских емиграната у нишком логору који је могао да се искористи за оправдање због неиспуњених обећања према БЗНС и БКП. Министарство иностраних дела и Војислав Маринковић наставили су комуникацију са групом Обов-Тодоров, а потпуковник Танасије Динић са присталицама струје Атанасов-Стојанов, након маја 1925. године.

¹²⁶ AJ, 310-2 Цилкулар чланова Централног револуционарног комитета при БЗНС, Београд 4. новембар 1925. године.

Srđan Mićić, Research Assistant

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA, BELGRADE

KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES AND PLANS FOR THE COUP D'ETAT IN BULGARIA, 1923-1925

(Summary)

After coup d'état in Bulgaria, 9 June 1923, and murder of Alexander Stamboliyski Yugoslav statesmen were convinced that members of the BANU were true supporters of South Slavs idea. They have decided to support Bulgarian Agrarian emigration and use them for the purposes of Yugoslav Foreign Policy. Ministry of Foreign Affairs saw strengthening international positions of Yugoslavia through BANU's seizure of power in Bulgaria. Ministry of Internal Affairs and Chief General Staff were primarily considering possibilities to exploit agrarian emigration's armed forces in combats against members of IMRO. Cooperation between BANU and BCP had placed Kingdom S.C.S. in ambivalent position. On one side, it supported Bulgarian communists as allies of Bulgarian agrarians in their struggle against regime of Alexander Tzankoff and King Boris III. In the same time, states authorities were alerted by contacts between Bulgarian communists and U.S.S.R., Comintern, members of CPY and information on existing plans for conduct of peasant-workers' revolutions in the Balkans with aim to form peasant-soviet republics. Internal situation which was mainly burden with Serbian-Croat dispute was further more complicating Yugoslav government's position when CRAP joined Peasant International in Moscow. Momentarily improvement in Yugoslav-Italian relations, throughout 1924, which has strengthened Yugoslav position in the Balkans and Danube basin, affected on more cautious work of government in Belgrade. While Italians have advised Hungarians and Bulgarians to abandon temporarily or for good illegal activities, Kingdom S.C.S. became circumspect in order not to arise European public with open support to Bulgarian emigrants. This change of state authority's attitudes probably had more affected on canceling plans for Coup d'état in Bulgaria, than incident which has occurred between Bulgarian emigrants in camp outside Nish and was used to justify failure to fulfill obligations toward BANU and BCP. After May 1925, Ministry of Foreign Affairs and Voyislav Marinkovich have continued their relations with emigrants group Obboff-Todoroff and Lt Colonel Tanasiye Dinich with supporters of Atanasoff-Stoyanoff.

УДК 356.13(497.1)"1944/1948"

Др Дмитар Тасић, научни сарадник

Институт за стратегијска истраживања

E-mail: mitat@eunet.rs

**ОРГАНИЗАЦИЈА ГРАНИЧНЕ СЛУЖБЕ
У ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ОРУЖАНИМ СНАГАМА
ОД КРАЈА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА
ДО РЕЗОЛУЦИЈЕ ИНФОРМБИРОА
1948. ГОДИНЕ**

АПСТРАКТ: Рад говори о консолидацији власти нове Југославије, тачније важном сегменту регулисања режима на државним границама и њихове заштите. Главни носилац овог процеса био је Корпус народне одбране Југославије – војна јединица посебне намене чији је један од задатака био и чување државних граница. Рад је настао на постојећој литератури и архивској грађи Војног архива у Београду.

Кључне речи: КНОЈ, граница, гранични инциденти, илегални преласци, војнообавештајна служба.

Једно од многих питања која су се по завршетку Другог светског рата поставила пред власти нове Југославије било је питање физичког обезбеђења њених државних граница. У данима оснивања југословенске државе после Првог светског рата граничне линије је тек требало дефинисати, а војска је имала важну улогу запоседања и одбране територија које су биле виђене као део нове државе.¹ За разли-

---

¹ Више о томе: Mile Bjelajac, „Vojni faktori i odbrana nacionalnih teritorija 1918–1921”, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1985; Дмитар Тасић, „Присаједињење Цариброда и Босиљграда

ку од тог периода у данима пред крај и након завршетка Другог светског рата границе обновљене југословенске државе су биле мање више познате при чему је као нерешено питање остао статус Слободне Територије Трста. Задатак заштите државних граница био је додељен **Корпусу Народне Одбране Југославије (КНОЈ)**.

Оснивање КНОЈ-а као важног чиниоца обавештајно-безбедносног апарату партизанског покрета спада у шири контекст историје Другог светског рата на територији Југославије, односно, устанка, грађанског рата и револуције које је припремила и извела **Комунистичка партија Југославије (КПЈ)**.²

Почеци оснивања обавештајно-безбедносног апарату партизанског покрета везују се за седницу Централног комитета КПЈ (ЦК КПЈ) и **Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије** (ГШ НОПОЈ) одржаног 26. септембра у месту Столице у западној Србији, и у историји је остала забележена као Саветовање у Столицама. На саветовању је, између осталог, донесен низ одлука којим је требало да се унапреди обавештајно – безбедносни рад партизанског покрета.³

У наредним годинама настављен је рад на унапређивању обавештајно – безбедносног рада партизанског покрета.⁴ Коначно, наредбом Врховног команданта НОВ и ПОЈ, Јосипа Броза Тита, од 13. маја 1944. године формирало је **Одељење заштите народа (ОЗН)** при **Повереништву народне одбране Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ)**. У надлежности ОЗН-е били су: офан-

---

Краљевини СХС 1920”, *Tokovi historije*, 3/2007; Dmitar Tasić, „Army of the Kingdom of Serbians, Croats and Slovenes and the Seizing of New Borders 1919–1920: The Example of Old and Southern Serbia”, *Studia Historica Slovenica*, Humanities and Social Studies Review, Maribor, 9 (2009), No. 1.

² Више о томе: Дмитар Тасић, „Совјетски савез и формирање југословенских снага безбедности (1944–1945)”, *Ослобођење Београда 1944*. Зборник радова, Институт за новију историју Србије, Београд 2010, стр. 272–281. У свему томе велику важност има питање веза КПЈ са СССР и узори који су преузимани из прве земље социјализма, између осталог и у формирању обавештајно – безбедносног апарату чији је важан део био и КНОЈ.

³ Више о томе: *Vojnoistorijski glasnik* br. 1 за 1977. Овај број часописа је посвећен саветовању у Столицама. Са самог саветовања није сачуван записник, али су тада донесене мере видљиве из каснијих одлука и наређења покрајинских штабова и комитета, као и успомена и реферата југословенских партијских функционера – прим. Д. Тасић.

⁴ Више о томе: Stjepan Domankušić, Miodrag Selić, „Organizovanje i razvoj sistema bezbednosti i obaveštajno-bezbednosnih službi u NOR”, *Vojnoistorijski glasnik* 3/1981; Миша Лековић, „Преглед стварања и развитка службе безбедности у току Народноослободилачког рата. Поводом петнаестогодишњице стварања Службе унутрашње безбедности и КНОЈ”, *Војноисторијски гласник* 3/1959; Sekula Joksimović, „Formiranje i delatnost KNOJ-a”, *Vojnoistorijski glasnik* 1/1985; Ivo Martinović, „Obezbeđenje rukovodećih organa narodnooslobodilačkog pokreta za vreme rata”, *Vojnoistorijski glasnik* 1/1967.

зивна обавештајна служба према иностранству и на окупиреној територији, контраобавештајна заштита ослобођене територије и контраобавештајна заштита НОВЈ.⁵

Затим је 15. августа 1944. године донесена одлука о формирању **Корпуса Народне Одбране Југославије** (КНОЈ). КНОЈ је формиран јер је за ефикасан рад органа безбедности било неопходно постојање посебних оперативних јединица. У тренутку формирања КНОЈ је обухватио до тад постојеће јединице безбедности, попут јединица ВДВ (Vojiske državne varnosti) у Словенији, јединице за борбу против пете колоне (ППК) у Хрватској и јединица Народне одбране у Босни и Херцеговини – ове последње су биле познатије као јединице ОЗН.⁶ Одлуку је пратило детаљно упутство. Основни задаци јединица КНОЈ-а били су: „борба са антинародним устаницима у позадини НОВЈ и ликвидација четничких, усташких, белогардејских и других антинародних банди на ослобођеној територији Југославије”, обезбеђење централних организација власти, чишћење тек ослобођених територија, обезбеђење лука, обала и државних граница, обезбеђење саобраћајница и мостова, завода и фабрика наменске индустрије, аеродрома и других објеката важних за одбрану, извршавање задатака ОЗН-е у потерама, претресима, легитимисању, заседама, спровођењу ухапшеника, заробљеника и др.⁷

Организација граничне службе у првим послератним годинама

Прва јединица која је још за време рата, у марту 1945. године, преузела чување државне границе била је 4. македонска бригада КНОЈ-а.⁸ У питању је била граница са Грчком. Остали делови државне границе поседнути су завршно са фебруаром 1946. године.

Због сложених међународних прилика у послератном периоду, на границама ФНРЈ постојала су два потпуно различита гранична режима. За разлику од граничног режима према западним земљама:

⁵ Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945/1985, Vojna bezbednost, VINC, Beograd 1986, стр. 23 – 24 (У даљем тексту: *Vojna bezbednost*).

⁶ *Vojna bezbednost*, стр. 25.

⁷ *Vojnoistorijski glasnik*, 2\1980, стр. 420.

⁸ Бригада је формирана од по једног батаљона војвођанске и београдске дивизије КНОЈ-а, црногорске бригаде КНОЈ-а и једног самосталног батаљона Македонске дивизије КНОЈ-а. Сваки батаљон је имао по 700 – 800 бораца, а седишице бригаде је било у Битољу; Војни архив (ВА), Југословенска народна армија (ЈНА), Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705 – 2, Прво одељење Команде граничних јединица Југославије, Оперативни одсек, Историја КНОЈ-а и граничних јединица по оперативној грани за 1945. и 1946. годину.

Аустрији, Италији, Слободној Територији Трста (СТТ) и Грчкој, гранични режим према земљама „народне демократије“ одговарао је пријатељским односима који су у том тренутку владали. Осећање економског и идеолошког заједништва, солидарности и припадности „лагеру социјалистичких земаља“ били су више него јасан разлог за готово побратимски однос граничних јединица ФНРЈ и њених источних суседа. Тако су на границама према Албанији и Бугарској граничне јединице задржане само на граничним прелазима, док је бројно стање граничара на границама са Мађарском у Румунијом било смањено.⁹ Ипак, и на тим границама дешавале су се неправилности у раду и гранични инциденти. Почетком 1946. године примећено је да југословенски погранични органи благо поступају са починиоцима илегалних прелазака, због чега је ова појава добила масовни карактер. Разлози за преласке су били различити, а ова појава била је најмасовнија на мађарској граници, где је у прва два месеца 1946. године само у рејону Суботице ухваћено 170 илегалних прелазника. Одлучено је да се сви илегални прелазници, изузев осумњичених за шпијунажу одмах претерају, граничним јединицама је дозвољена употреба ватреног оружја против илегалних прелазника, али је забрањено отварање ватре у правцу стражара суседне земље. Штаб КНОЈ-а је додао да ће погранични органи на чијем се рејону врше илегални преласци, бити позвани на одговорност.¹⁰

С друге стране, ови исти разлози су утицали на потпуно другачије стање на југословенским западним границама. Када на то додамо и сукоб ФНРЈ и Италије око Трста, чињеницу да су многе антикомунистичке одметничке групе користиле аустријску границу за инфилтрацију у ФНРЈ или повлачење из ње и грађански рат у Грчкој где је ФНРЈ заједно са Бугарском и Албанијом отворено подржавала грчке комунисте, слика једног веома напетог стања постаје много јаснија. Добровољно југословенско сврставање са друге стране „Гвоздене завесе“ учинило је да се на границама са Аустријом, Италијом и СТТ-ом у првим послератним годинама догоде бројни гранични инциденти – пре свега илегални преласци границе. Највећи број њих је био из земље. На то су подједнако утицали економски и политички разлози. Међу политичке разлоге, пре свега, спадало је неслагање са променом друштвеног уређења у Југославији. Неслагање је могло да буде пасивно и да се манифестије одласком из земље. Активно неслагање, међутим, манифестовало се на разне начине. У том случају, одлазак из земље

---

⁹ *Korpuna vojska JNA 3/III*, стр. 444.

¹⁰ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3725-3, Штаб КНОЈ, Одељење безбедности, стр. пов. бр 514. год 28. 2. 1946. годину, акт настao на основу извештаја ОЗН Министарства Федеративне Југославије.

био је само први корак. Следили су повезивање са истомишљеницима, укључивање у пропагандне и субверзивне активности и евентуални повратак у земљу и наставак „борбе“. Међутим, велики број грађана ФНРЈ одлучио се да напусти земљу под комбинованим притиском економске и политичке угрожености. Рат је довео до тога да је популација целе државе на неки начин била подељена на оне који су учествовали у устанку и допринели „победи револуције“ и на оне који су активно или пасивно узели учешћа у раду окупационих и квислиншких режима.¹¹ Уз њих треба убројати и припаднике њихових породица и потомке. Очекивања и могућност напредовања једних били су супротстављени безперспективности и друштвеној ограниченостима других. Уз то, тежина послератних прилика и снажан економски и политички притисак на југословенско село, утицали су да се велики број људи, пре свега млађих, одлучи да напусти земљу.¹²

Међу економске разлоге спадала је могућност лаке зараде шверцовањем разних производа за којима је постојала тражња са обе стране границе. Почетком јануара 1946. године затражено је да сви органи управе у Јулијској крајини, Истри, Ријеци и Словеначком приморју појачају напоре у борби против шверца, највише због чињенице да граница између Зоне А и Зоне Б није била класична граница, али и због тога што на старој југословенско-италијанској граници није могао да се успостави строги систем контроле. Такође, примећено је да су царински органи избегавали да прегледају војна возила правдајући се да за то нису имали овлашћења, због чега је затражено да се и војна возила прегледају.¹³

У првим месецима 1945. године гранична служба је вршена на основу дозвола које су издале јединице на граници и органи „народне власти“ тако да није вођена прецизна евиденција. Крајем године, у употребу је стављено **Привремено упутство за вршење службе јединица КНОЈ на граници**. Постепено је извршена селекција издатих дозвола, уведени су пасоши и успостављен је линијски систем

¹¹ Наведено је да је 1945. године близу 200 000 грађана Југославије било лишено права да гласа на изборима за Уставотворну скупштину, а да се неколико десетина хиљада налазило „под различитим истрагама органа гоњења.“ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu I, VIZ*, Beograd 1990, стр. 34.

¹² Званична тумачења оваквог стања заснивала су се на угрожености државе од субверзивне и теорористичке активности већих група четника, усташа и белогардејца које се су побегле преко границе, али и од очекивања оних који су остали у земљи да ће им доћи помоћ „реакционарних снага са Запада“. Томе је допринаела чињеница да су „многи ратни злочинци ухваћени и ликвидирани на самој граници“, као и недефинисаност границе са Италијом која је убацивала „иредентистичке“ групе које су изазивале инциденте. *Korpuna vojska JNA 3/III*, стр. 445.

¹³ Архив Југославије (AJ), Председништво владе ФНРЈ, 50-66-147-384, Наређење Председништва министарског савета Војној управи ЈА за Јулијску крајину, Истру, Ријеку и Словеначко приморје, 9. 1. 1946.

обезбеђења границе. Издата су и прва упутства за поступање са илегалним прелазницима и шверцерима. Успостављени су гранични прелази и забрањени су поједини самовољни поступци попут самоиницијативног обележавања и мењања граничне линије и неслужбене комуникације са пограничним органима суседне државе.¹⁴

У првом тренутку преузет је модел обезбеђења граница по одсцима који је постојао у Краљевини Југославији.¹⁵ При дивизијама КНОЈ-а формирano је седам граничних одсека, два гранична пододсека и један поморски гранични одсек. Гранични одсек је одговарао јединици ранга пука, а пододсек ранга батаљона.

У саставу 2. дивизије (Словеначка), а за обезбеђење граница према Аустрији и Италији:

- I гранични одсек са седиштем у Крању,
- VII гранични одсек са седиштем Марибору.

У саставу 9. дивизије (Хрватска) за обезбеђење границе према Мађарској:

- II гранични одсек са седиштем у Вировитици.

У саставу 1. дивизије за обезбеђење поморске границе:

- Поморски гранични одсек са седиштем у Сплиту.

У саставу 7. дивизије (Војвођанска) за обезбеђење границе према Мађарској и Румунији:

- III гранични одсек.

У саставу 5. дивизије (Српска) за обезбеђење границе према Румунији и Бугарској:

- IV гранични одсек.

У саставу 8. дивизије (Македонска) за обезбеђење границе према Бугарској, Грчкој и Албанији:

- V гранични одсек,
- VI гранични одсек.

У саставу 6. (Црногорска) дивизије за обезбеђење границе према Албанији:

- два гранична пододсека.¹⁶

---

¹⁴ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705 – 2, Прво одељење Команде граничних јединица Југославије, Оперативни одсек, Историја КНОЈ-а и граничних јединица по оперативној грани за 1945. и 1946. годину.

¹⁵ Више о томе: Mile Bjelajac, *Vojnska Kraljevine SHS 1918–1921*, Beograd 1988; Дмитар Тасић, *Рат после рата : Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији 1918–1920*, Службени гласник, Београд 2012.

¹⁶ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985*, Корпена војска ЈНА 3/III, VINCI, Beograd 1988. стр. 444 (У даљем тексту: *Корпена војска ЈНА 3/III*); и Војни архив (ВА), Архив Војнобезбедносне агенције (АВБА), 10 – 6.3.03.2, Годишњи извештај КОС КНОЈ-а за 1946. годину. Гранична служба.

Крајем 1946. и почетком 1947. године гранични одсеки и пододсеки почињу да се преформирају у граничне пукове и батаљоне. До формирања граничних пукова у штабу КНОЈ-а и штабовима дивизија формирана су гранична одељења чији је задатак била проблематика обезбеђења на граници.¹⁷

Организација, живот и рад граничних јединица као и вршење граничне службе у свим оружаним снагама одувек су били специфични у односу на јединице активне војске. Непрекидни боравак на терену у малим саставима на међусобно удаљеним караулама, удаљеност од команди и насеља, патролирање, сусрети са илегалним прелазницима, свакодневно руковање са оружјем и бојевом муницијом и бројне опасности захтевали су одабир људства са посебним способностима. Међутим, у граничним јединицама КНОЈ-а, упркос истакнутим потребама није се водило рачуна о одабиру квалитетних кадрова.¹⁸

Као и у другим деловима оружаних снага нове Југославије и у граничним јединицама КНОЈ-а осећале су се последице ратних година, разарања и оскудице. Велики број старих караула био је оштећен или потпуно руиниран, на пример на границама према Бугарској, Мађарској и Албанији које су у рушењу караула 1941. године виделе први корак у брисању граница које нису признавале. Поред тога, неке од њих су се налазиле на местима са којих контрола границе није могла да се обави ефикасно. У појединим рејонима војници су привремено морали да буду смештени у сеоским кућама.

Људство је било веома оптерећено што постаје јасније ако се узме у обзир да је међусобна удаљеност караула била и до 20 км, а да је један вод од 20 војника контролисао око 7 км граничне линије, давао по три рејонска стражара, осматрача и стражара код карауле и ноћну патролу и заседу. У почетку је велики проблем представљала оскудица у обући и униформама док је питање исхране било посебно „болно“. Храна се на карауле достављала мулама, али су често и сами војници морали да преузму улогу носача. Често су карауле по неколико дана остајале без хране због лоше организације позадинског обезбеђења, а најчешће су се дешавале оскудице у месу.¹⁹

¹⁷ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705 – 2, Прво одељење Команде граничних јединица Југославије, Оперативни одсек, Историја КНОЈ-а и граничних јединица по оперативној грани за 1945. и 1946. годину.

¹⁸ „Географски положај наше државе је такав, да граница има и по планинама, низијама и водом. За обезбеђење такве границе требало је изабрати најбоље, најоданије и најздравије борце из КНОЈ-а. Овакав критериј је био постављен одозго, али он се разводнио и стварно се може рећи, да људство граничних јединица није најбољег сastава. Поједини су секташили приликом одашиљања људства и слали на границу слабије људе, а за себе љубоморно задржавали оно што је боље.“ – ВА, АВБА, 10 – 6.3.03.2, Годишњи извештај КОС КНОЈ-а за 1946. годину. Гранична служба.

¹⁹ ВА, АВБА, 10 – 6.3.03.2, Годишњи извештај КОС КНОЈ-а за 1946. годину. Гранична служба.

Поред терена и поменутих проблема успешно обезбеђење границе у великој мери отежавало је постојање такозваних двовласника – особа који су поседовали имање или део имања у пограничном рејону суседне државе. Наиме, на основу пропусница које је издавала УДБ-а двовласници су се слободно кретали у пограничном рејону. Тиме је, појединцима међу њима, омогућено лакше повезивање са „непријатељским елементима“. Будући да су граничне јединице биле у свом повоју, у њиховом свакодневном раду манифестовале су се бројне грешке попут спавања на стражи или „невојничког држања на стражарском месту“, што је тумачено као последица не залагања старешина односно њихових пропуста да кроз обуку и наставу науче граничаре основним знањима, то јест, познавању патролне и стражарске службе.²⁰

Чињеница да су граничне јединице у већини случајева активно учествовале у граничним инцидентима, односно прве долазиле до сазнања о било каквом ванредном догађају на граници, била је посебно важна за даље поступке југословенских власти. Од њиховог професионалног приступа овим догађајима зависиле су касније реакције министарства унутрашњих и спољних послова. Извештаји граничних јединица представљали су саставни део материјала на основу којих су упућиване дипломатске ноте.

Током 1946. године обављено је обележавање граничне линије, пре свега копањем граничне бразде. Постављени су бетонски или дрвени гранични стубови са натписом ФНРЈ и црвеном петокраком звездом, обележене су патролне стазе, постављене жичане препреке и „вучије јаме“.

Будући да је гранична служба била у повоју није вођена прецизна евиденција граничних инцидената. Оцењено је да је доласком пролећа вршење службе на граници узнапредовало првенствено збој јасног раздвајања јединица КНОЈ-а на унутрашње и граничне и због преласка на нову формацију.²¹ Током 1946. године забележен је оквиран број од 5900 убијених и ухваћених илегалних прелазника и 5500 убијених и ликвидираних шверцера.²² Прецизнија евиденција и сумирање извештаја почели су да се воде тек крајем године. Тако је, на пример, у других 15 дана октобра 1946. године, на југословенским

---

²⁰ ВА, АВБА, 10 – 6.3.03.2, Годишњи извештај КОС КНОЈ-а за 1946. годину. Гранична служба.

²¹ Војни архив (ВА), Народноослободилачки рат (НОР), к. 224, ф. 1, д. 1/1, Месечни извештај за април Штаба Корпуса Народне одбране Југославије генерал-лајтнанту Александру Ранковићу, стр. пов. бр. 111 од 21. 5. 1946. год.

²² ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705 – 2, Прво одељење Команде граничних јединица Југославије, Оперативни одсек, Историја КНОЈ-а и граничних јединица по оперативној грани за 1945. и 1946. годину.

границама у низу граничних инцидената ухваћено 16 шверцера, четири дезертера из ЈА, два британска војника која су прешла границу и одмах враћена назад, 58 логораша и 49 илегалних прелазника.²³ У првој половини новембра ухваћено је 77 шверцера, четири дезертера из ЈА, четири британска и четири румунска војника који су прешли границу, 49 логораша и 89 илегалних прелазника.²⁴

Као једна од мера која је илустровала специфичности прилика на југословенским границама је и број новоизграђених караула. Од укупно 22 нове карауле подигнуте током 1946. године, 12 је подигнуто на граници према Грчкој, а 10 на границима према Аустрији и Италији.²⁵ Такође, уведена је и забрана рушења постојећих фортификационских објеката и то:

- северно од река Сава и Купа (за северозападни фронт),
- у јадранском приморју (до 100 км од обале у дубини)
- и јужно од линије Царево Село (данашње Делчево – прим Д. Тасић) – Кочани.

Наређено је да се објекти очисте и поправе, да се уведу у евиденцију о чему рачуна треба да воде команде армија. Дотрајале објекте је требало срушити, а материјал искористити. У унутрашњости је требало дозволити употребу тих објеката на захтев народних власти, али без поправки. Објекте польске фортификације требало је срушити уколико у њима нису боравили војници.²⁶

Током 1947. године изграђено је 87 караула што је био резултат чињенице да је при Грађевинском одељењу КНОЈ-а формирano 9 грађевинских секција које су радиле на границима према Италији, Аустрији, Мађарској и Грчкој.²⁷

²³ ВА, НОР, к. 222, ф. 1, д. 40/1, Штаб Корпуса Народне одбране Југославије Генералштабу Југословенске армије, I Одељење, пов. бр. 3543 од 4. 11. 1946; и ВА, НОР, к. 222, ф. 1, д. 41/1, Штаб Корпуса Народне одбране Југославије Генералштабу Југословенске армије, I Одељење, пов. бр. 3686 од 12. 11. 1946.

²⁴ ВА, НОР, к. 222, ф. 1, д. 37/1, Штаб Корпуса Народне одбране Југославије Генералштабу Југословенске армије, I Одељење, пов. бр. 3772 од 15. 11. 1946, и ВА, НОР, к. 222, ф. 1, д. 41/1, Штаб Корпуса Народне одбране Југославије Генералштабу Југословенске армије, I Одељење, пов. бр. 3686 од 12. 11. 1946; и ВА, НОР, к. 222, ф. 1, д. 42/1, Штаб Корпуса Народне одбране Југославије Генералштабу Југословенске армије, I Одељење, пов. бр. 3844 од 19. 11. 1946.

²⁵ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705 – 2, Грађевинска служба, Подаци за историју КНОЈ-а 1946. година.

²⁶ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3725–7, Штаб КНОЈ, Одељење безбедности, Стр. пов. бр. 2587 год 1. 9. 1946. годину, акт настао на основу наређења ГШ ЈА, Стр. пов. 884 од 29. 8. 1946. године.

²⁷ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705 – 3, Прво одељење Команде граничних јединица Југославије, Оперативни одсек, Историја КНОЈ-а Граничних јединица, Грађевинска служба, Подаци за историју КНОЈ-а 1947. година.

На југословенско-грчкој граници је још од априла 1945. године, због сукоба владиних снага и ДАГ-а, трајао егзодус присталица ДАГ-а. Њихове групе су готово свакодневно прелазиле на југословенску територију.²⁸

Међутим, демобилизација ратних службеника 1947. године је дозвела до смањења укупног бројног стања у граничним јединицама што се осетило на терену. Због недостатка људства поједини делови граничног рејона нису могли да буду ефикасно обезбеђени тако да се повећао број илегалних прелазака, поготово шверцера. Током 1947. године уведено је још неколико мера, попут забране да се у пограничном рејону – до 100 метара, сеју високе пољопривредне културе попут кукуруза и сунцокрета што је наилазило на велики отпор сељака. Такође, због повећаног интензитета граничних инцидената у којима су учествовале наоружане групе одметника, али и наоружани шверцери и у којима је покушано неколико напада на саме карауле, наређено је да се карауле осигурају рововима као и да се посаде караула увежбавају у брзом заузимању борбених положаја. Међутим, управо у реализацији овог наређења примећени су бројни пропусти.²⁹

Почетком лета је ради стимулисања граничара на савесно обављање граничне службе и ради отклањања бројних недостатака урађен приказ позитивних и негативних примера у обављању граничне службе – без навођења имена граничара, јединица, граничних рејона. Поменути недостаци у вршењу дужности нарочито су се показивали код старешина. Замерано им је да се нису уживљавали у обављање службе, да је нису студирали, анализирали и унапређивали, да су све обављали шаблонски, да нису указивали адекватну помоћ потчињеним и колегама, да нису издавали јасне и конкретне задатке потчињеним старешинама којима су командовали. Позитивни примери су обиловали управо оним елементима који су повећавали ефикасност у обављању службе: попут опрезности, темељитости, нешаблонског поступања. Посебно су истакнути ванредни обиласци, самоиницијативност, проницљивост, дедукција, солидарност, близкост са локалним становништвом. Код негативних примера указано је управо на: неопрезност, злоупотребу овлашћења, самовольју, спорост у деловању и тако даље. Наведена су 33 позитивна и 5 негативних примера.³⁰

---

²⁸ ВА, НОР, к. 222, ф. 1/IV, д. 24/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију од 17. 4. 1945.

²⁹ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705 – 3, Прво одељење Команде граничних јединица Југославије, Оперативни одсек, Историја КНОЈ-а и граничних јединица по оперативној грани за 1947. годину, Систем обезбеђења границе.

³⁰ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3725-11, Наређење команде КНОЈ, Стр. пов. бр 343 од 21. 6. 1947. године.

Такође, током лета 1947. године, у жељи да се упозна са правим стањем у вршењу граничне службе, команда КНОЈ-а је обишла један број граничних јединица. Након обиласка команда је посебним наређењем упозорила на низ недостатака у вршењу службе на граници и дала детаљна упутства за њихово отклањање. Недостаци су се односили на: организацију граничне службе, низак ниво борбене готовости, недовољну увежбаност, непрецизности у раду старешина, недостатак практичне демонстрације као најбољег вида подучавања, лоше организовану службу дневног и ноћног осматрања и прислушкивања. Наведено је да су се патроле кретале унапред утврђеном стазом, по шаблону без застајивања и прислушкивања, рејонски стражари су често постављени на места са слабом или никаквом видљивошћу, заседе и патроле су се упућивале без плана и распореда, командири нису знали где им се налазе патроле. Нису постојале везе са другим караулама и ефикасна контрола, а ноћни обиласци рејона су били ретки или их није било. Посебан проблем представљао је слаб увид и контрола ситуације на граници од стране команди и штабова: вршили су се контролни обиласци караула, али не и рејона, није се водило рачуна о стању граничне службе, нису се вршиле анализе у смислу отклањања недостатаца и примене нових искустава, нису постојали механизми за прикупљање података и њихову анализу, командирима караула је препуштена велика аутономија у раду при чему се није водило рачуна о њиховој одговорности тако да је испољен низ самовољних поступака. Тако су најављени: командир је због нестанка једног војника послao читаво одељење у потрагу преко границе, други се сам укључио у рад пограничне комисије не извештавајући претпостављене, трећи је без објашњења и обавештавања претпостављених на прелазу целу ноћ држао чешку делегацију да би је сутрадан вратио у Мађарску јер виза није била издата за њен прелаз. Због лоше економије снага велики број војника је био упућиван на радове чиме су се додатно оптерећивали војници у заседама, патролама и на стражи. Квалитет наставе на караулама, а посебно у специјалним јединицама (минобацачким батеријама, митраљеским четама, четама противтенковских пушака и инжењеријским водовима) био је нездовољавајући. Уместо да буде на настави велики број војника ових јединица био је ангажован у физичким радовима, командни ка-дадар је учествовао у раду разних комисија, настава се изводила шаблонски и са тежиштем на теоријском делу без практичне демонстрације. Посебно је указано на велику одговорност коју су у исправљању ових бројних недостатака имале старешине на које је апеловано да у свим приликама морају послужити личним примером.³¹

³¹ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3725-12, Наређење команде КНОЈ, Стр. пов. бр 393 од 19. 7. 1947. године.

У септембру 1947. је, као једна од мера за ефикасније обављање граничне службе и спречавање убацивања диверзантских и терористичких група, за старешине прописан број обиласка реона за које су одговорни. Тако је:

- командир карауле био дужан да обиђе свој рејон два пута у току 24 часа – једанпут по дану једанпут по ноћи,
- командир вода био дужан да, у зависности од броја караула на којима је распоређен његов вод, месечно обави од 6 до 10 обиласка свог рејона од чега половина треба да буде по ноћи,
- командир и комесар чете су били дужни да, у зависности од броја караула на којима је распоређена њихова чета, месечно обаве од 3 до 4 обиласка свог рејона од чега половина треба да буде по ноћи,
- штаб батаљона (командант, комесар и заменик команданта) су били дужни да, обаве 3 обиласка свог рејона у два месеца с тим што пола сектора треба да обиђу по ноћи,
- штаб пук (командант, комесар и заменик команданта) су били дужни да, обаве 3 обиласка свог рејона у четири месеца,
- штаб дивизије (командант, комесар и начелник штаба) су били дужни да, обаве 3 обиласка свог рејона у шест месеци.

Под обиласком се подразумевао пролазак целом патролном стазом дуж граничне линије. Обиласак је могао да се користи за извођење наставе али никако да се због ње запоставља. Обиласци нису смели да се врше шаблонски, у исто време, са равномерним и предвидљивим размасцима. Запрећено је најстрожијим казнама уколико се буду обављали обиласци само оних караула до којих је могуће доћи аутомобилом. Посебно је истакнута честа појава да, приликом обиласка, старешине и не сјахујући са коња потписују књигу обиласка (**Књига контроле и помоћи**) и примају рапорте.³²

Формирање и рад обавештајне службе граничних јединица

Истовремено са организовањем граничних јединица, обезбеђивањем основних услова за функционисање и уређењем пограничног рејона извршени су први кораци на организовању једног од веома важних сегмената за ефикасно функционисање граничних јединица – обавештајне службе. Половином 1946. године решено је да се при команди сваког граничног одсека формира обавештајни цен-

---

³² ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3712-13, Наређење команде КНОЈ, Стр. пов. бр 480 од 1. 9. 1947. године.

тар, а при команди пододсека одреди један обавештајни официр. Ове официре је постављао штаб КНОЈ-а.³³

У задатке војнообавештајне службе при КНОЈ-у је спадало: прикупљање података о свим одметницима у граничном појасу, спречавање и помоћ у спречавању илегалних прелазака, прикупљање података из суседне земље (до дубине 30 км) првенствено везаних за илегалне преласке и убацивање пропагандног материјала, а потом и података обавештајне природе. У свом раду обавештајни органи су морали да остваре највиши ниво сарадње са Контраобавештајном службом (КОС) и Одељењем заштите народа (ОЗН-а, од 1946. Управа државне безбедности – УДБ-а), а путем саветовања, састанака и личног контакта са целокупним саставом граничних јединица. Одређени су војници и старешине за додатним задатком прикупљања података. У вези са кретањем и борбом против одметничких група требало је остварити сарадњу и са јединицама у унутрашњости. У договору са ОЗН-ом требало је формирати мрежу поверилика у граничном појасу, а у договору са ОЗН-ом и КОС-ом изабрати поверилике за преко-гранични рад. Официри војнообавештајне службе при граничним јединицама КНОЈ-а требало је да учествују у саслушавањима ухваћених илегалних прелазника.³⁴

Иначе су се у организацији војнообавештајне службе осећали бројни недостаци. У 2. дивизији, то јест, њеној граничној бригади главни проблем представљало је лоше стање веза као и велики гранични рејон за који није било доволно превозних средстава са којима би се могла покрити већа територија. Примећено је да гранични официри својим искуством успешно компензују недостатак теоријских знања. Такође, оцењено је и да се поверилишка мрежа сувише споро формира као и да се не може са пуним поверењем гледати на локално погранично становништво.³⁵

Ипак, након само пар месеци, из II одељења КНОЈ-а³⁶ стигао је нови предлог о реорганизацији војнообавештајне службе. Као разлози за то су наведени: лоше стање кадра – постојећи састав није својим квалитетима одговарао потребама, поред тога, људи се нису дugo задржавали на местима већ су често били прераспоређивани. Такође, јавила се притужба у вези са правом да погранични обаве-

³³ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3725-2, Наређење Штаба КНОЈ, Стр. пов. бр 451 од 18.6.1946. године.

³⁴ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3725-2, Наређење Штаба КНОЈ, Стр. пов. бр 451 од 18.6.1946. године.

³⁵ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3725-213, Извештај Штаба 2. дивизије КНОЈ Штабу КНОЈ (3. одељење), Месечни гранични извештај за месец јуни, Стр. пов. бр 198 од 30.6.1948. године.

³⁶ II одељење је било задужено за руковођење обавештајним радом – прим. Д. Тасић.

штајни официри стварају агентурне мреже и да се на њих ослањају за прикупљање података. Уместо тога, инсистирано је да извиђање буде основни вид прикупљања података. Постојала је идентична лоша оцена за квалитет рада и унутрашње и пограничне обавештајне службе. Такође је предложено да се при штабу КНОЈ-а и штабовима дивизија и бригада установе информативни официри који би се бавили прикупљањем података и њиховим прослеђивањем према потребама. Затражено ја да се у II одељењу КНОЈ-а, које би се првенствено бавило оперативним послом на граници, формирају три одсека: информативни, извиђачки и агентурни. Информативни би био повезан са војнообавештајном службом у унутрашњим јединицама, извиђачки би се бавио оперативним радом у пограничном појасу, а агентурни би задатке добијао од II одељења Генералштаба, тачније његовог агентурног одсека.³⁷ Током 1947. настављено је са организацијом обавештајне службе у чему су се јављали бројни проблеми и пропусти, нарочито на низим нивоима командовања. Главни разлог за то био је тај што старешине граничних јединица нису биле упознате са начином рада обавештајне службе и што су веома мало или нимало сарађивали са обавештајним органима. У низу упутства команде КНОЈ-а понављано је и апеловано на потребу сарадње свих служби које су се бринуле за безбедност на граници: граничних јединица, Народне Милиције, обавештајне службе, УДБ-е и КОС-а.³⁸

Организација обуке службених паса

Током 1946. године граничне јединице су почеле да добијају прве службене псе. До тог тренутка за обезбеђење караула и патролну службу су коришћени пси чувари узети од околних сељака. Будући да је први центар за обуку паса у Сремској Каменици почео са радом у јесен 1945. године било је потребно неко време да се први пси обуче. Иначе, основу за рад у овом центру чинили су пси и дресери из некадашњег домобранског одгајалишта у Загребу – око 15 паса и исто толико дресера. Наиме, они су у мају 1945. године одбили да се повуку са главном усташко-домобранских снага у Аустрију већ су псе предали околним сељацима, а сами се разишли. По окончању ратних дејстава дресери и пси су окупљени прво у За-

³⁷ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈ, Инв. бр. 3725-5, Предлог о реорганизацији обавештајне службе КНОЈ II одељења КНОЈ Штабу КНОЈ, Стр. пов. бр 795 од 26. 9. 1946. године.

³⁸ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈ, Инв. бр. 3705 – 3, Прво одељење Команде граничних јединица Југославије, Оперативни одсек, Историја Граничних јединица и КНОЈ-а по организацијско-мобилизацијским пословима за 1947. годину, Обавештајна служба.

гребу у Станици за дресуру паса Друге југословенске армије, а потом су пребачени у Сремску Каменицу. Преведена је и неопходна литература, а у центар су дошли и дресери из Народне Милиције, Ратног ваздухопловства и Гарде.³⁹

Међутим, ни у 1947. години није дошло до видљивијег напретка у организацији обуке и употреби службених паса. Станица за дресуру је премештена у Београд, а потом у Панчево тако да је сваки пут доста времена изгубљено у уређењу просторија. Стални састав станице је имао команђира, два дресера, 15 војника и 10 паса. Те године у јединици је упућен 41 службени пас који је прошао обуку. Покушаји да се у самој станици обезбеде услови за парење и размножавање паса нису уродили плодом. Границе јединице су и даље наставиле да се користе псима чуварима које су узимали од сељака на терену.⁴⁰

Промене у формацији граничних јединица у 1947. и 1948. години

Након што је 1947. године извршена реорганизација КНОЈ-а када су расформиране 2 дивизије, 7 бригада и 42 батаљона, укинути су и преформирани поједини гранични одсеки.⁴¹

У саставу 4. дивизије КНОЈ – Љубљана:

- од I граничног одсека формиран је 5. пук у Крању,
- од VII граничног одсека формиран је 3. пук у Марибору,
- почетком 1948. године од ова два пука формирана је 436. гранична бригада,

У саставу 6. дивизије – Нови Сад:

- од II граничног одсека формиран је 10. пук у Вировитици,
- од III граничног одсека формиран је 14. пук у Старом Бечеју.

У саставу 7. дивизије – Скопље:

- од V одсека формиран је 16. пук у Битољу,
- од VI одсека формиран је 7. пук у Валандову,

³⁹ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705 – 2, Прво одељење Команде граничних јединица Југославије, Оперативни одсек, Историја КНОЈ-а и граничних јединица по оперативној грани за 1945. и 1946. годину, Помоћна средства у обезбеђењу границе.

⁴⁰ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705 – 3, Прво одељење Команде граничних јединица Југославије, Оперативни одсек, Историја КНОЈ-а и граничних јединица по оперативној грани за 1947. годину, Помоћна средства у обезбеђењу границе..

⁴¹ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705-3, Прво одељење КГЈ – Оперативни одсек, Историја Граничних јединица и КНОЈ-а по организацијско-мобилизацијским пословима за 1947. годину.

- од ова два пука формирана је 476. гранична бригада,
- самостални батаљон у Ђаковици је расформиран.

У Црној Гори је расформиран I пододсек у Тузи.

У саставу 5. дивизије – Београд:

- од 4. бригаде из Ранковићева (Краљева) формиран је 20. пук КНОЈ-а који је почетком 1948. године расформиран и од кога су остала два батаљона: 25. батаљон на Дунаву и 48. самостални батаљон у Пироту.⁴²

Почетком 1948. године извршена је нова реорганизација КНОЈ према којој су за обезбеђење државних граница биле задужене следеће јединице:

У саставу 7. дивизије – Сарајево:

- 9. самостални гранични батаљон са седиштем у Беранама.

У саставу 11. дивизије – Ниш:

- 476. гранична бригада са седиштем у Скопљу (шест батаљона),
- 48. самостални гранични батаљон са седиштем у Пироту.

У саставу 13. дивизије – Загреб:

- 436. гранична бригада са седиштем у Љубљани (шест батаљона).

У саставу 27. дивизије – Београд:

- 23. пук са седиштем у Старом Бечеју (четири батаљона),
- 25. самостални батаљон са седиштем у Доњем Милановцу.

31. Поморски одред – Сплит:

- 182. одсек са седиштем у Пули,
- 190. одсек са седиштем у Сплиту,
- 196. одсек са седиштем у Дубровнику.⁴³

За обезбеђење копнених и поморских државних граница ФНРЈ било је задужено 19 батаљона и три поморска одсека. Са оваквом организацијом граничних јединица КНОЈ је дочекао објављивање Резолуције ИБ 28. јуна 1948. године.

Обезбеђење границе је и у 1948. години остало линијско с тим што је његово извршење окарактерисано као шаблонско. **Привремено правило граничне службе** је кратко спровођено, а у неким јединицама, попут 31. поморског одсека или 86. граничног батаљона тражена је израда месечног плана обезбеђења границе или је врше-

---

⁴² ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705 – 3, Прво одељење Команде граничних јединица Југославије, Оперативни одсек, Историја КНОЈ-а и граничних јединица по оперативној грани за 1947. годину, Формирање граничних јединица.

⁴³ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705–4, Историја Граничних јединица и КНОЈ-а по организацијско-мобилизацијским пословима за 1948. годину.

на строга контрола где командири караула нису смели да промене место заседе без одобрења командира чете. Зато је команда КНОЈ-а као и ранијих година интервенисала са низом наређења и упутства где се инсистирало да се низим старешинама да већи степен самосталности као и да се више пажње посвети обезбеђењу границе у дубину јер је примећено да многи илегални прелазници привремено бораве у појасу од 500 до 1000 метара где се несметано припремају за илегални прелазак.⁴⁴

Све до лета 1948. године стање на југословенским источним границама било је мирно. Крајем јануара и током фебруара на југословенско-албанској и југословенско-бугарској граници није било никаквих инцидената изузев што је примећено да бугарски сељаци нису били упућени у процедуру преласка границе па се десило неколико случајева да поменути крену у посету својим рођацима у Македонији или залутају са својим стадима.⁴⁵

Ситуација на границама према Италији, СТТ-у, Аустрији и Грчкој током 1948. године није се променила.

Објављивање Резолуције Инфомбираа у јуну 1948. најавило је крупне промене које су се неумитно и непосредно одразиле на гранични режим и ситуацију на југословенским државним границама уопште.

**Dr. Dmитар Тасић, Research Associate
STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE, BELGRADE**

ORGANIZATION OF BORDER SECURITY SERVICE IN YUGOSLAV ARMED FORCES FROM THE END OF WWII TILL RESOLUTION OF COMINFORM 1948.

(Summary)

Unlike the case of its predecessor first months of socialist Yugoslavia haven't been marked with disputes over the borders and their lines. One by one border lines were possessed by the troops of Corpse of national defense of Yugoslavia –military unit designed for special assignment, such as protection of the borders. During first days of their service its units encountered many

⁴⁴ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705–4, Историја КНОЈ-а и Граничних јединица по оперативној грани за 1948. годину. Обезбеђење границе.

⁴⁵ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3725–27, Извештај Штаба Граничне бригаде 3. дивизије КНОЈ Штабу 3. дивизије КНОЈ (2. одсеку), Стр. пов. бр 33 од 27. 2. 1948.

obstacles and challenges, from destroyed border posts and lack of manuals till multitude of illegal transits, mostly towards the West.

In time, regular border security service has been organized. New border posts have been constructed and old one renovated. New rules and regulations have been adopted, as well new formation of units. Regular training of dogs followed together with creation of border intelligence service.

While conditions on borders with Western countries was tensed marked by occasional border clashes and illegal transits general situation on borders with Eastern countries can be described as relaxed. However, Resolution of Cominform in 1948 brought major changes in overall position of socialist Yugoslavia in international relations which inevitably had huge impact on situation on Yugoslav borders.

Документа

УДК 355.1(497.11)"1915"(093.2);
355.02(497.11:560)"1915"(093.2)

Јово Миладиновић

ЈЕДАН ОСМАНЛИЈСКИ ИЗВОР О ВОЈСЦИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ИЗ 1915. ГОДИНЕ

У Библиотеци Истраживачког центра за исламску историју, уметности и културу у Истанбулу, под инвентарским бројем 355./0094971/SI, чува се једна штампана брошура, која се односи на Војску Краљевине Србије, објављена октобра/новембра 1915. год. од стране Обавештајног одељења Главног Генералштаба Војске Османлијске државе.¹ Извор носи назив „Кратка брошура у вези са српском војском“² и штампана је на 27 страна, од којих су 16 страна текста, 2 стране табеле, 3 стране ратне формације (тзв. *Ordre de bataille*), 2 стране са картама и 3 стране са црно-белим фотографијама. Димензије брошуре су скромне: 16x11 (12x8,5) см, док је последња страна, на којој се налази карта Краљевине Србије, нешто већег формата.³

Иако брошура има писаног текста само на шеснаест страна, она даје драгоцене податке о српској војсци из угла османлијских војних кругова. Мотив који је довео до објављивања ове брошуре остаје непознат, али се да закључити да је објављивање овог извора потенцијално био део неког пројекта Обавештајног одељења османлијског Главног Генералштаба, због тога што у исто време штампане и брошуре сличног назива и о бившим учесницима Балканских ратова. Тако да имамо „Кратку брошуру у вези са војском Црне Горе“, „Кратку брошуру у вези са бугарском војском“, „Кратку брошуру у вези са грчком војском“ и „Кратку брошуру у вези са вој-

¹ IRCICA Kütüphanesi, no. 355./0094971/SI.

² Karargah-ı Umumî – İstihbarat Şubesi, *Sirb Ordusu Hakkında Muhtasar Risale*, Teşrin-i Evvel 1331.

³ *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, M. Seyfettin Özege, IV. cilt, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul 1977, s. 1573.

ском Румуније“.⁴ Било како било, војни кругови Османлијске државе су покушали да дају основне информације о тактици српске војске, претпоставља се, на основу искуства које је османлијска војска доживела у Првом балканском рату. Такође, у брошури су дати подаци о организацији, и о војној управи у областима које су заузете након Балканских ратова (1912–1913).⁵ Будући да је брошура писана за војна лица, информације су изложене кратко и садржајно са доста података о врсти наоружања, родовима војске, тактици и организацији.

Наравно, током читања може се наићи и на одређене грешке у тексту. Нпр. у поглављу који носи назив „Српска ћирилица“ пада у очи да недостају три слова српске ћирилице – Ђ, Ј и Џ, а да је стављено слово бугарске ћирилице – Щ (шт).

Брошура је штампана на османском језику и након урађене транскрипције на савременом турском, преведена је у духу српског језика. Приликом превођења тежило се што доследнијем преводу оригиналног текста. Пошто је, након превода, број страница редувован, поред текста на српском ставили смо бројеве у заградама, које представљају стране са оригиналног текста.

На крају, налазимо за сходно да поменемо да се ова брошура може наћи и у библиотекама широм Турске. Тако нпр, поред споменуте Библиотеке Истраживачког центра за исламску историју, уметност и културу, ова брошура се налази и у *Библиотеци Ататурк*, под инвентарним бројем Bel_Osm_K.02485-01,⁶ у *Народној библиотеци рукописних дела Истамбул*, под инвентарним бројем AEmtf09607,⁷ у *Библиотеци Велике Народне Скупштине Турске у Анкари*, под инвентарним бројем 197400001,⁸ у *Народној Библиотеци у Анкари*, под инвентарним бројем ЕНТ 1947 А 886⁹ и у *Централној библиотеци Универзитета Ататурк у Ерзуруму*, под инвентарним бројевима 0121341, 0133595, 0133596 (три примерка).¹⁰

⁴ Karargah-ı Umumî – İstihbarat Şubesi, *Karadağ Ordusu Hakkında Muhtasar Risale*, Teşrin-i Evvel 1331, s. 23; Karargah-ı Umumî – İstihabrat Şubesi, *Bulgari Ordusu Hakkında Muhtasar Risale*, Teşrin-i Evvel 1331, s. 46; Karargah-ı Umumî – İstihbarat Şubesi, *Yunan Ordusu Hakkında Muhtasar Risale*, Teşrin-i Evvel 1331, s. 23 и Karargah-ı Umumî – İstihbarat Şubesi, *Romanya Ordusu Hakkında Muhtasar Risale*, Teşrin-i Sani 1331, s. 36. Ова серија брошуре Обавештајног одељења биће настављена у току 1915. а и у току следеће године. Од доступних извора у истанбулским и анкарским библиотекама, зна се да су објављене брошуре и о војскама Француске, Италије, Русије и Ирана.

⁵ О војној организацији и управи у областима које је Краљевина Србија задобила након Балканских ратова погледати: Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Универзитет у Београду Филозофски факултет, Београд 2013, стр. 197–225.

⁶ Ataturk Kitaplığı, demirbaş no. Bel_Osm_K.02485-01.

⁷ İstanbul Millet Yazma Eser Kütüphanesi, demirbaş no. AEmtf09607.

⁸ Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi (*TBMM Kütüphanesi*), no. 197400001.

⁹ Millî Kütüphane, no. ЕНТ 1947 А 886.

¹⁰ Ataturk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, no. 0121341, 0133595, 0133596.

Главни генералштаб
Обавештајно одељење

Коришћење за службену употребу:
Кратка брошура у вези са српском војском

Октобар / Новембар 1915. године

Садржај

Страна	Назив поглавља
3	Организација
4	Родови војске
7	Коњица
8	Артиљерија
10	Разне јединице
11	Службе за извиђање и безбедност
12	Српска ратна тактика
14	Ратна тактика коњице
15	Ратна тактика артиљерије
16	Војни чинови
17-18	Табела са именима војних штабова, дивизија и бројем пукова
19	Ратна формација прве низамске дивизије (Први позив)
20	Ратна формација српске коњичке дивизије
21	Ратна формација једне резервне дивизије (Други позив)
22	Карта која показује десет дивизијских области у Србији, пет пре Балканских и пет након Балканских ратова
23-24	Слике: Униформе српске војске
25	Топ марке Шнајдер-Крезо (слика)
27	Карта Србије и Црне Горе и њихових мирнодопских снага (Мирнодопски кадар Црне Горе и локације)

Организација

У крајњем случају, опште војне државне снаге се користе у вези са регрутацијом. Редовне трупе у мирнодопском периоду се састоје из пет дивизија, пет пукова и једне коњичке дивизије. Србија пре Балканских ратова се делила на пет дивизијских области: Моравска, Дринска, Дунавска, Шумадијска и Тимочка дивизијска област. У ратном периоду свака од ових дивизијских области даје број јединица као што је приказано доле:

Једна пешадијска дивизија: (Први позив = редован) 16 батаљона + од 2 до 4 ескадрона коњице + 9 батерија; ова дивизија је повезана са резервним војницима који су доступни у рату. Једна пешадијска дивизија: (Други позив = резерва) 12 батаљона + од 2 до 3 ескадрона коњице + 6 батерија; ова дивизија се састоји само од резервних војника. Три пука пешадије (Трећи позив = Први ред Народне одбране). Три батаљона (Други или задњи ред Народне одбране). Од војника који су вишак у редовној војсци се организује неколико пукова. Коњичка дивизија узима неискоришћени војни кадар из целе државе.

Од територија које су добијене у Балканским ратовима формиране су, такође и пет дивизијских области: Вардарска, Битољска, Брегалничка, Косовска и Ибарска дивизијска област. Свака од ових дивизијских области до сада су могле да образују само један пешадијски пук.

Разне војне јединице

Пешадија: Један пук првог позива редовне војске = 4 батаљона, батаљон 4 чете, чета 4 вода. У сваком пуку има једна митраљеска јединица са 4 митраљеза. Преносе се уз помоћ животиња. У ратном периоду један пук броји 4.000 људи. Пукови имају своја имена и бројеве. Пукови, који носе бројеве од 1 до 15, а који су дељиви са три, формирају по једну дивизију.* А пукови, који носе бројеве од 16 до 20, у непрекидном низу, формирају четврте пукове дивизије. Имена дивизија су: Моравска, Дринска, Дунавска, Шумадијска и Тимочка дивизија.

Моравску дивизију образује 1. 2. 3. и 16. пук првог позива редовне војске. Дринску дивизију образује 4. 5. 6. и 17. пук првог позива редовне војске. Дунавску дивизију образује 7. 8. 9. и 18. пук првог

---

* 3, 6, 9, 12, 15.

позива редовне војске. Шумадијску дивизију образује 10. 11. 12. и 19. пук првог позива редовне војске. Тимочку дивизију образује 13. 14. 15. и 20. пук првог позива редовне војске. Пет пукова који су образовани у Македонији носе бројеве од 21 до 25. Они су подељени на четири дела као што показује табела. Поред ових постоје још шест формираних пукова. Они носе римске бројеве I, II, III, IV, V, VI.

Пешадија: Пукови другог позива резервне војске узимају војнике из пуковских штабова редовне војске и носе бројеве према пуковским штабовима. Има 15 пукова другог позива резервне војске. Такође и они по бројевима, три по три, формирају дивизије другог позива: Моравску дивизију другог позива образују 1. 2. 3. пук другог позива. Дринску дивизију другог позива образују 4. 5. 6. пук другог позива. Дунавску дивизију другог позива образују 7. 8. 9. пук другог позива. Шумадијску дивизију другог позива образују 10. 11. 12. пук другог позива. Тимочку дивизију другог позива образују 13. 14. 15 пук другог позива.

Униформа: зелене је боје и облика као аустријска униформа. Пешак, на крагни шињела и јакне се налази делови чохе тамно црвене боје. Пешадија, еполете на јакни су зелене боје. Пешадија, еполете на шињелима су тамно црвене боје.

Бројеви пукова са арапским цифрама су направљени од тканине и зашивени су на еполетама, а додатних шест пукова са римским цифрама исто имају бројеве од тканица зашивених на еполетама. **Обућа:** Високо повезане кратке чизме. **Наоружање:** *Манлихер*, брзометна пушка [репетирка] од 7 mm са кратким бајонетом. Официри и подофицири имају аутоматски пиштол љ или револвер са мачем. **Митраљез:** Војници митраљеских јединица, поред кратког бајонета и карабина, наоружани су и *Максим* митраљезима од 7 mm. **Опрема:** торба или руksак; шињел са ремеником од два цепа који иде с левог рамена на десно и део шатора. 170 метака, торба за хлеб и чутура. **Алат и прибор:** Свака јединица има по 100 лопата и 20 мотика. У сваком пуку има једна кола са алатом и прибором. **Телефонски апарати** су доступни. **Ручне бомбе** такође су ту. **Пешадија:** (Трећи позив = Народна одбрана) има 15 пукова и нису у форми дивизије. Њихова организација је иста као пешадије првог и другог позива, само нема митраљеских јединица. Војници носе, заправо, сеоску одећу, са разноликим истрошеним тегет униформама и опремљени су једним делом са руском пушком калибра 7.62 mm укључујући и брзометну пушку [репетирка]. Њихова опрема има недостатке. Поред њих још последњи позив народне одбране има 10 пукова. Имају задужења у служби унутрашњих послова. Опремљени су са неком обичном пушком.

Коњица

Коњички пук се састоји од 4 ескадрона, а ескадрон се састоји од 4 одељења. Пукови имају бројеве и називе. Бројно ратно стање пука требало би да је 700 или нигде тај број не може да се потврди. У миру постоје две коњичке бригаде, које се сastoјe од по два пука, а ове коњичке бригаде формирају једну дивизију: Прва бригада се сastoји од 1. и 3. пука, а Друга бригада од 2. и 4. пука. Коњичка дивизија има две чете са по четири митраљеза, две коњичке батерије са по четири топа, једно телеграфско одељење, једно инжењерско одељење и одељење задужено за складиштење муниције. Коњичка дивизија попуњава се од резервних војника. Они учествују са својим коњима. У општем рату због оскудице коња у свакој дивизији редовне војске (Први позив) се налази по три коњичка ескадрона са 120 коња, а у дивизији резервног састава (Други позив) два коњичка ескадрона са 120 коња. Спремност коњичке дивизије је слаба. Њихови коњи нису прошле обуку. Коњичка униформа се разликује од пешадијске: на крагнама јакни се налази чоха, а еполету су тамно плаве боје. Обуће су високе чизме са мамузама. Наоружање: мач и брзометног [репетирка] карабина марке *Маузер* од 7 mm. Официри и подофицири поред сабље имају револвер или пиштолј.

Опрема: шињел, торба, храна за животињу, каиш са ременом, 60 метака и чутура. Сваки ескадрон има инжењерску опрему и секире са по две животиње за вучу. Терет: лопате и експлозивне материје.

Артиљерија

Польска артиљерија: у свакој дивизији првог позива (редовна војска) налази се један пук польске артиљерије. Један пук има три дивизиона. У свакој дивизији другог позива (резерва) налази се један пук польске артиљерије. Један пук има два дивизиона. Један дивизион има три батерије, а батерија има четири топа и 12 муниципијских кара. Артиљеријски пукови носе нумерисана имена пешадијских дивизија. У коњичкој дивизији налазе се две коњичке батерије. Топ и муниципијана кара су са по 6 коња. Војници са бројевима могу да се пењу на топ, точак и на муниципијану кару. Војници коњичких батерија имају сви коње. Тип топа: модел 907, калибра 7,5 покретан, са спојеним зрнима, *Шнајдер-Крезо* польски топ. Максимални дomet једног зrna је 6,320 метара, а шарпнела је 5,500 метара. Тешка артиљерија као посебна није везана ни за једну дивизију. (Први позив) један пук брдске артиљерије: 3 дивизиона, један дивизион 3 батерије, укупно 9 батерија.

(Други позив) један брдски дивизион = 3 батерије, батерија 4 топа. Топ као растављен се преноси на пет животиња. Једна батерија и муни-

ција се преноси на 100 животиња. Тип топа: 7 центиметара, модел 907, покретан, са спојеним зрнima, *Шнајдер-Крезо* брдски топ. Максимални дomet једног зrna јe 5,000 метара, а шрапнела 4,150 метара.

Тешка артиљерија: (у једној дивизији у рату) има један пук хаубица. Пук има два дивизиона хаубица, дивизион има четири батерије, батерија 4 топа + 6 муниционих кара. Топови: 12 центиметара, модел из 1911, покретан, *Шнајдер-Крезо* хаубица. Избацује зrna и шрапнел. Максимални дomet: 6,700 метара. Поред овога постоје још и два дивизиона хаубица од 15 центиметара. Батерија има 4 топа + 8 муниционих кара. Топови: модел из 1910, 15 центиметара, покретан, *Шнајдер-Крезо* хаубица. Избацује зrna и шрапнел. Максимални дomet: 7,800 метара. 6 коња вуку топ и мунициону кару. Војници са бројевима могу да се пењу на топ, точкове и мунициону кару.

Опсадна артиљерија: за коришћење у опсадама и различитим местима, један пук опсадне артиљерије има два дивизиона, а дивизион има четири ескадрона. Артиљеријски парк који припада опсадној артиљерији састоји се од око 200 топова. Ови топови се преносе воловима. Униформа: Крагна и еполете су црна боје. Високе чизме. Надређени војници имају високе чизме са мамузама, други део униформе је као код пешадије. Наоружање: Официри и подофицири су наоружани, поред сабље, пиштољима или револверима, а инжењерски официр је наоружан сабљом. Војник опсадне артиљерије носи карабин модел 98. Шест војника из сваке батерије других артиљеријских пукова носе карабин модел 98. Артиљерија трећег позива (Народна одбрана): има скоро 180 *Дебанжових* топова (назив топа носи француско име). Они стари топови су модел 1885 и калибра 8 центиметара. Они се користе у одбрани границе. Сваки топ има мунициону кару.

Разне војне јединице

У свакој пешадијској дивизији се налази: $\frac{1}{2}$ инжењерског батаљона = две чете, 1 дивизијска јединица за прављење понтонског моста – за мост у дужини од 79 метара, 1 дивизијска телеграфска јединица, 1 дивизијска јединица за копање и оправку.

Одељења која нису у саставу дивизија: јединица за израду жељезничког моста – за мост у дужини од 205 метара, пола батаљона за жељезницу, 1 одељење за чишћење, 1 одељење опремљено балонима, 1 одељење опремљено пројекторима Униформа: као код пешадије. Крагна шињела и еполета су светло црвене боје. Наоружање: пешадијска пушка и инжењерска сабља.

Служба за извиђање и безбедност

У општем рату српска коњица са дуге удаљености не врши извиђање. Због шумовитог и планинског предела већи део коњичке јединице се креће са потешкоћама. Такође, коњичка дивизија само у ближим и одговарајућим местима врши извиђање. С друге стране, откривање авиона и широке припреме за шпијунирање су веома значајне. Од стране Срба, који су остали у градовима иза аустријске војске, најчешће српској војсци дају знакове ватром, светлошћу и сл. стварима. За извиђање ближих места обично се користе комите и пешадијске јединице.

Српска ратна тактика

Пешадија: ватром и јуришем извршава напад. Отварање ватре српске пешадије на велику удаљеност је карактеристична само за посебне ситуације. Такође, на циљеве на које немају прегледност и на стрелце који леже на земљи изузетно ретко отварају ватру. Док на циљеве који су јасно видљиви, нпр. на стрелце који су у покрету отварају снажну ватру са великим потрошњом муниције. У овом случају на удаљености већој од 700 метара најчешће отварају снажну ватру. Бочна ватра извршава се са свих страна. Вешто користе указану прилику. Што се тиче концептисане артиљеријске и бочне ватре српски пешак је веома осетљив. У нападу и одбрани на краћим одстојањима бацају се ручне бомбе. Против овога најбоља заштита је брзо бацање на земљу. У тим ситуацијама ефекат бива мањи. У првим слободним приликама стављају бајонет на пушку. У нападу, такође, у потпуности користе ашовчиће за израду заклона. Када праве лаке заклоне Срби су веома умешни. Примећено је да је главна карактеристика Срба одбрана. Одбрамбене позиције у основи добро утврђују. У припреми за одбрану и против шрапнела најчешће се налазе у скривеном положају један иза другог у неколико линија.

Из ових линија пешак се налази на заштићеним позицијама. У погодно време обезбеђује се материјал, бодљикава жица, стабла дрвећа, ров и земуница. Наредба за напад је ура. У одбрамбеном положају са циљем спречавања непријатељског напада веома ретко се користе писане директиве за напад. У директним борбама српски војник је истрајан. На почетку рата 1914. год. српски војник када би се нашао у безизлазној ситуацији предао би се. Ноћни напади се извршавају врло спретно или пуцајући или изненадним нападом како општим тако и наизменичним нападима јединица. Пешак се приближава непријатељу без извиђања и напада на многобројне пешадијске линије. И са 50 метара удаљености започиње напад. Било је доста случајева да пешаци за извиђање запуцају ноћу са намером да се

привуче непријатељска пажња или узнемири непријатељ. Али ова врста ватре ствара само немир и нарушава хармонију. Нарав српских војника је нарочито подесна извршавању свих тих ратних обмана. Ратне обмане се примењују са нарочитом пажњом и опрезношћу. Као што пушке тако и митраљезе постављају на дрвеће. У циљу преваре и откривања непријатеља остављају се лажни биваци.

Пузећи тамо овамо носе непријатељску униформу и служећи се непријатељским језиком (*не пуцајте* или преваром *прекините пљбу наш је војник*) варају. Увек лажно користе белу заставу. На тај начин, подижући и руке непријатеље привлаче себи. Њихова специјалност су изненадни напади на карауле, топове који нису утврђени, официрске комисије и одељења. На највишем нивоу бити опрезан и пажљив је услов када се ратује против Срба. Поред тога, са прилично пажљивим успостављањем веза између војника и јединица, ови могући напади остају без ефекта. Србин је истрајан у недавању митраљеза непријатељу. Због тога у борби пружа отпор до последњег даха. Кажњава се и рачуна као издаја напуштање утврђених позиција са идејом да се спаси митраљез.

Ратна тактика коњице

Коњица се користи само у обезбеђивању границе, у обезбеђивању дејства или у подршци пешадији. У редовном извиђању не до гађају се битке коњице на коњу или на земљи.

Ратна тактика артиљерије

Српски артиљерци образовани су и ратују по француској ратној тактици. Увек из сакривених позиција отварају ватру. У редовном поретку положај знају да користе на највишем нивоу, а нарочито се не могу открити. Посебно у лажним положајима. Против авиона узимају мере заштите. Чак и тешки топови у константним борбама ноћу често мењају положај. Најчешће, са батеријом или још чешће са јединицом или један по један се довозе на положај. Такође, видело се више пута да се топови користе на првим борбеним линијама. У овој линији се нарочито користе стари топови који нису важни. Генерално колико је год могуће уздржава се од претераног коришћења топова. Пре свега отвара се ватра на пешадију. За очекивани непријатељски долазак или за непријатељски напад преко области која ће бити пређена одређује се удаљеност избацувања зрна. Против непријатељске артиљерије обезбеђује се дејство тешке артиљерије. Польска артиљерија отвара ватру чим циљеви постану видљиви.

Војни чинови:

Onbaşı = Каплар

Takım Kumandanı = Поднаредник

Baş Çâvuş = Наредник

Mülazim-ı Sâni = Потпоручник

Mülazim-ı Evvel = Поручник

Birinci Sınıf Yüzbaşı = Капетан прве класе (разреда)

İkinci Sınıf Yüzbaşı = Капетан друге класе (разреда)

Binbaşı = Мајор

Kaim-i Makam = Потпуковник

Miralay = Пуковник

General = Генерал

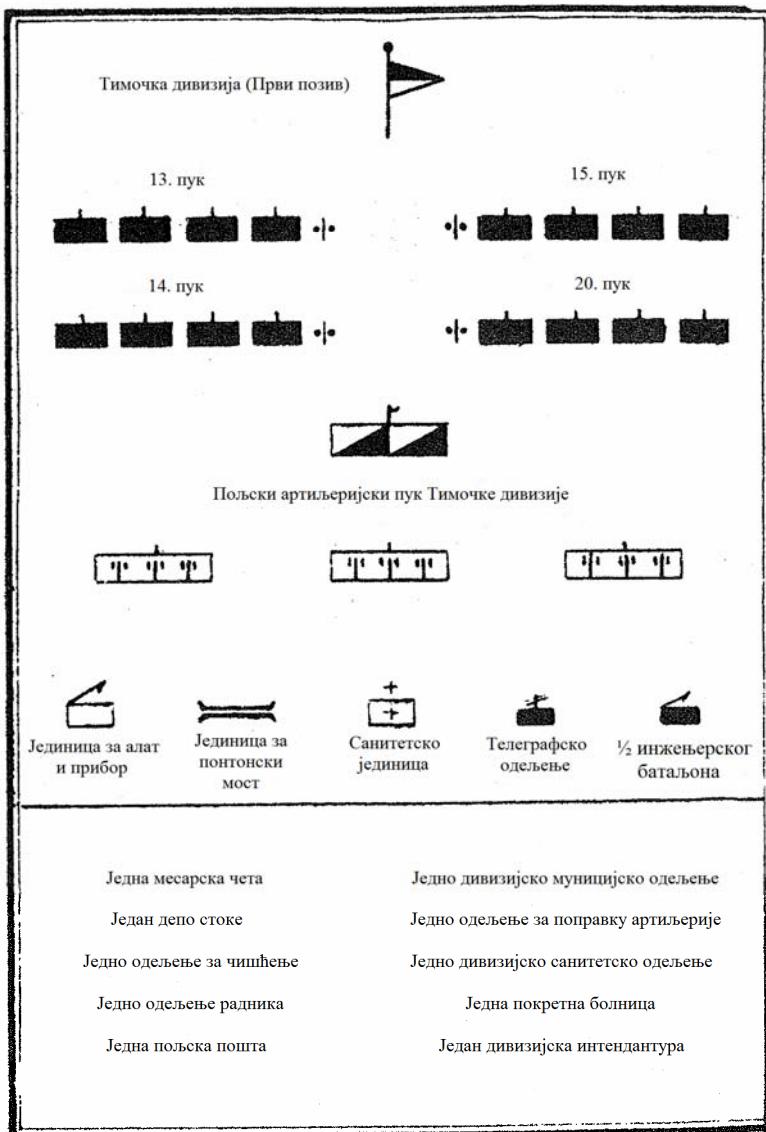
Müşir = Војвода

Број пукова	Име пукова	Дивизија	Место штаба	Примедба
1	Кнез Милош Велики	Морава I позива	Врање	
2	Кнез Михаило	Морава I позива	Прокупље	
3	/	Морава I позива	Пирот	
4	Стефан Немања	Дрина I позива	Ужице	
5	Краљ Милан I	Дрина I позива	Ваљево	
6	Престолонаследник Краљевић Александар	Дрина I позива	Шабац	
7	Краљ Петар I	Дунав I позива	Београд	
8	Кнеза Александра	Дунав I позива	Пожаревац	
9	Краљ Никола I	Дунав I позива	Велико Градиште	
10	Таковски	Шумадија I позива	Чачак	
11	Карађорђе	Шумадија I позива	Крагујевац	
12	Цар Лазар	Шумадија I позива	Крушевац	
13	Хајдук Вељко	Тимок I позива	Неготин	
14	/	Тимок I позива	Књажевац	
15	Стефан Синђелић	Тимок I позива	Параћин	

Број пукова	Име пукова	Дивизија	Штаб	Примедба
16	Цар Никола II	Морава I позива	Цела Моравска област	Ова четири пука су била укинута због непоузданости војника Повезана је са Лимском јединицом
17	/	Дрина I позива	Цела Дринска област	
18	Краљевић Ђорђе	Дунав I позива	Цела Дунавска област	
19	/	Шумадија I позива	Цела Шумадијска област	
20	/	Тимок I позива	Цела Тимочка област	
21	Вардар	Вардар I позива	Вардарска област	
22	Битољ	Битољ I позива	Битољска област	
23	Брегалница	Брегалница I позива	Брегалничка област	
24	Косово	Косово I позива	Косовска област	
25	Ибар	Ибар I позива	Ибарска област (Новопазарски санџак)	
I	Прекбројни пешадијски пук	Мешана или Прекбројна пешадијска дивизија	Моравска област	
II	Прекбројни пешадијски пук	Исто	Исто	
III	Прекбројни пешадијски пук	Дрина I позива	Дринска област	
IV	Прекбројни пешадијски пук	Дунав I позива	Дунавска област	
V	Прекбројни пешадијски пук	Мешана или Прекбројна пешадијска дивизија	Шумадијска област	
VI	Прекбројни пешадијски пук	Исто	Тимочка област	

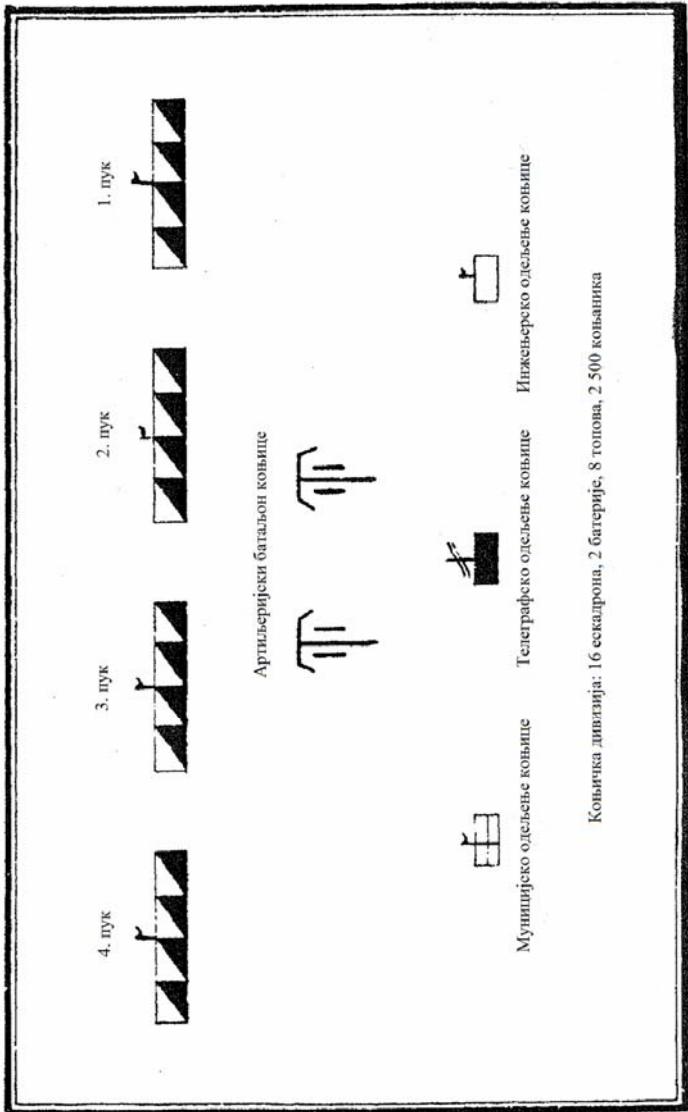
ЈЕДАН ОСМАНЛИЈСКИ ИЗВОР О ВОЈСЦИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ИЗ 1915. ГОДИНЕ

Ратна формација једне редовне дивизије (Први позив)

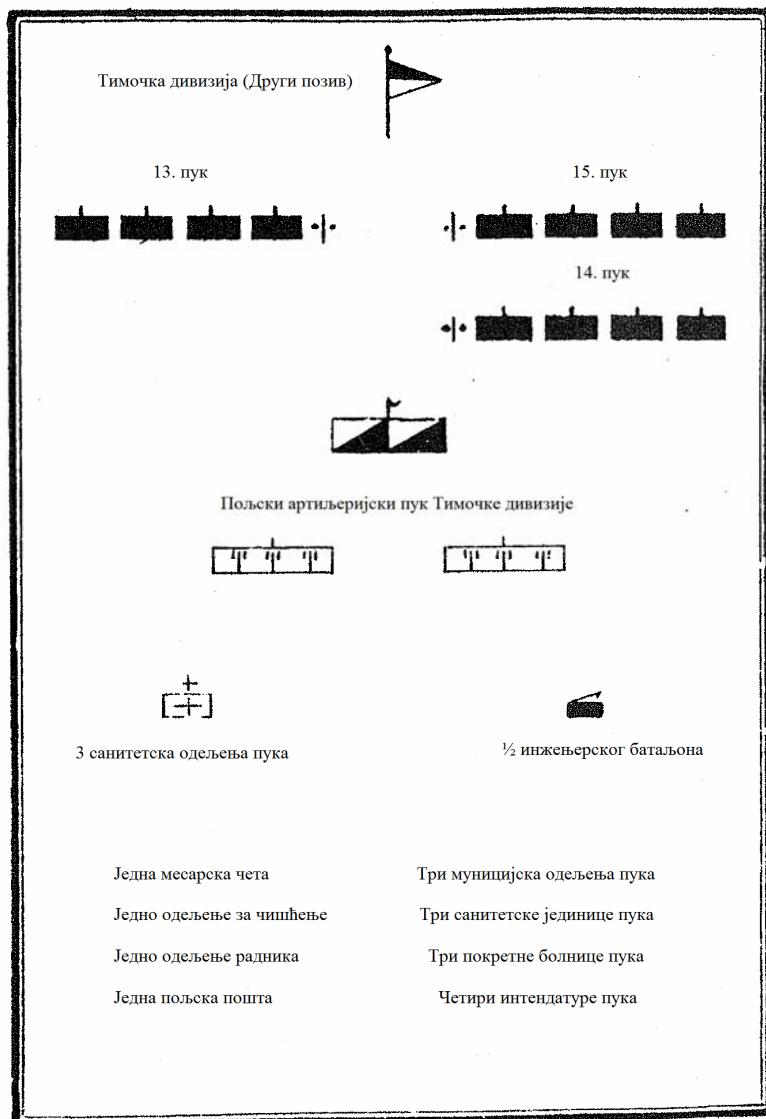

Једна дивизија првог позива: 16 батаљона, 2 ескадриле коњице, 9 топова, 18,000 војника

Ратна формација српске коњичке дивизије

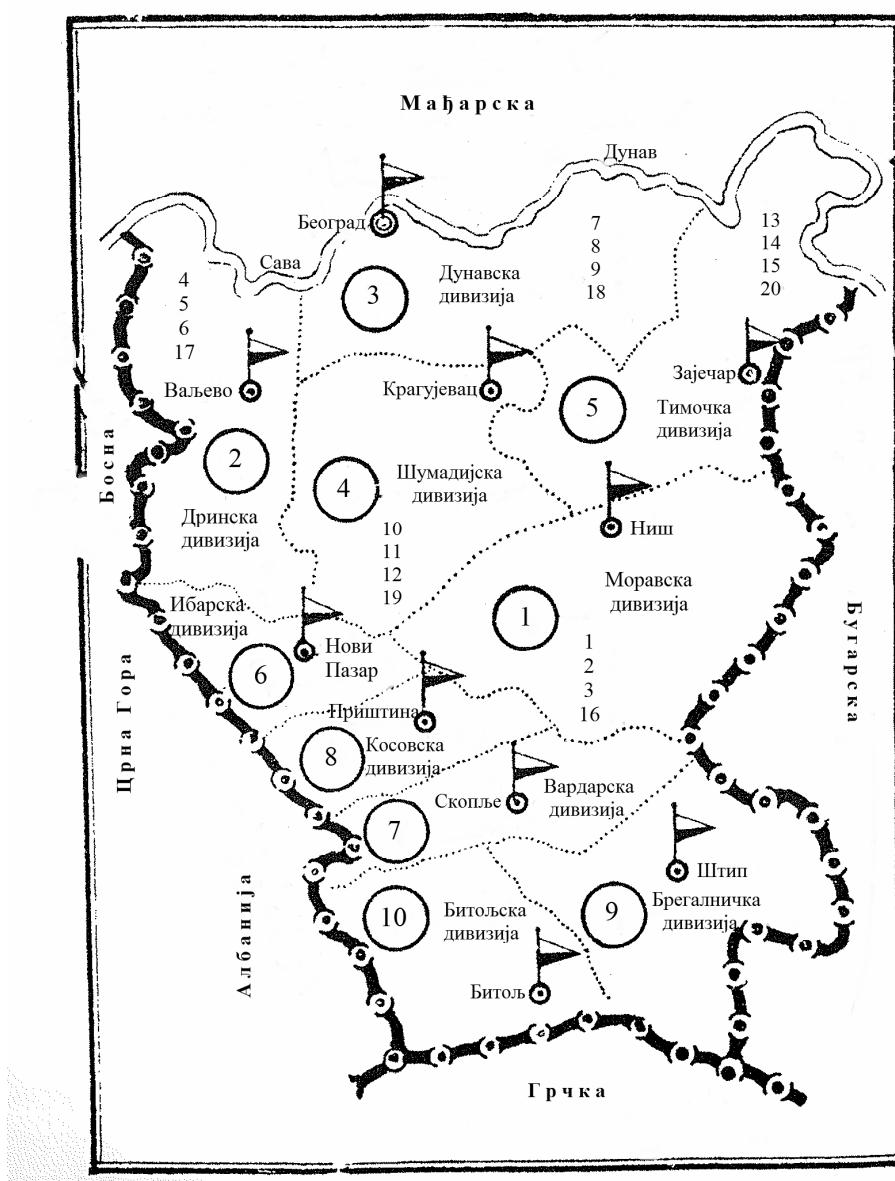

Ратна формација резервне дивизије (Други позив)

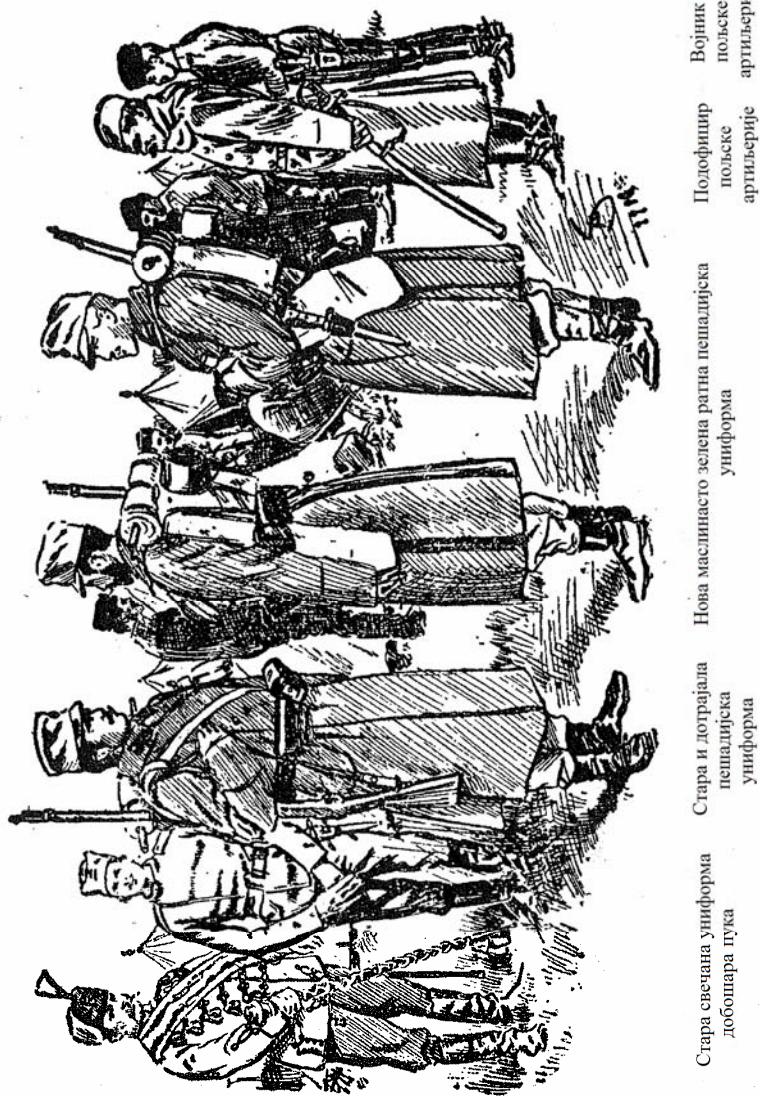

Једна дивизија другог позива: 12 батаљона, 2 коњичке ескадриле, 6 топова, 14,000 војника

Карта која показује десет дивизијских области у Србији,
пет пре Балканских и пет након Балканских ратова

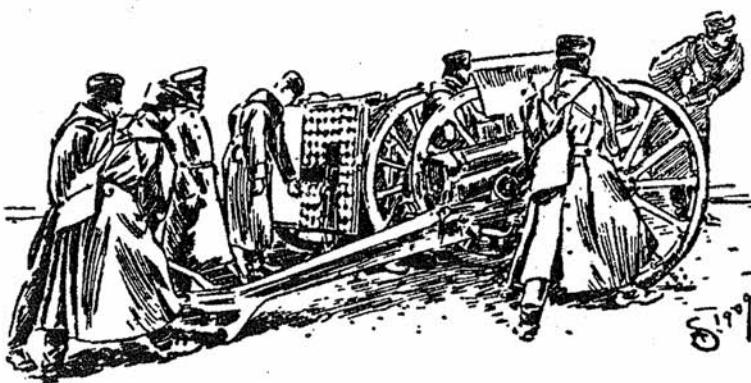

Униформе српске војске

Униформе српске војске

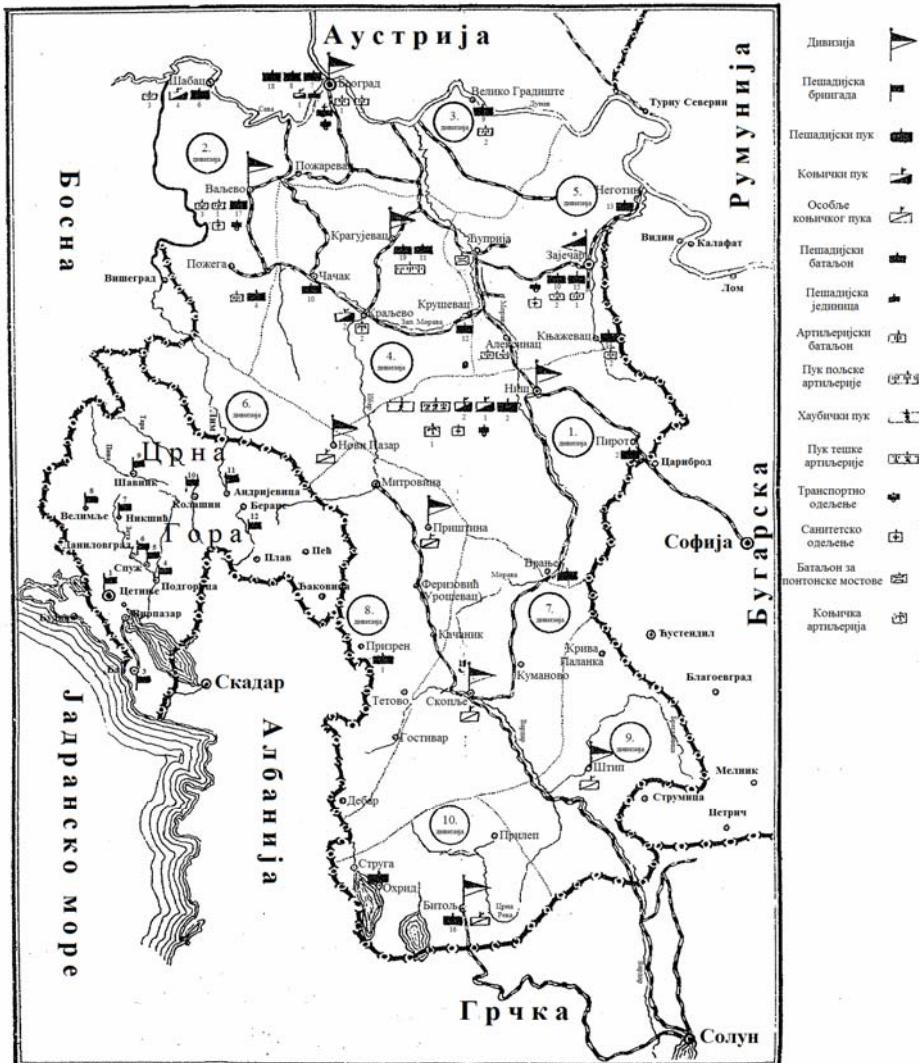

Шнајдер-Крезо польски топ

Српска ћирилица

а	б	в	г	д	е	з	и	ј	к	љ	њ	ћ	ш	ј	ј	ј	ј	ј
а	б	в	г	д	е	з	и	ј	к	љ	њ	ћ	ш	ј	ј	ј	ј	ј
а	б	в	г	д	е	з	и	ј	к	љ	њ	ћ	ш	ј	ј	ј	ј	ј
а	б	в	г	д	е	з	и	ј	к	љ	њ	ћ	ш	ј	ј	ј	ј	ј
а	б	в	г	д	е	з	и	ј	к	љ	њ	ћ	ш	ј	ј	ј	ј	ј
а	б	в	г	д	е	з	и	ј	к	љ	њ	ћ	ш	ј	ј	ј	ј	ј
а	б	в	г	д	е	з	и	ј	к	љ	њ	ћ	ш	ј	ј	ј	ј	ј
а	б	в	г	д	е	з	и	ј	к	љ	њ	ћ	ш	ј	ј	ј	ј	ј
а	б	в	г	д	е	з	и	ј	к	љ	њ	ћ	ш	ј	ј	ј	ј	ј
а	б	в	г	д	е	з	и	ј	к	љ	њ	ћ	ш	ј	ј	ј	ј	ј

Карта Србије и Црне Горе и њихових мирнодопских снага (Мирнодопски кадар Црне Горе и локације)

УДК 321.74:929 Тито(093.2) ;
323(497.115)"1967"(093.2)

Др Слободан Селинић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије
E-mail: slobojana@yahoo.com

ДОКУМЕНТ О РЕАКЦИЈАМА У ЈНА НА ПОСЕТУ ЈОСИПА БРОЗА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ОД 25. ДО 28. МАРТА 1967. ГОДИНЕ

Када је Јосип Броз марта 1967. посетио Косово и Метохију, ова покрајина је баштинила вишедеценијске економске, политичке и националне проблеме. У економском погледу покрајина је била веома заостала. Улагања државе после рата су дала неке резултате. Учешће пољопривредног становништва је од 1947. до 1961. смањено са 83% на 64,1% (у Југославији са 70,4% на 49,4%). Са само 20%, колико је износило после рата, учешће индустрије у структури дохотка је до 1957. повећано на 31%. Ниво индустријске производње био је 1956. два пута већи него 1947, производња угља је у односу на пре рата била већа шест пута, електричне енергије три пута, цемента шест пута, рафинираних олови пет пута итд. Број трактора је повећан са 68 1951. на 1.797 1965, потрошња вештачких ћубрива са 2.824 т 1955. на 89.000 т 1965. Од 1954. до 1963. број постела у болницама је повећан са 1.223 на 2.488, а лекара са 94 на 272. Здравствене прилике су значајно побољшане, стопа смртности је била 20 на 1.000 становника крајем рата, а 8,8 1966. (југословенски просек 8). Смртност одојчади је смањена са 250 на 100,8 (југословенски просек 60,7). Без помоћи државе било је немогуће учинити било шта. Од 1956. до 1962. средства федерације су учествовала са 71% у укупним привредним инвестицијама у основна средства у покрајини, али је ефикасност инвестиција била два пута не-повољнија од југословенског нивоа. И поред одређеног напретка, еко-

номска и социјална ситуација у јужној српској покрајини је била и даље тешка. У односу на југословенски просек на Косову и Метохији је било мање радника и мање запослених у друштвеном сектору, доходак од индустрије је 1957. учествовао у укупном дохотку са 31,6% (југословенски просек 40%), мада је пољопривреда била главна привредна грана, на једног становника покрајине долазило је само 32,4% обрадивих површина у односу на југословенски ниво, у 1957. путева на 100 км² било је у ФНРЈ 23,2 км, Србији 16,8, на Косову и Метохији 12,6, национални доходак на Косову и Метохији је био веома низак (1967. само трећина југословенског), осим економске кризе проблем незапослености је увећавао и велики природни прираштај.

На тешке економске прилике надовезивало се национално питање и питање очувања безбедности земље. Према попису из 1961. 67,1% становника су чинили Шиптари/Албанци. Однос државе и ове мањине је био оптерећен албанским злочинима над српским становништвом током Другог светског рата, оружаном побуном Шиптара на крају рата у којој се према подацима УДБ-е за Косово и Метохију, од децембра 1944. до фебруара 1945, број наоружаних одметника пео и на 16.000 и када су југословенске јединице гушћи побуну убиле 3.000 одметника, као и опасностима које је по Југославију носио сукоб са ИБ-ом (из Албаније су убацитви терористи и шпијуни у српску покрајину, учествали су гранични инциденти, вођена је јака антијугословенска пропаганда, део Албанаца је емигрирао, иредентисти међу косовско-метохијским Албанцима су стварали терористичке групе, албанска обавештајна служба је била веома активна итд.). Национална подељеност између Албанаца и неалбанског становништва била је евидентна, албански злочини над Србима током Другог светског рата су остали званично некажњени, али не и заборављени у свести српског народа, чистком у УДБ-и после пада Ранковића је ослабљена државна „контрола“, код Албанаца се јавила жеља за осветом за репресивне мере које је УДБ-а примењивала према њима у прошлости, албански националисти су постављали не само питање бржег економског и културног напретка покрајине већ и захтев за уставном реформом у правцу осамостаљивања покрајине од републике, албански покрајински руководиоци су се стављали у равноправан положај са републичким, положај Срба и Црногорца је погоршаван и почело је њихово исељавање из покрајине, а слабљење УДБ-е после пада Ранковића отварало је врата јачем антијугословенском деловању Албаније на овом простору.

Осим ових унутрашњих специфичности ситуације на Косову и Метохији, и у покрајини су се осећале последице општих југословенских проблема тог доба: економска криза није решена мерама привредне реформе из 1965, национално питање је било отворено

и изнова заштreno Декларацијом о називу и положају хрватског језика, партијски органи су били суочени и са питањем материјалног и друштвеног статуса бораца итд.

Све ове одлике стања на Косову и Метохији Титу су биле добро познате. Његове припреме за посету покрајини су биле опсежне, добио је материјале о различитим аспектима развитка ове области, 20. марта 1967. је у Ужицкој улици о стању на Косову и Метохији разговарао са Едвардом Кардељом, Кочом Поповићем, Мијалком Тодоровићем, Добривојем Радосављевићем, Петром Стамболићем, Драгим Стаменковићем и Владом Поповићем, а пре њега покрајину је обишао Јован Шћекић и потом пренео своја запажања. Са Јосипом Брозом су у покрајину допутовали и Јован Веселинов, Драги Стаменковић, Владимир Поповић, Фадиљ Хоџа и Стеван Дороњски, а у Косовској Митровици су им се придружили Вели Ђева, Али Шукрија, Станоје Аксић и Танкосава Симић. Тито је имао веома богат програм, обишао је бројна места – Косовску Митровицу, Звечан, Приштину, Обилић, Призрен, Ландовицу, Крушу, Ђаковицу, Дечане, Ругову и Пећ. Посетио је привредне објекте: „Трепча“, „Обилић“, „Принтекс“ и културне споменике: Богородицу Љевишку, Дечане, Пећку патријаршију, Синан пашину џамију итд.

Сложеност међунационалних односа на Косову и Метохији је условила да су основне Титове поруке биле упућене ка очувању „братства и јединства“, а основна нит која се провлачила у тим порукама било је језичко питање. Оно је као повод за заоштравање националних односа избило у први план управо пред Титову посету јужној покрајини Србије појавом Декларације о називу и положају хрватског књижевног језика Матице Хрватске, на шта је Удружење књижевника Србије одговорило Предлогом за размишљање. Титово одређивање према овом спору приликом боравка на Косову и Метохији је било неминовно. На митингу у Приштини је говорио у прилог новосадског договора о српско-хрватском и хрватско-српском језику, свој став је правдао тиме да га сви разумеју иако није Србин, већ „Загорац“. У Звечану је 25. марта рекао: „Видите ја сам сигуран да међу радницима овдје у предузетнима, на пољима итд., не мисле да ли онај говори кај и што или шта или точка или тачка, него он гледа да заједничким напорима створе себи бољи живот... Ми не живимо од граматике, од овог или оног дијалекта него живимо од онога што стваралачке руке људи раде. А људи који раде на истом раду, без разлике на националности, они могу да покажу колико је радни човјек у социјализму далеко од тих свих разних филозофија и оних старих остатаца који су нама у прошлости толику трагедију приредили не једанпут него више пута.“

Више од две деценије после рата Тито је признавао да је била илузија оно што „смо ми у току рата мислили“ – да ће национално питање бити решено за неколико година. Зато се прилагодио реалности и овога пута полазио од става да братство и јединство није била свршена ствар, него „ствар у развоју“ и да је братство и јединство значило „стварати непрекидно у развоју односе међу људима и међу националностима“. Зато је за Декларацију о хрватском језику рекао да је ударила комунисте „по главама као маљем“, јер им је показала да још увек нису завршили са класним и другим непријатељима. Жалио се да су југословенски комунисти двадесет година градили социјализам и онда се опет суочили с „елементом“ који је им је био највећи непријатељ – националистички шовинизам. Националним споровима је супротстављао радничку класу и социјализам који прелази националне границе – „Социјализам то значи стварање људима живота достојног човјека“. Социјализам је дефинисао као систем који одбацује већину и мањину и тражи равноправност између мањине и већине, па је постојао само „један народ, произвођач, радни човјек, социјалистички човјек“. По Титовом виђењу, социјализма није могло да буде на неравноправним основама и односима међу нацијама и националностима. Социјализам је подразумевао равноправност, али и пуну одговорност сваког појединца и народа појединачно. Уместо дискриминације једног народа над другим, тражио је награђивање према способности и раду, без обзира на националност. Шиптарима је признавао да су били годинама потлачени, али је од њих захтевао да се тада када су били већина и пошто су постали равноправни, не свете другима по принципу „па ви сте нама тада тако, а ми ћemo сада вас тако“. Уместо тога је тражио да „тон и линију развоја друштвених односа“ на Космету даје „радни човјек, произвођач, пролетаријат“.

Противнике добрих односа међу југословенским народима проналазио је у „остацима из нафтилина“ и класном непријатељу. Ти непријатељи су били четници усташе, белогардејци „сав ђаво“. У складу са уобичајеном реториком комунистичких власти, које су у сваком тренутку око себе виделе непријатеље и захтевале „будност“ према њима, Тито је понављао да су се ти непријатељи притапијили, па тада поново „измигольили“ и подигли главе желећи да разбију јединство и изградњу социјализма. Тврдио је да су ове непријатеље у рату победили, али да их нису уништили и да више не могу да их хапсе, јер је та фаза прошла. Додуше, неке од својих противника власт је успела да преваспита, „али некога може само да гроб изравна и да га опамети“. Овој групи у којој су комунисти увек видели непријатеље своје власти, Тито је овога пута додавао и „филозофе“

који имају добре плате и добро зарађују („враг зна одакле им то све“) и које не интересује „стање нашег човјека“ и продуктивност рада и стандард живота. Ове речи су биле потврда увек присутног неповерења Партије према интелектуалцима. Посебно речит је био на ручку у Приштини, 26. марта 1967: „Узмимо на пример, сада наше градове. Ко ствара онај жанр градски, онај штимунг градски, онај... опће шта карактерише поједине градове. Ствара га улица. Стварају га бивши остаци старих режима, стварају га усташки, четнички и други, разни кафански филозофи итд. А радника, узмимо на примјер, Београд има преко 40 и колико хиљада, 50 хиљада радника (Један глас: више) А више (Један глас: сто хиљада комуниста има само). Па ето ти на. Па добро, а ко ствара у Београду штимунг, ко ствара дух социјалистичког правилног односа? Стварају га само туђи елементи, сав могући тамо елемент који је био и јесте још увијек заправо противан нашем таквом развитку какав данас код нас треба и како и желимо да се иде у правцу развитка социјализма.

Пошто је идентификовао непријатеље, Тито је саопштио и у кога полаже наде. Радило се о младој генерацији, те је од културних и просветних радника очекивао да уче децу у духу братства и јединства („Ви морате њима усађивати оно што би ми жељели и што је једини спас: да не дође никад више до међусобних трзавица“) и да васпитавају децу од малих ногу да је „међунационална или мржња једног према другоме највећа трагедија за човјека а и за човјечанство“.

Тито је током ових неколико дана покретао и бројна друга питања. Говорио је о позитивним резултатима који су остварени у привреди покрајине после рата, позитивним резултатима привредне реформе, инсистирао на рентабилности производње, бољем улагању банкарских средстава која треба да циркулишу по целом земљи, потреби да се врши модернизација, интеграција и кооперација истородних предузећа итд., али је признао и да је после реформе постао акутан проблем незапослености. Додуше, Тито је избегавао да користи прави термин, већ је по обичају измишљао друштвено, политички и идеолошки прихватљиве термине за појаве које су биле последица тешке економске ситуације. Тако је уместо о незапослености говорио о „резерви наше производње“. Није осуђивао одлазак на рад у иностранство, али је критиковао оне који су ишли на Запад са жељом да стекну материјалне ствари (аутомобил), а онда схватили да су могли да их приуште и у земљи само да су радили онолико колико су их терали да раде на Западу: „Иде много наших радних људи, нарочито из неразвијених крајева, иде у друге земље. Иду у Француску, Аустрију, Шведску, Њемачку итд. Раде под много

горим условима него што су радили овдје. Јер није он само отишао тамо који је незапослен него ишли су многи ти који су имали мјеста у фабрици, који нису били најгоре награђени, који су чак били и добро награђени. Али је некога тјерала мисао за аутомобилом, па хоће да се довезе у Југославију на аутомобилу. И оставио је свој колектив и отишао је ван на рад умјесто да је ишао тамо онај који нема посла, ишао је овај да би се на тај начин... (Аплауз). Дакле, то је она аномалија која у нашим широким слојевима људи огорчавају наше радне људе. Многи се враћају баш од тих специјалиста који су ишли ван без потребе и кажу да сам ја радио овдје у Југославији као што сам радио тамо и јео хлеб и сланину или мало кобасице дневно, а морао сам ринтати као ћаво, његове руке нису могле осам сати да се обришу него је морао радити осам сати као аутомат, да сам радио тако у Југославији и ја бих овдје могао купити аутомобил фићу".

Председник Југославије је послao и неколико уобичајених спољнополитичких порука. Колики је значај у међународним односима тог доба давао себи и својој земљи показује његова оцена у Приштини да је Југославија својом политиком стекла такав престиж у свету да је играла улогу као да је имала сто, а не двадесет милиона становника. Истицао је значај помоћи Југославије неразвијеним земљама и говорио о рату који је беснео у Вијетнаму, осудио САД као агресора („тамо се испробава најсмртоноснија убиствена оружја над голоруким људима“). Податак да су међу страдалима у рату у Вијетнаму војници чинили само 14%, а остало били цивили, искористио да тај рат осуди као „рат против човјека, против човјечанства, то је један најсвирепији рат који си га човјек може замислити“.

У више говора приликом посете Косову и Метохији Јосип Броз је потенцирао значај СК и одбацивао приче да су комунисти одиграли своју улогу и да су „баџили копље у трње“. Штавише, храбрио је саговорнике да СК није „пјевачко друштво“, већ „идејна организација“. Додуше, наговештавао је промене метода рада. Најављивао је напуштање „командовања“ у њиховом раду. Уместо тога је требало да раде „унутра“, да буду носиоци монолитности у колективима, да раде на „моралу социјалистичког произвођача“, да „снагом убеђивања“ упуте људе како треба да раде и да дају лични пример у свакодневној пракси. Другим речима, комунисти се у предузећима неће мешати само у стручне ствари. Потенцирао је потребу да комунисти дају лични пример, да не буду комунисти само док су у предузећима. Први човек Партије и државе је испланирао радни дан својим члановима: комуниста је у предузећу радио осам сати, од осталих 16 сати требало је да осам сати спава, а осам да ради ван предузећа,

да буде „у средини збивања и ван фабрике“ и да „дух који се ствара у фабрици, дух социјализма, дух колективности“ преноси и ван фабрике. За највеће противнике у раду СК прогласио је либерализам и догматизам. Либерализам је произилазио из неизвршавања договореног. Супротстављајући се томе, Тито је потенцирао потребу да се комунисти дисциплинују, мобилишу, реорганизују и прегрупишу и да поново оно што одлуче буде „светиња“. Једини начин за постизање успеха је видео у примени демократског централизма – „када већина донесе одлуку има мањина да се покори“. Догматизам је дефинисао као схватање да комунисти треба да командују.

Посебно питање, актуелно пре Титове посете Косову и Метохији, био је материјални и социјални статус бораца НОБ-а и њихових породица. Средином шездесетих година су биле учестале жалбе учесника НОБ-а упућене ЦК СКЈ ради запошљавања, доделе стана, регулисања пензија и инвалиднина, признавања радног стажа, здравствене заштите, доделе материјалне помоћи итд. Одељење за представке и жалбе ЦК СКЈ је у фебруару 1967. закључило да су примери родитеља, деце и жена палих бораца „који су живели у доста тешким условима, говорили да је ову категорију становника „наше друштво заборавило или занемарило“. Тито је са овим проблемима био добро и детаљно упознат. Пред долазак у јужну покрајину Србије добио је детаљан елаборат о проблемима бораца НОР-а, у коме је говорено о њиховом положају у југословенском друштву две ипо деценије после рата, тешком прилагођавању после одласка у пензију, промењеном односу „друштвених чинилаца у комуни“ према њима после одласка у пензију, разликама у материјалним бенефицијама, пензијама, разликама у стандарду, проблемима бораца на селу, нерешеним стамбеним питањима (20.000 није имало решено стамбено питање, од чега је 9.000 било у радном односу), правима носилица *Партизанске споменице* и ордена Народног хероја.

У таквој ситуацији Тито је одлучио да јавно стане у одбрану овог слоја становника. У говору у Приштини је упозоравао да се о борцима НОБ-а не води довољно рачуна, да су они који су били пензионисани „избачени из друштвених активности“, па је опомињао да они не смеју да буду одбачени после пензионисања, јер пензија није све, „политички живот кипти, он хоће да живи у средини тог киптања, да учествује активно у друштвеном животу“, према њима се не сме поступати као да су „одживљели и немају што више да траже“. Пажњу овом питању је поклонио и у говору грађанима приликом одласка из Пећи 28. марта 1967. Бившим борцима је поручио да није имао право да их искључи из друштвеног рада и друштвеног живота и тај став је појачао емотивним додатком – они су са

њим ратовали четири године са „једном великим вјером и надом да се боре за мјесто где ће се сутра лакше живјети и где ће бити боље“. После ових Титових говора на Косову и Метохији број молби и представки учесника НОБ-а упућених ЦК се још више повећао. Од ЦК је очекивано решавање стамбених питања, запошљавања итд. Међу подносиоцима ових молби био је велики број носилаца *Партизанске споменице*. Осим жалби носилаца *Партизанске споменице* на свој материјални положај и уопште статус у друштву, држава се суочавала и са примедбама оних који су у НОБ ступили 1942. да су „оштро одвојени“ од бораца из 1941. и изједначени са онима који су у НОБ ступили тек крајем рата.

У овом раду објављујемо документ који је Тито добио после повратка са Косова и Метохије. Међу бројним телеграмима и писмима подршке, добио је и ову информацију о реаговању у ЈНА на његову посету. Документ се налази у Архиву Југославије у фонду 837 (Кабинет председника Републике) у архивској јединици у којој се налазе и остала документа везана за боравак југословенског председника у покрајини.

Достављамо другу Маршалу Информацију „О одјеку посете друга Тита Косову и Метохији и о реаговању припадника ЈНА на дискусију о језику“, а коју је упутило Опуномоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА Извршном комитету ЦК СКЈ.

Одјек посете друга Тита Косову и Метохији

Посета друга Тита Косову и Метохији праћена је са изузетном пажњом. Целокупни армијски састав овом догађају је придао огроман значај, посебно што је посета дошла непосредно после националистичких и шовинистичких иступа групе књижевника из Хрватске и Београда. Титове речи имале су огроман морално-политички ефекат. Јединствени су коментари да су његови говори о братству и јединству и осталим питањима нашег друштвеног развитка створили позитивне перспективе људима и одразили оно што су мисли и жеље наших народа. Само ради илустрације наводимо из извештаја Опуномоћства скопске армијске области неке карактеристичне коментаре: „Тито говори језиком свих наших народа, произвођача и самоуправљача“; „Бољег говора никад нисам чуо. Посебно ми се свиђа отвореност и оштрина у оцени непријатељских елемената и агресије САД у Вијетнаму“; „Сваки његов говор ме надахњује и добијам нову снагу и вољу“, „Друг Тито упозорава да четници и усташе не мирују и време је да се са њима разрачунамо“; „Одушевио ме

је својим излагањем у вези братства и јединства наших народа и потребом одлучне борбе против шовинизма”; „Сваки боравак овакве врсте друга Тита међу радницима посебан је догађај”; „Срдачан доочек народа Косова и Метохије је одраз љубави према другу Титу”.

Међу комунистима и осталима нарочито се коментаришу и следећи делови говора: оцена међународне ситуације; подршка праведној борби народа Вијетнама; указивање на присуство и дело-вање класног непријатеља, оштра осуда шовинистичких појава и творца „Декларације“ и „Предлога“; постигнути успеси у спровођењу привредне реформе и др. Међу старешинама посебно велико одобравање и поузданје изазвале су речи друга Тита о борцима НОР /„Није он без основа узео у заштиту борце НОР, јер зна да има не-правде према њима, а он има према њима пуно поверење“/.

Посебно ваља истаћи огромно интересовање и позитивне коментаре војника шиптарске народности. Све информације из јединица говоре о томе да су војници Шиптари изражавали своје расположење, задовољство и понос што је друг Тито био на Космету. У првим њиховим коментарима изражавали су захвалност Титу, жељу да га виде итд.

У извештају Опуномоћства сарајевске армијске области истиче се да је после говора друга Тита на Космету порасло уверење да ће СКЈ у свом будућем раду бити далеко енергичнији у борби против разних негативних појава и њихових носилаца. У вези с тим коментаришу се питања демократског централизма, дисциплине у СКЈ, борбе против догматизма и либерализма.

Насупрот томе, код једног мањег броја другова запажа се бојазан да се ставови, које је изнео друг Тито, неће доследно спровести. Појединци истичу да друг Тито од говора у Сплиту не одступа од принципијелних ставова, али да многи не слушају; Тито је добро говорио, али неки неће да га чују, појединци су се осилили и неће да поштују оно што друг Тито каже, они гледају своје интересе и личну рачуницу и томе сл. При томе се мисли на штампу, филм, ТВ емисије, школе, разне институције и поједине руководиоце, који често поступају супротно од онога што друг Тито говори чиме наносе штету нашем друштву, трују омладину итд.

Говори друга Тита нарочито су олакшали организацијама СК у јединицама идејну и политичку активност у садашњим приликама.

Реаговање припадника ЈНА на дискусију о језику

Интензивна активност која се у последње време одвија у организацијама СК у ЈНА у склопу предизборне активности и одржавања изборних конференција, употпуњена је идејном и политичком

активношћу поводом покренутих дискусија о језику и других политичких питања у вези с тим. „Декларација“ и „Предлог“ су добрим делом доминирали међу актуелним политичким догађајима. Јер, покретањем питања језика, на начин како је то учињено „Декларацијом“ и „Предлогом“ имплицирана су и друга питања наших међународних односа и друштвеног развитка уопште.

Све информације из јединица говоре о томе да је реаговање организација СК и комуниста у армији на те догађаје јединствено, енергично и политички зрело. Комунисти и читав армијски састав су са пуно политичког рефлекса осудили акцију у вези с језиком као политичку диверзију, срачунату на разбијање братства и јединства. Све изјаве, дискусије коментари и оцене, биле су на линији осуде таквих појава и захтева да се актери позову на најстрожију партијску, политичку, па и кривичну одговорност. Наравно, говори друга Тита дали су, у право време, идејну и политичку основу и усмерили активност организација и чланова Савеза комуниста.

Дајемо неке карактеристичне моменте реаговања у Арији на догађаје у вези с „Декларацијом“ и „Предлогом“:

- Извесно изненађење изазвала је код једног броја комуниста могућност такве илегалне и од Савеза комуниста скривене акције. Изражена су и чуђења како су поједини комунисти, чланови неких руководстава СК, могли да се у томе дистанцирају од ЦК и Савезне скупштине. Зато су истицана и мишљења да треба испитати и сагледати дубље узроке који су довели до појаве „Декларације и „Предлога“.

Нека реаговања комуниста у Армији на активност поједињих форума и личности у грађанству:

- У дискусијама и изјавама било је доста критике на анонимност потписника и актера ових докумената. Истицани су општи захтеви за објављивање њихових имена. На захтеве већине комуниста да се имена актера у овим шовинистичким и разбијачким догађајима изнесу на јавност и да се према њима предузму енергичне мере утицала су и накнадна иступања потписника и актера „Декларације“ и „Предлога“, која су у суштини остала непромењена и поред оштре и одлучне осуде целокупне наше јавности. Посебно је било указивано на опортунистички став актива комуниста Савеза књижевника Хрватске као и на изјаве Управе академије знаности и умјетности, који нису осудили „Декларацију“, већ су у суштини остали на њеним позицијама. Закључци и уопште активност Удружења књижевника и у Хрватској и у Србији оцењују се као слаба, а код неких су изазвала чак и огорчење;

- Пуно признање и подршка даје се, без изузетка, активности Градског комитета у Загребу и у Београду, ставовима ССРН Хрватске, Извршног комитета ЦК СК БиХ и извршних комитета других република, мада је било и примедаба да су акције и ставови ИК ЦК Хрватске и ИК ЦК Србије доста благи;
- Са неподељеним симпатијама примљен је чланак Милоша Жанка, поготово што је његов чланак објављен непосредно после „Декларације“;
- Према информацији Опуномоћства ЦК СКЈ за скопску армијску област, то се дало запазити и на другим местима, говор друга Бакарића у Сабору био је повод да су неки другови постављали питања и тражили у вези са делом његовог говора који се односи на Армију. Други говор друга Бакарића, који је одржао на Извршном комитету СК Хрватске, примљен је добро од читавог армијског састава;
- Говори друга Тита приликом његовог пута по Косову и Метохији о братству и јединству и борби коју комунисти треба да воде бескомпромисно против свих видова шовинизма и национализма унели су много оптимизма и створили уверење да ће сва питања са подручја међународних односа бити решавана на начин који ће обезбедити даље јачање братства и јединства.

Реаговање комуниста у Армији нарочито је испољено због неких инсинуација на националну равноправност у Армији, истичући да је то покушај напада на јединство Армије. У својим дискусијама комунисти у Армији су јединствено истичали да ЈНА може постојати и развијати се само на основама на којима је и створена у НОР – као јединствена оружана снага свих народа и народности Југославије. Мада у многим случајевима има и емотивног реаговања међу старешинама /нарочито се ратни кадар осетио погођен, сматрајући да су овим националистичким акцијама повређени идеали за које смо се борили/ и идеализирања стања у области наших међународних односа, ова активност имала је веома позитиван политички ефекат.

Велик оптимизам у тим догађајима унело је реаговање комуниста, радништва и широких слојева народа у Хрватској и другим републикама. У дискусијама се редовно чује да наш радни свет не поставља питање језика као проблем и да је то за радног человека мање-више периферна ствар. Такође се истиче да се питање међународних односа сувише истиче и надувава од стране разних филозофа и амбициозних политичара којима се допушта да деструк-

тивно и непријатељски делују, да се то питање форсира и намеће „одозго“ широким слојевима народа који на то друкчије гледају. Зато комунисти истичу захтев да ствари треба на првом месту рашчишћавати „горе“ – у разним руководствима, да треба слушати речи друга Тита и не допустити разним групама класног непријатеља да слободно раде, трују наше односе и разбијају братство и јединство. Веома се често чују мишљења и захтев комуниста да се Савез комуниста мора изборити за више реда у земљи, за поштовање договорених одлука и др. Реч је о томе да се, не дирајући у принципе развоја самоуправног друштва, не допуштају разне негативне и разбијачке акције, јавашлук итд. Истина, међу овим дискусијама била је, као што примећује Опуномоћство I армијске области и појава неких неразумевања ситуације, мада се ради о сасвим добронамерним људима. Било је, на пример, захтева за већом цензуром штампе „да би се спречило појединцима да износе своја често накарадна мишљења“ која доводе до дезинформација људи; појединци су истицали као национал-шовинизам, и то да се Загреб често истиче као најлепши град у Јуославији и сл. Има и примедаба да радио-телевизија Загреб у својим емисијама даје много западњачког. То су, међутим, појединачна иступања која за опште стање у Армији нису карактеристична и не представљају никакав проблем.

Од негативних иступања у информацијама опуномоћстава армијских области наведена су свега два-три случаја шовинистичког иступања међу војницима. Међу старешинама још је неразјашњен један случај са групом официра и службеника из Грађевинске управе ДСНО и Грађевинске дирекције београдске области, за које постоји још непроверена информација да су у кафани у Обреновцу иступали шовинистички. Та ствар се испитује а постоји и могућност импутирања ради компромитације официра.

Секретаријат опуномоћства ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА је на састанку од 4. априла размотрио ситуацију и политичка кретања у Армији у вези са актуелним политичким догађајима.

Секретаријат је закључио да сада тежиште активности Савеза комуниста треба да буде на идејно-политичким објашњавањима актуелних политичких догађаја а не више на манифестијоним акцијама. У том смислу се треба у потпуности да ангажује и управа за МПВ и њени органи. Секретаријат сматра да је у садашњим приликама важно да и комунисти из Армије дају подршку мерама које предузимају савезна и републичка руководства Савеза комуниста. Неки подаци говоре о томе да разни деструктивни елементи, мада са различитих позиција и са различитим циљем, предузимају синхронизоване акције, у чему не изузимају ни армију. На пример, ме-

ђу војницима се осећа појачана акција клера, о чему обавештава и Опуномоћство загребачке армијске области, клерикални војници, позивају се на Устав, траже да добијају клерикалну штампу, да иду у цркву итд. Секретаријат Опуномоћства сматра да су могућне и појаве провокација. Секретаријат је такође заузео став да се према свакој евентуалној појави шовинизма у Армији предузимају најстрожије партијске и друге мере. Закључак је секретаријата да све то захтева велику идејну и политичку активност организације СК у Армији.

Критике и прикази

Видоје Голубовић, Предраг Павловић, Новица Пешић

**ДОБРОВОЉКА МИЛУНКА САВИЋ,
СРПСКА ХЕРОИНА, УДРУЖЕЊЕ РАТНИХ
ДОБРОВОЉАЦА 1912–1918. ЊИХОВИХ
ПОТОМАКА И ПОШТОВАЛАЦА,
БЕОГРАД, 2013, стр. 212.**

Историчари др Видоје Голубовић (научни сарадник у Институту за међународну политику и привреду у Београду и председник Удружења ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца) и Предраг Павловић (пуковник ЈНА у пензији, дугогодишњи предавач националне и војне историје на Војној академији у Београду, некадашњи начелник Катедре за војну историју у Центру високих војних школа ЈНА, професор на Факултету Народне одбране на катедри за историју и сарадник и предавач по позиву на другим факултетима у Србији) и новинар и публициста Новица Пешић објавили су, 2013. године, књигу под насловом *Добровољка Милунак Савић, српска хероина*. Ово дело се бави, првенствено, животом Милунке Савић, добровољке српске војске у Балканским (1912–1913) и Првом светском рату (1914–1918). Ова изузетна

историјска личност била је, поред Флоре Сенду, једина активна жена-ратник у борбеном строју регуларне српске војске у поменутим ратовима. Милунка Савић је рањавана девет пута, одликована је са дванаест високих српских и страних одликовања и до била је чин наредника. Једина је жена у свету која је добила највише француско ратно одликовање – Ратни крст за златном палмом које се, иначе, обично додељује само највишим официрима.

При изради овог дела, аутори су користили разноврсне изворе и литературу. Од извора, који су разни материјали и чланци са интернета, затим, ту су и новински чланци (нпр. Заборављена српска Јованка Орлеанка, објављен у „Политици ЕКСПРЕС“ 20. априла 1972.; чланак Косте Димитријевића Хероина на белом хлебу, објављен такође у „Политици ЕКСПРЕС“ 29. децембра 1995.; чланак Добросава Туровића *Како*

је одликована Милунка Савић објављен у рубрици *Међу нама* у дневном листу „Политика“ 3. децембра 1995.; и још многи други), фељтони (нпр. *Јунаци Кајмакчалана* од Новице Пешића објављиван током новембра 2006. године у дневном листу „Вечерње новости“) те телевизијске емисије (нпр. *Квадратура круга* Бранка Станковића емитована у 2013. години на Радио телевизији Србије). Од докумената из архива, коришћени су документи из Архива Југославије, Архива Удружења ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, из Војног архива, личне архиве новинара и публицисте Новице Пешића, итд. Од литературе, коришћена су следећа дела: Жарко Вуковић *Савезничке медицинске мисије у Србији 1915.*, Београд, 2004.; Мирко Добричанин *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“*, Београд, 2012.; Мр Адам Стошић *Велики дани Србије 1914–1918, сведочанства*, Крушевац, 2000.; Илија Петровић *Милунка Савић – Први балкански рат, Први светски рат*, Нови Сад, 1999.; Никола Мариновић *Војвода Вук*, Београд, 2006.; Академик Владимир Стојанчевић *Добровољци у периоду српске националне историје 1804–1918* (научни рад у зборнику радова *Ратно добровољаштво на српским етничким просторима*), Београд, 2004.; Моника Крипнер *Жене у рату 1915–1918*, Београд, 1986.; и још многа друга.

Књига почиње предговором тројице аутора под насловом *Милунки у част*. За њим следи основни текст овог дела, подељен на шест целина: *Уводни део; Добровољно у рат; Тражим ратни распоред; Спремачица са орденом легије части; Милунка није заборављена и Писали су о Милунки*. Свака од поменутих целина подељена је на више подцелине. Прва (*Уводни део*) има четири подцелине: *Војно-политичка ситуација пред и у току Балканских ратова 1912. године; Улога и значај ратног добровољаштва у Србија; Одважне кћери Србије и Милунка Савић*. Друга (*Добровољно у рат*) садржи три подцелине: *Лет из орловог гнезда; Ушиште ме у добровољце и Милун је опет Милунка*. Трећа целина (*Тражим ратни распоред*) такође има три подцелине и то: *Прва Карађорђева звезда; Борбе и одликовања на Солунском фронту и Српска „Јованка Орлеанка“*. Четврта целина (*Спремачица са орденом легије части*), као претходне две, исто има три подцелине: *На имању у Степановићеву; У кући Милунке Савић и Унуци о својој баки*. Пета целина (*Милунка није заборављена*) опет има три подцелине: *Милунка почива у породичној гробници; Спомен-комплекс Милунки у част и Спомен-плоча на Милункиној кући*. Шеста целина (*Писали су о Милунки*) има највише подцелина, њих десет: *Писали су о Милунки Савић; Поносна Милунка; У шумадијској ношњи; Племе-*

нита и храбра Милунка; Сплетен венац српској хероини; Признање; Представа о Милунки Савић: Судбина хероине; „Легија части“ о Милунки Савић; Хтела је Милунка у – Абисинију и Милунка Савић из Гвозденог пука.

У књизи је читко и прегледно изложен животни пут, а нарочито ратовање, ове необичне и храбре жене као и успомене које на њу носе њени потомци. Такође, записана су и ранија сећања о њој њених сабораца, пријатеља и познаника. Важно је напоменути да, иако је раније било радова о Милунки Савић, ово дело представља прву праву историјску књигу о овој личности. Новинари који су раније писали о њој углавном су то чинили сваки из свог угла, понекад ненамерно претерујући и искривљујући историјску истину. Књига о Милунки Савић, како су напоменули и сами њени аутори, представља покушај да се прича о овој особи систематизује, стави у одговара-

јући историјски контекст и верно прикаже на основу прикупљеног материјала који је тренутно доступан.

Књига је богато опремљена фотографијама. На њеном крају налазе се три одељка. Први је под називом *Галерија слика*. У њему је, поред неких додатних фотографија, укратко приказан и редослед догађаја, може се рећи хронологија, у животу Милунке Савић. Други одељак је под насловом *Прилог* и у њему се налазе фотографије документата из Архива Југославије. Трећи, последњи, одељак је насловољен као *Завршни део* и у њему се налазе белешке о ауторима књиге, рецензија, списак литературе и извора, садржај и каталогизација. Књига је штампана у оквиру едиције *Верници отаџбине*, у 500 примерака. Извршни издавач је штампарија „М-граф“ из Трстеника.

Никола Тошић Малешевић

Макс Хејстингс

**ПАКАО: СВЕТ У РАТУ 1939-1945,
ВОЛ. I-II, LAGUNA, БЕОГРАД, 2013.**

„Велики рат“, својевремено назив првог од два светска сукоба, коштао је Европу њене младости. Цена се мерила у милионима људских живота, а поједи-не процене сматрају да је страда-ло 37% Европљана старости између 18 и 24 година. Број поги-нулих, војника и цивила, до тог времена, био је још увек невиђен, а размере разарања толике да се сматрало готово немогућим над-машити ову морбидну статисти-ку. Међутим, трауматична иску-ства, разорени градови и поро-дице, стотине хиљада доживот-но физички и психички онеспо-собљених мушкараца, страдали цивили од епидемија тифуса, не-ухрањености и изложености вре-менским условима, на жалост људске врсте, нису били доволь-но упозорење. „Велики рат“ је за-право био само први глобални и увертира за сукоб познат у исто-рији као Други светски рат. Због монструозних размера и начина на који је утицао на све аспекте живота појединача и њихових заједница, у стручној литератури и међу историчарима, познат је и под називом Тотални рат.

Макс Хејстингс, историчар чији стваралачки опус орбитира око тема везаних за Други свет-ски рат, представља нам у новој књизи нешто другачији и не то-лико заступљени поглед на су-коб чији су догађаји до темеља уздрмали људску цивилизацију. За разлику од класичних дела која се баве истакнутим поједин-цима – попут Адолфа Хитлера, Винстона Черчилла, Јосифа Виса-рионовича Џугашвилија, Френ-клина Делана Рузвелта – њихо-вим плановима за „нови светски поредак“, војним операцијама из-вођених у то име – „Барбароса“, „Оверлорд“, „Багратион“, „Бакља“ – као и економским претпостав-кама за њихово спровођење, књи-га Макса Хејстингса их ставља у други план. Често истицани са-мо као статистички податак, ми-лиони учесника и савременика сукоба који је 6 година потресао цео свет, добијају лице. Енгле-ске домаћице, индијски сељаци, становници Лењинграда, Хитле-рови целати из СС јединица, грч-ко свештенство, студенти из Сингапура, јапански официри, медицинске сестре из Тексаса,

сви они, поред још многих значних и незнаних актера овог рата, представљени су кроз догађаје које су многи од њих дефинисали једном речју – пакао!

Аутор је концепирао књигу на такав начин да ставља појединачце, често на средини или дну друштвене лествице (командног ланца у војсци), у фокус читалаца, док су велике битке, лидери великих сила и њихове одлуке, анализе ситуација на ратиштима и у ратним индустријама, материјалном базом сваке војне операције, ту искључиво да би ставиле у контекст искуства, доживљаје и судбине одређених особа. Погледом из птичије перспективе, како га назива Хејстингс, даје на увид размишљања, ставове и дела људи који су могли врло мало или нимало да утичу на догађаје око њих. Њихове перцепције догађаја су биле свакако субјективне, готово сви до једног их описују у катаклизмичним тоновима и уверењима да живе у окружењу налик паклу, иако се заиста не могу поредити искуства опсађених људи из Лењинграда и бомбардованих житеља Ковентрија. Без обзира на то, сва лична искуства и доживљаји су вредни и заслужују да им се посвети пажња, а аутор се побринуо да су схваћени на прави начин и објективно. Тиме се објашњава потреба аутора да на почетку сваког поглавља дâ кратак или језгровит опис ситуације у конкретном временском и географском простору како не би до-

шло до погрешног тумачења појединачних импресија. Њихова аутентичност је несумњива али немогућност људи да спознају ширу слику догађаја, чији су вољно или невољно актери, оставља простора за додатна појашњења и корекције писца ове књиге.

Дело „Пакао“ је издато у два дела, а сваки појединачно описан је одређене периоде Другог светског рата. Први део ставља на гласак на период 1939–1942, време иницијативе сила Осовина на свим фронтовима. Додуше, 1942. година представља преломну годину рата, када је у Русији одлучена судбина стаљинградске битке и, на дуже стазе, Другог светског рата (поглавље *Огњиште: Русија 1942*). Пре овог, претпоследњег поглавља књиге, ту је још 11 поглавља фокусираних превасходно на рат у Европи (напад на Польску, муњевити рат 1940. године, битка за Британију, освајање Грчке, операција „Барбароса“). Само 3 поглавља дају описе људских судбина за време јапанске инвазије на Индокину, напада на Перл Харбур и Филипине те првих операција америчке морнарице на Пацифичком ратишту. Последње, 13. поглавље, носи назив *Живот у рату* и концентрише се на животе и судбине ратника, улогу жена и значај домаћег фронта у Другом светском рату.

Друга књига, иако по обиму мања, састоји се такође од

13 поглавља која разматрају последње године сукоба. Првих шест дају на увид судбине људи захваћених ратном олујом у Африци, Русији, Азији и у Италији – првој чланици Тројног пакта која је капитулирала. Седмо се издваја и истиче између првог и другог сета од по шест поглавља. Сем по називу – *Жртве* – садржај поглавља даје омаж свим невиним цивилним жртвама Другог светског рата – Јеврејима у оквиру Холокауста и припадницима осталих народа који су патили и умирали због присилног рада и суворих услова живота у нацистичким, фашистичким и јапанским логорима широм Европе и Азије. Ту не треба заборавити ни на цивиле који су страдали у току самих војних операција или непосредно након њих. Толике разmere страдања цивилног становништва нису виђене током Првог светског рата и оне јесу један од разлога зашто су историчари овај рат окарактерисали као totalni. Последњих шест поглавља друге књиге, а самим тим и овог дела, баве се паралелно судбином Трећег Рајха и Јапана, односно бојиштима где су војне операције савезника неумитно водиле ка капитулацији Токија и Берлина. Отуда и назив последњег поглавља *Победници и поражени*. Судбина се суворо играла са људским животима у Другом светском рату, а то је јасно из читања о иску-

ствима људи, становника побеђених држава. Иако 13. поглавље ни на који начин не покушава да релативизује одговорност Немачке и Јапана за Други светски рат, људска емпатија према страдањима Других нам оставља само да констатујемо – тешко побеђенима!

На крају, сумирајући утиске о свему што је написано и начин на који је Макс Хејстингс осветлио судбине „малих људи“ у Другом светском рату, мало замерки се може наћи. Међутим, без страха да испаднемо југоцентрични, морамо нагласити неколико ствари. Догађаји на Западном Балкану се описују у трећем делу поглавља *Италија: велике наде, горки плодови*, друге књиге. Разлог за тако слабу заступљеност подручја бивше Југославије у овом делу лежи пре свега у чињеници да постоји одсуство примарних извора. Сем књиге Милована Ђиласа где су описане ратне године у Југославији и дневника официра италијанске алпске јединице у Црној Гори, потпоглавље се у потпуности базира на доступној литератури англо-америчке историографије о Другом светском рату у Југославији – дакле, на секундарним изворима. Управо то је и главна слабост овог дела јер се искључиво темељи на примарним изворима, углавном дневници и мемоари, са енглеског говорног подручја или на делима преведених на енглески је-

зик. То је нарочито упадљиво када су у питању Источна Европа, Балкан и Азија (Кина и Јапан), а уочени недостатак се надомешћује стручном литературом британске и америчке званичне историје. Са друге стране, аутор нам је омогућио прилику да се поближе упознамо са патњама и разарањима која су доживели људи из енглеских колонија у Индокини, Африци или на индијском потконтиненту. С обзиром на склоност југоцентричним погледима на догађаје из Другог светског рата, корисно

је имати увид у наративе и ставове појединача о колаборацији и отпору, кукавичлуку и безумној храбrosti, преживљавању и умирању, са континената чију историју не познајемо у довољној мери. Међутим, искази савременика и актера највећег војног сукоба у људској историји, без обзира на њихово географско порекло, не доводе у питање општи консензус око перцепције и карактера Другог светског рата као пакла на земљи.

Стеван Радојковић

Информације

МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА „СЛОВАЧКИ НАЦИОНАЛНИ УСТАНАК – СЛОВАЧКА И ЕВРОПА У 1944. ГОДИНИ“, БАНСКА БИСТРИЦА, РЕПУБЛИКА СЛОВАЧКА, 22–25. АПРИЛ 1914. ГОДИНЕ

У Банској Бистрици, Република Словачка, од 22. до 25. априла 2014. године одржана је међународна конференција *Словачки национални устанак – Словачка и Европа у 1944. години*. Организатори конференције били су Музеј Словачког националног устанка, Универзитет у Банској Бистрици, Историјски институт словачке академије наука и музеј Варшавског устанка. Радни језици конференције били су енглески, словачки, чешки, пољски и руски. Конференција је одржана у просторијама Музеја Словачког националног устанка. Радни део конференције реализован је у три радна дана, 23, 24. и 25. априла.

У раду конференције је учествовало укупно 52 историчара, политиколога и социолога из различитих војноисторијских института, музеја и факултета и института за стратегијске студије из седам земаља (Србије, Словачке, Чешке, Пољске, Белорусије, Немачке и Украјине). Учесници су представили 52 реферата у оквиру 11 панела. Панелисти су имали 15 минута за саопштења, а након тога је у трајању од 10 минута свим учесницима конференције било омогућено да постављају питања и да учествују у дискусији. Учесници конференције су изнели резултате својих истраживања о томе какав је значај Словачког националног устанка за Словачку и њене суседне земље и каква је била консталација снага на светским ратиштима у лето 1944. године.

Из Института за стратегијска истраживања саопштења су имали мајор др Миљан Милкић и др Дмитар Тасић, истраживачи у Одељењу за војну историју. Мајор др Миљан Милкић је у свом саопштењу *Југославија и савезници 1944.* говорио о везама које су припадници партизанског покрета успоставили са чланицама анти-хитлеровске коалиције и које су допринеле његовом међународном признању, док је др Дмитар Тасић у саопштењу *Југославија и Балкан*

1944 – фронт без линија говорио о кључним догађајима и односу снага на балканском ратишту у лето и јесен 1944. Оба саопштења била су у истом панелу и привукла су значајну пажњу учесника што је било видљиво у 30 минута које је организатор одвојио за одговоре на бројна питања и коментаре осталих учесника.

Организатори су предвидели објављивање енглеско-словачког двојезичног издања зборника радова који ће бити представљен 29. августа текуће године на прослави 70-годишњице Словачког националног устанка.

Конференција је била изузетно добро организована и на њој су презентована врло квалитетна саопштења. Она представља добар пример како је једна земља попут Словачке, која је за време Другог светског рата била савезница Трећег Рајха и имала своје трупе на Источном фронту, успешно представила свој краткотрајни и неуспешни национални устанак 1944. као израз антифашизма. Уколико се то упореди са Србијом и српским народом у целини који је уз Пољаке најактивније учествовао у антифашистичкој борби у очи упадају грешке из претходних година када, из ко зна којих разлога, није посвећена одговарајућа пажња овим значајним историјским догађајима. Таквим кратковидим поступањем је у том тренутку нанесена трајна штета угледу Србије и српског народа који је у Другом светском рату претрпео огромне губитке у организованом геноциду у НДХ, репресијама окупаторских војски и борбама са окупаторским и квислиншким формацијама.

Др Дмитар Тасић

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „СРПСКО-ИТАЛИЈАНСКИ ОДНОСИ: ИСТОРИЈА И САВРЕМЕНО ДОБА“, БЕОГРАД, 28. МАЈ 2014. ГОДИНЕ

Историјски институт из Београда је са Универзитетом Сапиенца из Рима (Sapienza Università di Roma) организовао једнодневну међународну научну конференцију „Српско-италијански односи: историја и савремено доба“ у Београду 28. маја 2014. године.

Намера организатора била је да кроз академски дијалог српских и италијанских историчара прикаже друштвене, политичке, дипломатске и културне везе српског и италијанског народа у XIX и XX веку. Српско-италијански односи представљени су у ширем оквиру балканских и европских односа. Велика пажња истраживача била је посвећена догађајима током Првом светском рату и улози Италије у стварању заједничке јужнословенске државе. Званични језици конференције били су српски и италијански уз симултани превод. Конференцију су отворили академик Драгољуб Живојиновић, председник Организационог одбора скупа, др Срђан Рудић, директор Историјског института и др Алберто Бекерели који је поздравио присутне у име гостију из Италије и проф. др Антонела Ђанинија, проректора Универзитета Сапиенца.

Конференција је одржана у две пленарне седнице у оквиру којих је представљено укупно 16 реферата, шест реферата научника из Италије и десет реферата научника из Србије. Учесници из Италије били су професори и истраживачи Универзитета Сапиенца из Рима (Алберто Бекерели, *Србија и балкански ратови у извештајима италијанског војног аташеа у Београду*; Ђордано Мерлико, *Италија и аустро-српска јулска криза 1914*; Милован Писари, *Становништво под окупацијом у Првом светском рату: случајеви Србије и Италије*; Ђузепе Мота, *Велики рат и стварање Краљевине СХС у документима италијанске војске*; Андреа Картені, *Италија и уједињење Црне Горе и Србије на крају Великог рата*; Роберто Скјароне, *Италија и*

интеграција Србије у Европску унију - изгледи политичке и економске сарадње). Из Србије су на конференцији учествовали сарадници Историјског института, Института за стратегијска истраживања, Института за савремену историју, Филозофског факултета из Београда и Факултета политичких наука из Београда (Радомир Поповић, *Италијани у Србији у првој половини 19. века*; Данко Леовац, *Српско питање, Русија и уједињење Италије (1859–1866)*; Јована Иветић, *Дипломатска мисија Димитрија Матића у Риму током 1878*; Станислав Сретеновић, *Између савезника и непријатеља: италијанско-српски односи у међуратном периоду 1918–1939*; Далибор Денда, *Делатност југословенске војне обавештајне службе према Италији 1918–1941. године*; Василије Драгосављевић, *Утицаји италијанског фашизма на идеологију и политичку праксу организације југословенских националиста*; Милан Терзић, *Осматрачница у Италији – поглед на стање у Југославији током Другог светског рата*; Миљан Милкић, *Дипломатија кроз културу. југословенски културни утицај у Италији 1947–1954*; Саша Мишић, *Нормализација политичких односа Југославије и Италије након Меморандума о сагласности 1954. године*; Биљана Вучетић, *Српска историографија о Италији*).

Излагања су трајала до 20 минута, а на крају сваке сесије вођена је дискусија у којој су активно учествовали и универзитетски професори и истраживачи који су присуствовали скупу. На конференцију су били присутни и Паоло Батинели, аташе за науку Амбасаде Италије у Србији и др Сира Миори, саветник за културу амбасаде Италије у Србији и директор Италијанског института за културу.

Организатори планирају објављивање зборника у коме ће бити сакупљени чланци настали на основу саопштења поднетих на научној конференцији.

Majordr Миљан Милкић

**XIV ГОДИШЊА КОНФЕРЕНЦИЈА
ЕВРОАТЛАНТСКЕ РАДНЕ ГРУПЕ ЗА СТУДИЈЕ
КОНФЛИКАТА (CSWG) „DOCTRINAL CHANGE:
USING THE PAST TO FIGHT THE PRESENT“
Братислава (Словачка),
7-11. април 2014. године**

У Братислави (Словачка) је од 7. до 11. априла 2014. године је у организацији Војноисторијског института МО Словачке Републике и Школе националне одбране Краљевине Данске одржана 14. годишња конференција Евроатланске радне групе за студије конфликта Конзорцијума Партнерства за мир под називом “Doctrinal Change: using the Past to fight Present”. Конференција је одржана у просторијама хотела „Татра“ у Братислави. Радни део реализован је у два радна дана, 08. и 10. априла, док је 09. априла организована стручна екскурзија која је укључивала посету Војном музеју и родном месту генерала Милана Растислава Штефанека, једног од оснивача независне Чехословачке Републике.

Конференцији је присуствовало укупно 38 војних и цивилних експерата са различитих школа националне одбране, војноисторијских института и института за стратегијске студије из 14 земаља (Аустрије, Бугарске, Мађарске, Србије, Словеније, Грчке, САД, Шведске, Данске, Холандије, Словачке, Чешке, Пољске, Француске). Учесници су представили 22 реферата у оквиру седам панела. Панелисти су имали 20 минута за саопштења, а након тога је у трајању од 10 минута по саопштењу свим учесницима конференције било омогућено да постављају питања и да учествују у дискусији.

Првог радног дана у оквиру првог панела који је водио мајор mr Пер Ико из Шведске говорили су Нилс Бо Poulsen са Данске Краљевске Школе националне одбране на тему: *Learning from war – the debate over military affairs among Danish army officers 1899–1945*, и др Ервин Шмидл са аустријске Војне академије у Бечком Новом Месту на тему: *Аустроугарска и проучавање прекоморских ратова 1899–1914.*

У другом панелу који је модерирао др Марио Кристијан Ортнер из Аустрије саопштења су поднели др Ефпраксија Пасхалиду из Грчког Директората за војну историју са темом: *Leadership and Conflict Resolution; the case of the Balkan Wars, 1912–1913*, затим др Петер Хорват и пуковник др Мирослав Чаплович из словачког Војноисторијског института са темом: *Slovak Soldiers on the Frontlines in World War I* и др Фредерик Ериксон из Школе националне одбране Краљевине Шведске са темом: *Lessons from the First World War – Swedish Doctrine in the Interwar Period*.

У трећем панелу којим је председавао др Димитар Минчев из Бугарске говорили су мајор mr Далибор Денда из Института за стратегијска истраживања МО Републике Србије (*Institutional development of Military History Research in Serbia from 1876 to the Present*), др Маћеј Медвецки из словачког Војноисторијског института на тему: *From Axis Countries to Allied Forces. Changes in Intelligence of Post-War Czechoslovakia* и др Ева Тулипан из Војноисторијског института и музеја у Будимпешти (*Hungary in 1948. Using the Past to Build the People's Army*).

Четврти панел под руководством др Владимира Пребилича из Словеније сачињавала су саопштења пољског пуковника др Дариуша Козеравског са Универзитета Народне Одбране из Варшаве (*Polish Military Contingents' participation in UN Peace Operations during the Cold War Time. Using the Past to keep Peace the Present*), др Јануша Жуџијака са исте установе (*Poles in the Neutral Nations Supervisory Commission in Korea (1953–2014)*) и Нилса Краупа-Хансена са Данске Краљевске Школе националне одбране (*Military Equipment – Economic Observations and Lessons Learned*).

Другог радног дана одржана су још четири панела. У оквиру петог панела који је модерирао мајор mr Далибор Денда говорили су пуковник др Едуард Стехлик из МО Чешке Републике (*The Experiences of the Shanghai Municipal Police and Assassination of Reinhard Heydrich in 1942*), др Прокоп Томек из Војноисторијског института у Прагу (*From Anti-Nazi Resistance Movement to Resistance against Communist Rule*), др Тамаш Нађ из Војноисторијског института и музеја у Будимпешти (*Hungarian participation in the International Commission of Control and Supervision in Vietnam 1973–1975*) и бригадни генерал Јиндрих Јох из словачког Генералштаба (*Participation of the Armed Forces of the Slovak Republic in Military Operations*).

Шести панел којим је модерирао др Јан Жуџијак донео је радове Доминика Гиљемина из француске Управе за војну историју (*The French Navy and the lessons learned from the First Gulf War (1990–1991)*), словеначких војних историчара др Блажа Торкара и мајора

мр Звездана Марковића из Војног музеја (*Lessons learned from Military Conflicts in Slovenian War 1991: Armed Conflict near Trzin and Medvedek*) и др Владимира Пребилича и др Дамјана Гуштина из Института за савремену историју из Љубљане (*Doctrinal Transformation in Post-Communist States: The Case of Slovenia*).

У оквиру седмог панела који је водио др Феликс Шнајдер из Аустрије своје радове су представили др Сорен Норби са Краљевске Данске Школе националне одбране у Копенхагену (*The Danish Navy 1989–2012. From the Baltic to the High Seas*), др Милан Шпулта из Института за средњеевропску политику у Братислави (*The Visegrad EU Battlegroup and future forms of joint regional units*) и др Димитриос Христодулу испред Хеленске комисије за војну историју (*War is a Violent Teacher: The Study and Impact of Military History in the Greek Air Force Academy*).

На посебном панелу којим је председавао генерални секретар Евроатланске радне групе за студије конфликта Андре Ракото предложене су могуће теме за наредну конференцију и договорено је да се она 2015. године одржи у Атини (Грчка).

Конференцију сматрамо успешном и корисном. Њен допринос огледа се пре свега у размени научних информација и сучељавању ставова између научника из различитих земаља као и успостављању и неговању изузетно важних стручних контаката са представницима референтних војнонаучних установа из земаља чланица НАТО и Програма Партнерство за мир. Учешћем српског представника у раду Радне групе за студије конфликта Партнерства за мир потврђена је успешна међународна научна сарадња коју остварује Институт за стратегијска истраживања.

Мажор мр Далибор Денда

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

Рукопис обима до 25 страна (45.000 словних знакова са размацима) предаје се у електронском облику на адресу vig@mod.gov.rs

Фонт Times New Roman, величина фонта 12, размак између редова је 1.5. Фусноте се налазе на крају сваке стране, величина фонта 10, размак између редова 1.

Рад треба да садржи, поред главног дела и фуснота:

Апстракт. Налази се испод наслова рада и не може имати више од 600 словних знакова. Пише се на језику на коме је писан основни текст.

Кључне речи. Дају се на српском језику и може их бити највише 10.

Резиме. Предаје се на енглеском језику и не може имати више од 1.200 словних знакова.

Прилог (фотографије, карте). Доставити их у електронској формиран Word документа у једном од следећих формата: .tiff, .jpeg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Начин цитирања:

Монографије:

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1994, стр. 121.

Чланци у периодици:

Mile Bjelajac, „Vojska Кraljevine Jugoslavije 1918–1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1-2/1993, Beograd 1993, стр. 115.

Чланци у зборницима радова:

А.Л. Шемякин, „Сербия и сербы накануне Балканских войн глазами русских (к дискуссию „современном“ государстве)“, *Модернизация vs. война – Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913)*, Москва 2012. стр. 146–154.

Поглавља у колективним публикацијама:

Јулија Ајхенберг, „Прелазак војника у цивиле и цивила у војнике: Польска и Ирска након Првог светског рата“, *Рат у миру. Паравојно насиље у Европи после Првог светског рата 1918–1923*, Роберт Герварт, Џон Хорн (прир.), Архипелаг, Београд 2013, стр. 291.

Извори:

Архивска грађа се цитира према правилу архива у коме се чува цитирани документ. Наводи се тако да омогући лако проналажење ко-ришћеног документа.

Пример:

Војни архив, Пописник 3, кутија 223, фасцикла 12, документ 8.
(У даљем тексту: ВА, П3, к. 223, ф. 12, д. 8)

Објављени извори:

„Zapisnik sednice Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije od 17. avgusta 1944. godine“. *Zapisnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ 1943–1945*, Beograd 1991, стр. 28, 29.

WEB:

http://www.governo.it/Governo/Governi/de_gasperi1.html
(17. јануар 2012).

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања даје се скраћени облик, односно понавља се иницијал имена и презимена аутора и скраћени наслов. Код узастопног навођења аутора и дела: *Исто, Ibid.*

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2007.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацима, нпр. 2.000, 10.000.

Наводници се пишу на следећи начин „...“

STYLE SHEET FOR REFERENCES

The articles (maximum 45.000 characters with spaces) should be submitted in digital form via E-mail vig@mod.gov.rs in English.

The text should be typed in MS Word application, Times New Roman font. The font size of the main text should be 12 pt with 1.5 spacing and of the footnotes 10 pt with single spacing. Footnotes should be in the footer of each page.

Each text should include, along with main text and footnotes, the following:

Abstract that comes after the title. It should be written in same language as the main text and not exceed 600 characters (with spaces).

Keywords – up to ten words in English.

Summary should be written in English and should not exceed 1.200 characters (with spaces).

Illustrations and charts. If any, should be submitted apart from the Word document in one of the following digital formats .tiff, .jpeg, .eps, .cdr. Black and white illustrations should be at resolution of at least 150, and color ones at least 300 dpi.

How to cite:

Monographs:

James R. Arnold, *Ardennes 1944. Hitler's Last Gamble in the West*, London, 1998.

Articles in journals:

John R Schindler, "Disaster on the Drina: The Austro-Hungarian army in Serbia, 1914", *War in History* 9/(2) (2002) pp. 159–195.

Articles in collections of papers:

Dimitrios Katsikostas, "The Outbreak of the Hellenic Split in the Context of the WWI", *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*, Тематски зборник радова. Институт за стратегијска истраживања, Београд 2010, pp. 81–94.

Chapters in edited volumes:

Julia Eichenberg, "Soldiers to Civilians, Civilians to Soldiers. Poland and Ireland after the First World War", Robert Gerwarth, John Horne (Eds), *War in Peace. Paramilitary Violence after the Great War*, Oxford University Press 2012, p. 187.

Archival Sources:

Quotation follows the guidelines of the Archives in question. Reference numbers, files, boxes etc. should be indicated in a manner which allows easy re-finding of the document quoted.

Example:

Military Archive Belgrade, Records 3, box 223, file 12, document 8.
(In further text: MAB, R3, B 223, F 223, F 12, D. 8)

Collection of documents:

"British Proposal Regarding Venezia Giulia, Yalta, February 10, 1945",
Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, The Conferences at Malta and Yalta 1945, Washington, 1955, pp. 888–889.

After the first citation of the full bibliographic unit in footnotes, every other citation should be given in abbreviated form which includes the initial of the name and surname of author(s) and shortened title. For successive references to the same author and work use: *Ibid.*

Dates are written in the following way, e. g. 2 March 2007 (2. mart 2007).

Numbers with more than three digits should be written with dots, without spaces, e.g. 2.000, 10.000.

КОРЕКТУРА

Одељење за војну историју ИСИ

ПРЕВОД РЕЗИМЕА НА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК

Бранка Димитров

Дана Зеленовић

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Звезда Јовановић

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историјски гласник = Military History Review =

Военно-исторический журнал = Revue Historique militaire =

Militärgeschichtliche Zeitschrift / одговорни уредник Дмитар

Тасин. – Год. 1, бр. 1 (1950) – . – Београд: Институт за

стратегијска истраживања. Одељење за војну историју

Министарства одбране Републике Србије, 1950

– (Београд : Војна штампарија „Београд“). – 24 см

Два пута годишње. – Наслов: Од бр. 6 (1956) Војни историјски

гласник; (од бр. 1/2/1961)

Vojnoistorijski glasnik; од бр. 1/2 (2002)

Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник

COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 300

Штампа:

Војна штампарија „Београд“

